

Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Старокостянтинівська міська рада
Управління культурної політики і ресурсів
виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради
Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека
Державний архів Хмельницької області

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

(присвячена 500-річчю від дня народження
Василя Костянтина Острозького)

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

(м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.)

Т. 1

Хмельницький
2026

III всеукраїнська науково-практична конференція

УДК 908(477.43)(I-21/22)-029:93/94(062.552)

I 90

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту
(протокол № 5 від 27. 02. 2026 р.)

Рецензенти:

С. Гальчак, д. і. н., проф., голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Р. Маньковська, д. і. н., проф., заступник голови правління НСКУ.

Редакційна колегія:

М. Мельничук, Старокостянтинівський міський голова (співгол.); **В. Адамський**, к.і.н., доц., доцент кафедри суспільних дисциплін ХГПА, в.о. голови Хмельницької обласної організації НСКУ (співгол.); **О. Афанасьєв**, начальник управління культурної політики і ресурсів виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради (заст. співгол.); **В. Прокопчук**, д.і.н., проф., член президії Хмельницької обласної організації НСКУ (заст. співгол.); **К. Чабан**, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ (відп. ред.); **Ю. Блажевич**, к.і.н., доц., голова Хмельницької міської організації НСКУ; **К. Бурдуваліс**, директор Державного архіву Хмельницької області; **О. Комарницький**, д.і.н., проф., заступник декана іст. факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ; **А. Мамвєєв**, к.і.н., доц., ректор Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту; **В. Муляр**, перший заступник начальника управління культурної політики і ресурсів виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради; **О. Завальнюк**, д.і.н., проф., член президії НСКУ; **Т. Скрижевська**, директор історико-культурного центру-музею «Старий Костянтинів»; **Ю. Хоптяр**, к.і.н., доц., доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; **А. Філінюк**, д.і.н., проф., керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка; **Н. Шабельник**, керуюча справами виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради.

I 90 **Історія міст і сіл Хмельниччини (присвячена 500-річчю від дня народження Василя Костянтина Острозького):** матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.): У 2-х тт. / [ред. кол.: М. Мельничук (співгол.), В. Адамський (співгол.), О. Афанасьєв (заст. співгол.), В. Прокопчук (заст. співгол.), К. Чабан (відп. ред.), Ю. Блажевич та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2026. Т. 1. 310 с.

У збірнику публікуються повідомлення, виголошені авторами в якості доповідей на III всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія міст і сіл Хмельниччини», в яких розкрито політичні, економічні, соціальні, культурно-освітні аспекти історії рідного краю.

© Автори статей, 2026

**ШАНОВНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ!
ШАНОВНІ ГОСТІ!**

Прийміть найщиріші вітання з нагоди відкриття III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія міст і сіл Хмельниччини» присвяченої 500-річчю з дня народження Василя-Костянтина Острозького – одного з найбільш впливових діячів того часу, який протягом півстоліття відігравав визначну роль у політичному, культурному та освітньому житті України. Князь був володимиро-волинським старостою, маршалком землі Волинської, київським воєводою та сенатором, претендував на польський і московський престולי.

Оборонець православної віри, засновник українських шкіл, першого у Східній Європі вищого навчального закладу – Острозької Академії. За підтримки В.-К. Острозького у 1580 році надрукував першу повну Біблію (Острозьку) церковно-слов'янською мовою. Першодрукар І. Федоров певний час проживав у Костянтинові і тримав тут друкарню, яка згодом була продана у Вільно. Тому видатний український історик та державний діяч Михайло Грушевський справедливо назвав період діяльності В.-К. Острозького «першим національним відродженням України».

III всеукраїнська науково-практична конференція

Він та його батько – Костянтин Іванович Острозький стали будівничими багатьох міст і містечок та сприяли в отриманні для них Магдебурського права – розвитку загальноєвропейського порядку місцевого самоврядування. Одним з таких населених пунктів стало наше місто, назване В.-К. Острозьким на честь свого батька – Костянтиновом. Цей славний рід Острозьких ще у XV–XVI ст. своїми практичними діями наблизили Україну до Європи, її цивілізації і водночас зробили значний внесок у її захист українських земель від ворогів – Московії та Османської імперії. Як не згадати славу перемогу Костянтина Івановича Острозького у 1514 році під Оршею над 80-ти тисячним московським військом.

Сьогодні Україна переживає не менш буремний і драматичний період своєї історії. Нам знову, як впродовж п'яти століть треба відстоювати із зброєю в руках свої рідні землі, відроджувати свою історію, духовність, культуру, освіту та віру, доводити свою приналежність до європейської цивілізації. Тому дослідження життєдіяльності князів Острозьких сьогодні є надзвичайно актуальним і потребує подальшого вивчення.

Хочу вірити і сподіватися, що розум, мудрість, патріотизм, меценатство, шляхетність і звитяга – ті чесноти, які були притаманні князям Острозьким, стануть взірцем для наслідування сучасними українськими очільниками та політичною елітою. Ці якості допоможуть нам всім і нашим керівникам разом в єдності подолати російського агресора та побудувати потужну, розвинену, цивілізовану європейську державу.

Бажаю плідної та насиченої роботи її учасникам, сподіваюся, що це вельми поважне зібрання стане важливим кроком на шляху повернення історичної правди про справжніх патріотів та видатних українських державних діячів – князів Острозьких, а також приверненню уваги держави, благодійників, меценатів та усіх небайдужих людей до проблеми відновлення княжого замку у Старокостянтинові.

Я щиро бажаю красзнавцям, вченим, дослідникам нашої землі подальших успіхів у благородній та не легкій справі – відродженні справжньої історичної пам'яті українського народу.

*З повагою –
Микола МЕЛЬНИЧУК,
Старокостянтинівський міський голова*

**ШАНОВНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ!
ДОРОГІ КРАЄЗНАВЦІ!**

Цьогоріч знакова в житті громадськості Хмельниччини всеукраїнська науково-практична конференція «Історія міст і сіл Хмельниччини» відбувається у місті-Герої України Старокостянтиніві. У зв'язку з цим хочу подякувати міській раді, особисто Старокостянтинівському міському голові М. Мельничуку за створення належних умов за досить непростих обставин для роботи наукового форуму.

Шановні учасники конференції!

Від імені правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України прийміть найщиріші вітання з нагоди проведення III всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія міст і сіл України».

Сьогоднішній науковий форум має свою особливу специфіку. Він присвячений 500-річчю з дня народження легендарної особистості, яким був Василь-Костянтин Острозький. Діяльність князя позначена реалізацією багатьох державницьких проєктів, заснуванням нових містечок та будівництвом оборонних споруд.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Відповідно у програмі науково-практичної конференції представлено чимало змістовних розвідок, присвячених висвітленню різних аспектів діяльності В.-К. Острозького.

Водночас значна кількість наукових повідомлень розкриває різні сегменти розвитку Старокостянтинівської громади. Це відноситься до аналізу розвитку її соціально-економічного потенціалу, суспільно-політичної трансформації та культурно-освітніх перетворень.

Крім зосередженості на цих вагомих напрямках наукових досліджень, учасниками конференції представлено доволі цінний матеріал, який відноситься до розкриття багатьох сторінок історичного розвитку нашої рідної Хмельниччини. Предметами наукових зацікавлень виступають як знакові процеси та події, що відбувалися на теренах нашого краю, так і непересічні особистості, які жили та творили на місцевому ґрунті, власною працею прославляючи велич людської гідності.

Впевнений, що проведення науково-практичної конференції сприятиме формуванню правдивого висвітлення історії Поділля-Хмельниччини. Бажаю всім плідної роботи та цікавих обговорень гострих проблем.

*Віктор АДАМСЬКИЙ,
в. о. голови Хмельницької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

УДК 352:327.55(477.43)«2022/2026»

*Микола Мельничук,
м. Старокостянтинів*

**СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКА МІСЬКА ТЕРИТОРІАЛЬНА
ГРОМАДА В УМОВАХ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Коли в 1561 р. місто Костянтинів отримало Магдебурзьке право, то це означало, що в місті утвердилася система міського самоврядування. І це дійсно була система. Щорічні напади татар, битви з поляками, козацькі повстання, національно-визвольні змагання 1917-1921 рр., Друга світова війна... Пройшовши через усі випробування, древній Костянтинів, навіть змінивши свою назву на Старий Костянтинів, не втратив свого статусу, впливу, не розгубив елементів системи управління, а втримав статус повітового міста зі всіма ознаками повноцінного міста і гербом в тому числі. Але чи не найбільше випробування випало на нас у час повномасштабного вторгнення 2022р.

Війна. Ніхто не хотів сподіватися... Проте система міського самоврядування повинна бути готова до всяких випробувань. І Старокостянтинівська міська рада була готова. Ще на підступах до 24.02.2022 р було створено умови для формування добробатів, структур тероборони, обладнано сховища, існувало волонтерство та інші заходи надзвичайного характеру. І перший день повномасштабного вторгнення підтвердив вірність цих зусиль.

Основний тягар відразу ліг на плечі комунальних служб. І якби система функціонування не була відлагоджена в мирний час, війна їх просто знищила б. З перших годин 24 лютого 2022 року служби успішно здійснювали ліквідацію наслідків враження об'єктів інфраструктури (цивільної та військової), житлового фонду. Слід відзначити роботу відділу надзвичайних ситуацій та управління комунального будівництва. Виїзди на вражені об'єкти, здійснення експертизи і швидке прийняття рішень дали змогу у ліквідації руйнувань. День і ніч для них не мав значення. Допомога надавалася із матеріального резерву Старокостянтинівської міської ради.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Ви спитаєте про кошти на відновлення? Кошти – завжди проблема. Але нам вдалося задіяти резервний фонд міського бюджету. До відбудови долучилися й інвестори. Подяка їм велика. Підключились – це означає, що з ними працювали відповідні посадовці, укладали угоди, створювали умови для інвестування. Результат такої роботи був позитивним.

З перших днів вторгнення місто зіткнулось з проблемами, які несе війна: мобілізаційні заходи, закриття підприємств, скорочення фінансових надходжень. Додалося ще вилучення протягом 2023-2024 років із міського бюджету 800 млн. грн. податку на доходи фізичних осіб. Було надзвичайно важко, та чи відчуло це наше місто? Ми практично не мали затримки заробітних плат, скорочень робочих місць. А тим часом ситуація погіршувалась затягуванням бойових дій, надзвичайний стан ставав способом життя на фоні системних бомбардувань. З перших хвилин було налагоджено співпрацю з військовими частинами. Нам вдалось надавати допомогу військовим, залучаючи кошти місцевого бюджету і станом на сьогодні інформація про цей формат допомоги ще не є публічною.

Потрібно було одночасно відгукуватись на виклики фронту. Обладнання, одяг, захисні прилади, харчування – все, що потрібно було відправляти на «0». Підключились волонтери, що гуртувались навколо міської влади і ми вдало акумулювали зусилля і кошти на потреби ЗСУ. В 2025 році із міського бюджету волонтерським структурам, які допомагають фронту перераховано 6 млн. грн., а 2026 році – 9 млн. грн. А загалом на реалізацію заходів територіальної оборони та безпеки населення виділено 95 млн. грн.

З перших днів війни в місті з'явилися «біженці» - внутрішньо переміщені особи. У 2022-2025 роках їх було понад 5 тисяч. Уявіть, скільки і якої допомоги вони потребували. Приблизно 3 тисячі осіб, в тому числі 850 дітей залишилися жити в громаді, знайшовши тут другу домівку. Згідно з законом і згідно з особистими внутрішніми побудовками місцева влада забезпечує їх житлом, надає матеріальну, фінансову допомогу.

Громада жодного дня не зупинилася в своєму поступі. Міській владі вдалося здійснити цілий ряд новаторських проєктів в системі медичних закладів, зберегти їх безперебійну роботу. В повній мірі працюють освітні заклади. Ми втримали мережу шкіл і сільських в тому числі, дошкільних закладів, поступово ведучи їх до

завершення реформи. Новаційними є ряд проєктів щодо впровадження систем енергостійкості інфраструктур. Все перераховане є свідченням, що стан економіки міста стабільний.

У вирішеннях міських проблем ми не були одні. На наші запитання відгукувались інвестиційні і гуманітарні фонди з країн Європи та США. Але, щоб вони відгукнулися, потрібно було створити систему взаємозв'язків на принципах прозорості, доцільності, дієвості. І ця система була міською владою налагоджена. Окрема подяка місцевим компаніям, які, відчуваючи наші потреби, допомагають у різних сферах.

Життєдайність, витривалість, здатність відроджуватись та оновлюватись – це якості, які Старий Костянтинів проніс крізь віки від Болохівщини, до часів Острозького, до козаччини і аж до сьогодні. Бо що означали 75 щорічних татарських нападів порівняно з 4-х річним бомбардуванням міста, а це 460 ракетних, шахедних і комбінованих атак? І тоді, в XVI–XVII ст. і тепер місто не здалось! Северин Наливайко і Максим Кривоніс уславили його 400 років тому, 13 жителів громади удостоєні звання Герой України – це нинішня слава, що переплітається з неймовірним болем. На даний час Старокостянтинів офіційно є Містом-героем. І героїзм його – це визнання подвигу військових, це визнання стійкості і дієвості системи міського самоврядування.

Глибоко вдячний кожному мешканцю громади за любов до України, вірність рідному краю. Тільки спільними зусиллями ми творимо майбутнє, маючи славне і героїчне минуле.

ДО ПЕРЕМОГИ! СЛАВА УКРАЇНІ!

УДК 903.24:94(477.43-21)

*Сергій Кучерук,
м. Старокостянтинів*

СФРАГІСТИЧНА ПАМ'ЯТКА СТАРОКОСТЯНТИНОВА

У повідомленні аналізується створення ремісничих цехів та їхнього об'єднання у професійні братства. На прикладі Старокостянтинова простежується діяльність ремісничих корпорацій та їхній внесок у розвиток ремісничих центрів.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Ключові слова: міська громада, ремісничі центри, братства, Волинь, печатки, герби.

У містах України активно розвивалося місцеве самоврядування на основі магдебурзького права. Одні з перших міські громади з'являються на Волині та Галичині ще наприкінці XIII – на початку XIV ст. Масового характеру набирає магдебурзьке право в XV–XVI ст. На цей період припадає розвиток міського ремісництва та з'являються печатки ремісників в міських громадах України. Цехові печатки також вирізнялися доволі оригінальними картинами, з використанням у зображеннях знарядь праці та виробів, що їх виготовляли майстри певного цеху.

Цехові печатки XV–XVII ст.

В деяких містах Волині з різних причин створювалися або відновлювалися ремісничі цехи. До прикладу, приводом до об'єднання ремісників Старокостянтинова у професійні братства став конфлікт між сріблярами і мідниками щодо чіткого поділу праці між ними наприкінці 1796 р. Тоді місцевий магістрат прийняв рішення про підготовку до утворення ремісничих організацій [5]. Спочатку було створено керівництво для всіх ремісників і відділ ремесел, а в середині 1798 р. за «Положенням про ремесла» [7] кравці, шевці, пекарі та ковалі провели вибори до правління. Загалом це чотири найпоширеніші майстерні в Старокостянтиніві [8]. Головними ремісничими центрами на Волині у даний період були Дубно, Острогож, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир. В середньому на одне містечко припадало 30 ремісників, хоча у багатьох поселеннях їх було менше 10-ти різних професій, які інколи об'єднувалися в один цех [9].

Печатки з повними гербами XVI ст.

Економічний розвиток міст вимагав окрім грошових внесків від ремісників починають вимагати виконання панщини. В 1737 р. цех шевців в Старокостянтинові зобов'язувався «виготовити для потреб шкір стільки, скільки буде потрібно». В 1758 р. «кожен ткач, що перебував в цеху, зобов'язаний був безплатно виготовити для замку за рік одну півсотню полотна із прядива, виданого замком. В 1758 р. панські роботи стали обов'язковими для всіх цехів: «цехи ковалів, слюсарів, гончарів, бондарів, шорників, канатників, стельмахів повинні віддавати чинш (натуральний оброк або грошова рента) і інші внески як зазначено в списках», окрім того, «зобов'язані ходити по черзі на роботу в замок»; «цех кушнірів змушений за давнім звичаєм виправляти для замку баранячі шкури, скільки б їх не потрібно було б» [6], цех шевців, окрім того що вони безплатно виготовляли шкіри, повинні були давати робітників для полагодження шор, скільки потребуватиме замок. Деякі ремісники почали виконувати виключно панські роботи. Інвентар 1758 р. зазначає що потрібно мати в замку двох ковалів, столяра, бондаря, двох гончарів. Працюючи в замку ремісник звільнявся від сплати чиншу, подимного і інших міських податків. Таким чином, міський ремісник перетворювався на ремісника поміщицького двору [3].

Із розвитком економіки виникала потреба у збільшенні ремісників певних професій. Так для прикладу водяні колеса на Волині виготовляли із соснового дерева, окремі елементи – з дуба. Млини встановлювалися на ставках та річках. На великих ставках ставили по кілька млинів. У Старокостянтинові на ставку було 4 млина у 1797 р. [5].

Промисловий розвиток старокостянтинівщини визначався природними умовами, традиціями та торговельними зв'язками.

Історія міст і сіл Хмельниччини

надання у таких випадках певних пільг з боку власників міст [3]. У Старокостянтиніві у 1709 р. пожежа знищила 62 будинки християн, 2 будинки євреїв, а пожежею 1710 р. – 40 будинків християн і 6 будинків євреїв [5].

Свинцева печатка ковалів м. Старокостянтинова та ковальські вироби.

Автором статті при проведенні краєзнавчого дослідження по вулиці Старомлинська була знайдена Свинцева печатка орієнтовно 1648-1652 років. За В. О. Гавриленко один із типів зображень на печатках це жанрові й алегоричні картини, що репрезентують ремісничі процеси. Ось як В. О. Гавриленко [11] описує воскову печатку ковальського цеху: «Висла воскова печатка ковальського цеху, II пол. XIV ст. - Табл. 1, № 7. На печатці викарбувана підкова (традиційна емблема цеху) з масивним хрестом у верхній частині. З обох боків кліщі та ковадло. Зображення схематичні та

III всеукраїнська науково-практична конференція

маловиразні. Маюскульний напис некаліграфічний: «+SIGILLVM+ FABRORVM» (Печатка ковалів). В кінці легенди «трилисник», відомий з печатки крамарів і чинбарів. Це беззаперечно вказує на те, що три печатки викарбувані одним торевтом (різьбярем). Печатка кругла (d – 24 мм), поставлена на чорному воскові, для кращого збереження поміщена в кустодію (скриньки металеві, кістяні для зберігання печатки), підвішена до пергаментної грамоти 1425 р.».

Старокостянтинівська печатка цеху ковалів (свинцева) теж має викарбувану підкову, в підкові ковадло яке з обох боків накриває циркуль по металу. Печатка виготовлена різьбярем в високохудожньому стилі. Вишуклі маленькі зірочки на підкові, до тисячі різних рисочок (промінців) по колу печатки. Певний орнамент в середньому крузі. Печатка кругла (d - 36 мм).

Пам'ятка сфрагістики має, образність зображень, інформативність, і є джерелом для пізнання минулого розвитку суспільства, дає історичні дані про певну епоху, матеріальну культуру й мистецтво тих часів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гавриленко В. О. Львівські цехові печатки XIV-XV ст. та питання про час їх виникнення / В. О. Гавриленко; Молодіжний історичний клуб. – препринт. вид. – Львів: [б. в.], 2003. – 15 с. – (Історична серія ; вип. 3).
2. Капраль М. М. ЦЕХИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. - 688 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tsekhy>
3. Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.
4. Урсу Н. О. Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини: навчальний посібник для студентів художніх спеціальностей
5. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 39.
6. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. Наукові записки Тернопільського національного

педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. 2016. № 1. С. 38.

7. Клименко П. В. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1. С. 112.

8. Брянцева Т. П. До питання про класову боротьбу в містах правобережної України у 70-90-х рр. XVIII ст. Вісник Київського Університету. Серія історії. 1980. № 22. С. 64.

9. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI-XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 81-82.

10. Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). Огляди джерел та документальні нариси. Архіви України. 2011. № 4. С. 148.

11. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. - Київ; Львів, 2014. - 328 с.

УДК 271.222(477)-36:929.52(477)Острозькі

*Андрій Трембіцький,
Анатолій Трембіцький,
м. Хмельницький*

ПРЕПОДОБНИЙ ФЕОДОСІЙ (В МИРУ ФЕОДОР ОСТРОЗЬКИЙ) – ПРАПРАДІД КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО

*У статті за матеріалами українських істориків і краєзнавців: протоієрея Андрія Хойнацького (*1837 – †1888) та парафіяльного священика Аполлонія Сендульського (*1830 – †1882), висвітлено життєві шляхи і діяльність українського патріота, старости брацлавського, кам'янецького, кременецького, подільського, військового, культурно-релігійного діяча, преподобного Феодосія (в миру Феодора Острозького; *1360 – †11.08.1460), прапрадіда князя Костянтина Острозького, його внесок в оборону православної віри, в розбудову українського суспільства у XIV-XV ст.*

Ключові слова: князь, Феодор Острозький, чернець Феодосій, Костянтин Острозький, Андрій Хойнацький, Аполлоній Сендульський.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Князь Костянтин Острозький добре відомий українському народові як знаменитий, славний оборонець православної віри, видатний меценат, його коштами постали Острозька академія, чимало храмів і монастирів, перша повна друкована православна Біблія церковнослов'янською мовою тощо. Куди менш відомий його прапрадід Феодор Острозький – святий преподобний Феодосій, приклад якого постійно надихав нащадків.

Життя і діяльність князя Феодора Острозького частково відобразили у своїх працях: А. Хойнацький – «Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия)» (*Кам'янець-Подільський*, 1870) [16; 17; 18], «Преподобный Феодор, князь Острожский: историко-биографический очерк» (*СПб.*, 1876) [20], «Преподобный Феодор, князь Острожский, у монашестве Феодосий (11-го и 28-го августа)» (*Житомир*, 1878) [19]; А. Сендульский – «Преподобный Феодор, князь Острожский» (*Кременець*, 1871) [12].

У незалежній Україні про це фрагментарно писали: В. Гребенюк (*Луцьк*, 2005) [3]; архієпископ Димитрій (Рудюк) (*Київ*, 2007) [1]; А. Трембіцький (*Житомир*, 2008 [14]; *Хмельницький*, 2025 [13, с. 134–153]; В. Друзюк (*Львів*, 2009) [4]; М. Манько (*Рівне*, 2018) [8]; Т. Лободовська (*Острог*) [7]; Ю. Носовський [10]. Також подано у статтях [5; 9; 11] та в коротких гаслах в енциклопедичному словнику Блокгауза і Ефрона [6], у «Вікіпедії» [2; 15] та ін.

Походження роду князів Острозьких й досі залишається дискусійним. Український історик-медієвіст Л. Войтович вважав батьком Феодора, князя на Острозі, Турові, Холмі – Даниїла (Данила) Васильковича (*1256/1260 – †поч. XIV ст.); польський історик С. Кучинський стверджував, що Феодор – представник великокняжого роду Гедиміновичів; інші вважали його нащадком роду Рюриковичів, київського князя Романа Мстиславича I, князя Галицького, або ж навіть простим шляхетським розбагатілим родом та ін. [13, с. 134; 15; 19, с. 113; 20, с. 5]. Справжнє свідцтво про походження всього княжого «Острозького дому», дають старовинні пам'ятки Київських церков, де серед імен предків князя Костянтина Острозького [20, с. 6]: князь Георгій і княгиня Варвара; князь Димитрій і княгиня Єлисавета; князь Даниїл і княгиня Василиса; князь Феодор, в чернецтві Феодосій, і княгиня Агафія, в чернецтві Агрипина, знаходимо родоначальників преподобного

Феодора в особі прадіда – князя Георгія і діда – князя Димитрія. Ці імена вписані для церковного поминання князем Костянтином, правнуком князя Феодора [19, с. 114–115].

У замітці про старовинну, одну з найдавніших пам'яток – Дубенську церкву (*Волинь*), князь Георгій та його княгиня Варвара прямо іменуються «благовірними князями Турівськими», що «ясніше за всіх генеалогічних здогадів» вказує на князів Острозьких як на галузь давньоруських князів Турівських і Пінських [13, с. 135], які походили від святого рівноапостольного князя Володимира і його правнука Святополка Ізяславича II [20, с. 7].

Першим історично відомим князем із роду Острозьких був батько Феодора, князь Даниїл Василькович Острозький, який з 1341 р. вів боротьбу з польським королем Казимиром III за самостійність західноукраїнських земель. У 1343 р. він під Сандомиром, за підтримки перемишльського старости Дашка, і значних татарських орд, розбив короля Казимира, який робив перші спроби «заволодіти Подолією та Волинню». Князь Даниїл відбив цей напад, але в 1349 р. король Казимир підкорив західноукраїнські (Бельзькі, Брестські, Волинські, Холмські) землі [13, с. 136; 14; 19, с. 115–116; 20, с. 8]. Благочестивий князь Даниїл збудував кам'яні укріплення Острозького замку [19, с. 117–118]. Але точних даних коли він і його дружина Василиса померли не маємо.

Руський князь, військовий, державний і релігійний діяч Великого князівства Литовського, намісник Луцького князівства, учасник руху гуситів, православний чернець і святий преподобний Феодосій – Феодор Острозький (*1360 – †11. 08. 1460), був старшим із трьох синів першого історично відомого князя на Острозі, князя Холмського і Турківського, Даниїла Острозького. Феодор з молодих років «любив вчитися і любив дізнаватися, що і як робиться в інших землях, – але все-таки любив своє більше і тільки намагався придумати, як прикласти на користь Русі і свого улюбленого князівства на Волині все, що було доброго в інших, проте він не цурався свого рідного, не змінював того, що було доброго у нас» [13, с. 137; 15; 19, с. 118; 20, с. 10].

Рід князів Острозьких вперше зустрічаємо 11 травня 1386 р., мабуть незабаром після смерті батька, коли польський король Владислав II Ягайло і великий князь литовський Вітовт дали в Луцьку Феодору Даниловичу грамоту про затвердження за князем з його потомством у спадкове володіння міста Острога з повітом і

збільшили його удільне князівство Заславським і Корецьким округами з містами Заслав, Корець, Хлапотин та багатьма селами, у т. ч. й села Голодьки (нині – *селище Антоніни*), на річці Ікопоть. У 1386–1387 рр. Феодор був намісником Луцького князівства. У 1390 р. король Ягайло підтвердив за ним Заславське та Острозьке князівства, а Вітовт особливою грамотою затвердив князя в його маєтках: Бродові, Дякові, Межиречах, Радогощі, Радосіолках, Свищеві [14; 15; 19, с. 118–119; 20, с. 10].

У 1399 р. князь Свидригайло, зненавиджений Ягайлом і Вітовтом за його відданість до православної віри та руської народності, був схоплений польським військом Петра Шафранца Медуського і в кайданах за розпорядженням Вітовта посаджений у Кременецький замок [20, с. 10]. Андрій Хойнацький даючи характеристику замку писав: «Ми і тепер бачимо руїни цього замку, і можна судити, яка це була сильна фортеця по тодішньому; її одну з усіх фортець руських не могли взяти татари і навіть сам Батий, за переказами, повинен був з соромом і прокльонами відступити від неї...». Арешт Свидригайла надзвичайно засмутив православних мешканців Волині та Литви, для яких він був єдиним захистом проти латино-польських витівок Вітовта та Ягайла [19, с. 119; 20, с. 11]. Князь Феодор взяв у долі Свидригайла особливу участь. Він підіслав до Кременця двох вірних осіб лицарсько-шляхетського звання: Геліаша (Ілія) і Димитрія, які увійшли в ласку замкового старости Конрада Франкельберга. У пристрасний четвер 1408 р. із п'ятьма сотнями озброєних воїнів князь Феодор з'явився під стінами Кременецького замку. «Тихо і обережно, один за одним, стали підніматися воїни Феодорові порізно по скелях». Князя Феодора і частину воїнів Геліаш і Димитрій, які «навмисне стояли на варті в той час у замку», таємно впустили в замок, де вони вбили старосту Конрада, польсько-литовську варту і комісарів Ягайла, звільнили Свидригайла та відправили під прикриттям 150 волинських вершників в Угорщину [13, с. 138; 19, с. 119; 20, с. 11], а звідти до Москви, до князя всієї північної Русі Василя Донського. Князь Василь відгукнувся на прохання Свидригайла і вирушив своєю армією до берегів Угри (нині – Калужька обл.), але Вітовт зупинив цю рать. Князь Феодор, зібравши волинські війська, стояв напоготові, щоб допомогти Свидригайлу, але він «загуляв і не встиг вчасно підняти кийвських князів, і все це чудове підприємство закінчувалося майже нічим для нього». Вітовт погодився на мир із

зобов'язанням не допустити ніяких захоплень на користь латинян, а Свидригайлу надали уділ у Володимирі на Клязьмі. «Не радісно було Феодору бачити такий результат справи, на яку він без сумніву покладав не малі надії, але принаймні церква руська тепер огорожена була мирним договором Вітовта», і треба було користуватися цим до пори, до певного часу [19, с. 120].

Щоб не дражнити ворогів, князь Феодор у 1410 р. пішов у похід із королем Ягайлом проти лицарів-хрестоносців, які робили постійні набіги на литовську землю, щоб насильно хрестити жмудинів у римську віру. У битві під Грюнвальдом князь Феодор охороняв Ягайла, і «без сумніву блаженний князь не мало сприяв тут успіхам перемоги» [13, с. 137; 19, с. 118; 20, с. 9-10].

Тим часом до Феодора, все частіше долинали нерадісні звістки з Чехії, де латиняни засудили Гуса і спалили його на багатті. Така ж доля незабаром спіткала і його послідовника Ієроніма Празького, який перед цим у квітні 1412 р. був у Вітебську з Вітовтом і «урочисто засвідчив свою любов до православної віри, вважаючи за краще вклонитися мощам руським, а не латинським» [13, с. 139-140]. Майже весь народ Чехії піднявся на захист своїх улюблених вчителів – і на згадку про славного Гуса його послідовники почали називатися гуситами. Найбільше всіх були озлоблені проти латинян гусити, які селилися поблизу Праги на горі Табір. Вони взяли собі за начальника чеського полководця, національного героя Яна Жижку (*бл. 1360 – †1424) і швидко стали грозою своїх ворогів – таборатів. 1419 р. помер чеський король В'ячеслав, і його наслідував німецький імператор Сигізмунд, який «вирішив використати всі можливі засоби, щоб вразити непокірних і втопити в крові вчення Гуса» [19, с. 121]. Тоді чехи зважилися шукати іноземної допомоги і хотіли спочатку обрати своїм королем Ягайла або Вітовта, але поляки їй чути про це не хотіли. Вітовт сам особисто не наважився вирушити до Чехії і замість себе послав туди своїм намісником молодого племінника князя Сигізмунда Корибутовича [13, с. 140]. У всіх цих подіях князь Феодор брав найактивнішу участь, зібрав на Волині з руських і литовців військо та вирушив до Крінова. Там він зустрівся з князем Корибутовичем і разом, не більше 5000 чол., вирушили в Моравію, де знайшли сильну підтримку в чехів. Імператор Сигізмунд відступив і 16 травня 1422 р. Корибутович, як король Чехії, за підтримки князя Феодора, вступив у Прагу. Незабаром до них приєднався, уже

III всеукраїнська науково-практична конференція

зовсім сліпий Жижка, який визнав Корибутовича правителем Чехії. Корибутович, керований князем Феодором, відновив порядок у Празі, повів вдалу війну проти імператора і шукав засобів до примирення розділених чехів. Сам тримався сторони більш численних і ближчих до православ'я – чешників. Сигізмунд, не дивлячись на невдачі, зібрав німецьке військо для боротьби з гуситами і різними підступами так вплинув на Ягайла і Вітовта, що вони відкликали Корибутовича з Чехії. Він 24 грудня 1422 р. виїхав із Праги [19, с. 122; 20, с. 11]. Разом із ним залишив Чехію кмітливий вождь і політик, князь Феодор, який не втрачав надії повернутися. Не далі як через рік, імператор Сигізмунд при побаченні з Ягайлом і Вітовтом у Кринові, переконав їх оголосити війну чехам. Корибутович сам по собі вирушив знову до Праги. Його підтримав князь Феодор, який вирушив до Чехії для надання її жителям допомоги проти німців, які запекло намагалися втопити в крові вчення Гуса. Жижка пристав до князя Феодора, і вони спільною раттю пішли на ворогів у Моравію. Невдовзі Жижка помер від хвороби, а війська князя Феодора всюди здобули перемоги і здавалося, що можна розраховувати на остаточний мир. Князь повернувся на Волинь, залишивши Корибутовичу довершити справу свого покликання, але, на нещастя, молодий князь помилився в розрахунках і вступив у переговори з папою Марком V. Як тільки чехи почули про це, вони відразу запідозрили Корибутовича в зраді, схопили його, заперли у фортеці, і хоча через кілька місяців випустили, але втратили до нього всяку довіру. У 1427 р. він повернувся в Литву [13, с. 141–142; 19, с. 123; 20, с. 12]. Князь Феодор не залишив гуситів і в 1430 р. брав участь у Сілезькому поході гуситів, які зобов'язані йому «тими успіхами, які дісталися на їхню частку в нерівній боротьбі з німецько-католицькою партією» [20, с. 12]. 27 жовтня 1430 р. помер Вітовт, не залишивши по собі спадкоємців. Феодор залишив чехів, «надавши їх долю волі Божій та їхній особистій хоробрості», щоб взяти участь в обранні наступника Вітовта і зайнятися справами своєї рідної вітчизни [19, с. 123].

Волиняни разом із литовцями обрали на місце Вітовта своїм великим князем Свидригайла. На жаль, між литовцями та руськими почалася сильна міжусобна боротьба, яка неодноразово спалахувала і до того через князівські міжусобиці Кейстута, Свидригайла, Явнута, Ягайла та ін. Цього разу згуртувалася

боротьба біля Сигізмунда Кейстуовича (*бл. 1365 – †1440), що «мислив у серці своєму, за навчанням диявола, як би весь рожай (рід) шляхетський погубити, і кров їх розлити і піднести рожай «хлопську, псю (собачу) кров». Руська партія в особі численних княжих родів Гедиміновичів і Рюриковичів, підтримувала Свидригайла. В стороні від обох партій зароджувалася третя, польська партія, що мала опору у дрібній руській боярщині, яка мріяла про рівноправність з польською шляхтою, та в деяких литовських сановників, зведених польським впливом на великі посади. Ця партія, ворожа і общинній Жмуді, і княжій Русі, спочатку значно поступалася силі обох партій, але свої справи вела обережно і їй судилося незабаром перемогти. 17 жовтня 1432 р. слабкий Сигізмунд, поступився їх домаганням і підписав у Городлі акт, яким уступив Польщі Володимирську та Луцьку області і дав клятву не вступати до жодного союзу без згоди Речі Посполитої. Феодор Острозький, «муж із усіх вождів Литви та Русі, великої сміливості та величезного авторитету у військах» у цій боротьбі був хоробрим і розпорядчим сподвижником Свидригайла [13, с. 142; 17, с. 37–38; 19, с. 124].

1432 р. Свидригайло доручив Феодору захищати Подільську землю, якою поляки намагалися заволодіти під виглядом допомоги Сигізмунду. Князь Феодор зі своїм сильним військом зумів «вирвати у поляків» все Поділля: відібрав Смотрич, опанував Скалу, спалив Брацлав, очистив Брацлавщину. Це не сподобалося польському королю Ягайлу і він негайно «послав коронне військо на Поділля» під проводом Самотульського і Яна Менжика з Домброви. Князь Феодор не хотів вступати у відкриту битву і за «руським звичаєм», почав відступати, робив лише невеликі сутички і захоплюючи часом польські загоны, що йшли на фуражування. Волею-неволею поляки були змушені зайти в глиб країни, в листопаді почалася зима, ослаблене довгим походом і холодом польське військо зважилося повернутися додому. «Ляхи з наближенням зими вже до дому ся вертали», і знеможені зайшли в болотисті місця Мурафи (притока Дністра). Князь Феодор навмисне «таємно за ними тягнувся, вичікував години і придивившись можливе придатне місце для пригоди (випадку), де б на них вдарити», – швидко обійшов вперед і засів з військом у лісі, на протилежному березі Мурафи не далеко від Копостирина. Він вичікував поляків і, не давши їм схаменутися, 30 листопада

1432 р. із «великим і гвалтовним окриком» несподівано вдарив на них. «У той час річка вже трохи замерзла», – і «ляхи, будучи стривожені пригодою новою і несподіваною, одні вдарилися кригу ламати, а інші вози свої в гаті покинувши і поперевертавши, вчинили битву». Військо Феодора було незрівнянно сильніше і чисельніше, – і «ляхів схиблених з річки виїжджаючих, руси звідусіль назрівали, били, топили і имали» [13, с. 143; 17, с. 38–39; 19, с. 125–126]. Під Копостирином загинуло майже 20 тисяч поляків, між «якими однієї шляхти було душ чотириста». Поляки своїми трупами всіяли околиці Мурафи, і переслідвані татарами і «бессарабками, насилу, і до того ж у невеликій кількості повернулися» до Польщі. Військо Феодора також постраждало на берегах Мурафи, але в основному це були «волохи», які були «на лупезі» – займалися пограбуванням побитого польського війська [13, с. 144]. Князь Феодор у цей час винищив би все польське військо, або ж захопив би його в полон, якби «за Божим дивом (divina providentia)», не настиг їм на допомогу полковник Кемлич (Кеньбич), який у той час перебував неподалік на фуражуванні. Він ударив на Феодора з тилу, – і цим змусив обережного князя припинити на якийсь час битву до подальшого зручного часу [17, с. 40].

Після Мурафської битви князь Феодор знову на Поділлі під стінами Кам'янецької фортеці, якою керував молодий польський лицар Теодорик Бучацький [19, с. 127]. Щоб даремно не проливати крові, Феодор з добірним військом неподалік у горах влаштував засідку, надсилаючи під стіни замку невеликі загони татар, які нападали та грабували околиці, виманюючи ворога у відкрите поле. Бучацький, не підозрюючи ніякої хитрості, вийшов з фортеці, щоб покарати розбійників і погнався за ними. Татари відбивалися і відступали, аж доки не привели його на відповідне місце. Тільки тоді Бучацький зрозумів, у чому справа, але вже було пізно, і, не дивлячись на найвідчайдушніший опір, попав у полон Феодору [17, с. 41], який відправив його до Свидригайла. Сам «негайно пішов до Кам'янця-Подільського і тут, опанувавши фортецю, підкорив її своїй владі без великого опору». Покінчивши з поляками, Феодор залишив надійну варту на Поділлі, і вирушив до Володимира на Волині, де з'єднався з руським полководцем Носом, який керував значними загонами Волинського війська [13, с. 145]. Вони разом вирушили через Любомлю брати в облогу Брест-

Литовський замок, зайнятий польськими військами. Спалили околиці, обложили замок і, «за малим чим не взяли його у владу свою». Але у той час до Бреста прибули польські війська, послані королем на виручку, і Феодор змушений був зняти облогу. Натомість він ударив на інші польські маєтки і таким чином очистив майже всю Литву для Свидригайла. Внаслідок цього, незважаючи на всю свою фанатичну відданість Польщі та католицизму, польський король Ягайло нарешті був змушений поступитися [13, с. 146] і «не тільки особливим законом захистити свободу православної церкви на Волині, але і зобов'язався залишити без виконання всі задуми, ворожі православ'ю» (1433). Феодор повернувся на Поділля і провів зиму в околицях Кам'янець-Подільського, вичікуючи подальших дій Свидригайла, який навесні 1434 р. знову пішов на поляків. Разом із ним піднявся і Феодор, і не зволікаючи, відправився до Луцька, що знаходився в руках поляків і був укріплений двома оборонними замками на двох узгір'ях. Феодор опанував міські укріплення і, відібравши Луцьк у поляків, віддав його своєму союзнику Свидригайлу, який повернувся на Волинь і оселився в Луцьку [17, с. 42; 19, с. 127–128].

У 1434 р. Феодор знову повернувся на Поділля, – і тут вдруге відібрав для Свидригайла у поляків Брацлав, завойований під час його відсутності у 1433 р. молдавським воєводою Стефаном і відданий ним Речі Посполитій. 1 червня 1434 р. помер Владислав II Ягайло і на його місце вступив дев'ятирічний син Владислав Варнський. Свидригайло вже давно не зовсім був радий успіхам Феодора, і зі вступом на престол малолітнього Владислава, почувши нову силу, наважився позбутися Феодора [13, с. 147]. У 1435 р., Свидригайло несподівано вторгся в межі Поділля, захопив Феодора в полон і посадив у в'язницю. Православні волиняни і подоляни, дізнавшись про полон Феодора, підняли заколот і, з'єднавшись з польськими військовими: Вікентієм Смотульським і Михайлом Бучацьким, вдарили на Свидригайла, змусили його відступити і звільнили свого улюбленого князя Феодора [17, с. 43]. Острозький князь Феодор був змушений примиритися з поляками, які взяли участь у його звільненні, хотів повернути польському королю завойовані ним Брацлав і Кам'янець-Подільський. Але для поляків достатньо було й одного звернення на їхній бік хороброго князя і вони не прийняли його приношення. Щоб ще більше налаштувати князя на свою користь підтвердили за ним його

III всеукраїнська науково-практична конференція

спадкові маєтки: Вінницю, Збараж, Сокіл і Хмільник, та залишили у посмертне володіння Брацлав і Кам'янець-Подільський [17, с. 44; 19, с. 130-131].

Однак сварка Феодора зі Свидригайлом і примирення його з поляками тривали не довго. Незабаром настала рішуча хвилинка, коли послуги хороброго князя Феодора знову знадобилися Свидригайлові, який в 1435 р. наважився покінчити одним ударом боротьбу з литовсько-польською партією. Свидригайло зібрався з силами, до нього прибуло понад сорок литовських руських і тверських князів, магістр лівонський, і всі з численним військом. Палка душа мужнього Феодора у цей знаменний час не втерпіла і він, забувши про свою образу і своє примирення з поляками, прийшов на допомогу Свидригайлу, який доручив йому разом із Сигізмундом Корибутовичем набрати численний загін гуситів із Чехії та Сілезії [17, с. 44], які вважалися найкращими військовими в Європі. Величезна сила, зібрана Свидригайлом, рушила з Вітебська до Вільно, але неподалік Вількомира, його зустріло невелике ополчення жмудів під началом Михайла Сигізмундовича. Почалася запекла битва, в якій Свидригайло був розбитий і втік у Волощину, де «понад сім років вівці пас, безвісно ховаючись». Руська партія впала духом, бо її провідники, що залишилися живими, несли повинну Сигізмунду Кейстутовичу, або були у в'язниці [13, с. 148; 19, с. 131]. У цю важку для руських хвилину, – як писав А. Хойнацький, – «мабуть, зруйнувалась і непохитна енергія мужнього Феодора Острозького». Після цього тільки раз у 1438 р. брав участь у боротьбі з татарами. Сигізмунд Кейстутович тріумфував недовго, поляки підбадьорені вількомирською перемогою почали ним керувати і втручатися у справи Литви. Це набридло литовцям і Сигізмунд в 1440 р. був позбавлений життя. На його місце обрали молодшого сина Ягайла – Казимира, який прогнав поляків, примирився з дядьком Свидригайлом, і затвердив за ним володіння на Волині з Луцьком. Не забув князь Казимир і мужнього князя Феодора, надавши йому управління, на правах намісництва, іншою частиною Волині, яку Казимир разом із Володимиром, Дубном та Острогом приєднав до свого князівства в 1441 р. [12, с. 278; 19, с. 132].

У кінці першої половини XV ст. князь Феодор мав великі маєтки і землі на Волині та Поділлі. Був очільником вдосконалення на Русі військового мистецтва шляхом введення у війську

особливого гуситського ладу – «табору» [17, с. 45], який згодом засвоїли козаки і який протягом трьох століть дарував їм не одну перемогу над ворогами. Князь Феодор не залишав і християнських обов'язків, ревно виконував приписи Православної церкви. Будував церкви, зокрема й Пречистенську церкву в Острозі, але в XVII ст. (за іншими даними у середині – другій половині XV ст.) вона була звернена в костел ордену Домініканців [12, с. 277; 19, с. 132], який згорів у 1889 р.

На цьому і закінчується світська діяльність Острозького князя Феодора. Між 1441 р. і 1446 р. він залишив мирську суєту і, полум'яний любов'ю і старанністю до подвижництва у Христі, вступив ченцем у Києво-Печерську лавру. Його дружина Агафія також стала черницею, під ім'ям Агрипіни, але, як і коли це сталося, майже нічого позитивного не відомо. Після того часу їхні імена вже ніде не зустрічаються в історії. У короткій Києво-Печерській оповіді XVII ст. є згадка, що «пр. Феодор Даниїлович князь Острозький, залишивши красу світу цього і князівську славу, взявши на себе святе чернецтво, і так подвизався міцно про своє спасіння догоджуючи Богу аж до смерті, душу свою всяко прикрашаючи, Господеві в руці віддавши, а тіло його, тут поставлене, відпочиває» [12, с. 277; 13, с. 149; 17, с. 46; 18, с. 61; 19, с. 133]. Зі зміною княжого одягу на убогу чернечу мантію, він змінив своє мирське ім'я Феодора на Феодосія, жив у Феодосієвій печері і чинив великі подвиги благочестя, відомі одному тільки Богові. Віддавшись усамітненню і безмовності, більше дбаючи про спасіння своєї душі і догодження Богові [13, с. 150; 18, с. 62].

Преподобний Феодосій помер у глибокій старості 11 серпня 1460 р. і похований на Дальніх печерах [18, с. 64], де зберігаються його мощі. Память преподобного Феодосія вшановується 11 серпня [11].

Список використаних джерел та літератури:

1. Архієпископ Димитрій (Рудюк). Преподобний Федір, князь Острозький. *Голос православ'я*. (Київ), 2007. № 16. Серпень. С. 1.
2. Битва на Мурафі. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_на_Мурафі (дата звернення: 13. 12. 2025). Назва з екрану.
3. Гребенюк Віктор. 24 серпня – преподобного чудотворця Федора Острозького. *Волинські єпархіальні відомості*. 2005. № 8. URL:

III всеукраїнська науково-практична конференція

<http://www.pravoslavja.lutsk.ua/> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

4. Друзюк Віталій. Життє преподобного Федора, князя Острозького (2009). URL: <http://hram.lviv.ua/574-prepodobnij-fedora-knjazja-ostrozko.html> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

5. Ікона Св. князя Федора Острозького. URL: http://mezhyrich-mon.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=24:2011-03-16-12-07-18&catid (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

6. К. Х. Острожские князья. *Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь*. CD-RV 1. 2002.

7. Лободовська Тетяна. Преподобний князь Федір Острозький – небесний покровитель української державності й музею в Острозі. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/prepodobnyj-knyaz-fedir-ostrozkyj-nebesnyj> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

8. Манько Микола. 1418 рік. Князь Федір Острозький у великій європейській політиці. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/1418-rik-knyaz-fedir-ostrozkyj-u-velykij-yevropejskij/> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

9. Молитва порятує і душу, і тіло. Дітище князя Острозького. URL: <http://provinciyya.rv.ua/index.php> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

10. Носовський Юрій. Феодор Острожський (†1446) – воїн, инок и святой. URL: <http://hram-troicy.prihod/art> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

11. Преподобний Феодор, князь Острозький, Печерський (Бл. 1446). URL: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/knygy-broshury/zhyttya-svyatyh/prepodobnyj-feodor-knyaz/> (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

12. Сендульський Аполлоній. Преподобный Феодор, князь Острожский. *Вольские епархиальные ведомости*. 1871. № 9. 1 мая. С. 272–280.

13. Трембіцький А. М. Андрій Хойнацький (*1837 – †1888): історик, краєзнавець, етнограф, педагог, богослов, просвітник: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 538 с.; іл

14. Трембіцький А. М. Федір (Феодор) Острозький – один із власників Антонін (Голодьків). *Антонівський край у просторі і часі* / Гол. ред. М. Ю. Костриця. У 2-х тт. Т. І. Житомир: В. Котвицький, 2008. С. 93–100.

15. Федір Острозький. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Федір_Острозький (дата звернення: 13.12.2025). Назва з екрану.

16. Хойнацький Андрей. Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия). *Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ)*. 1870. № 1. 1 января. С. 5–12.

17. Хойнацкий Андрей. Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия). ПЕВ. 1870. № 2. 15 января. С. 37–46.

18. Хойнацкий Андрей. Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия). ПЕВ. 1870. № 3. 1 февраля. С. 61–66.

19. Хойнацкий Андрей. Преподобный Феодор, князь Острожский, у монашестве Феодосий (11-го и 28-го августа). *Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни, изложенные в жизнеописаниях святых угодников волынских и других преподобных святых, принимавших ближайшее участие в исторических судьбах Волыни.* Житомир: тип. Бродовича, 1878. С. 113–137.

20. Хойнацкий Андрей. Преподобный Феодор, князь Острожский: историко-биографический очерк. Посвящается графине А. Д. Блудовой. *Древняя и новая Россия* (СПб.), 1876. № 9. С. 5–19.

УДК 94(477)«15/16»:929Острозький:008(477)

*Лариса Рева,
м. Київ*

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ ОСТРОЗЬКИЙ (1526-1608) - ДЕРЖАВНИК, ПРОСВІТИТЕЛЬ, МЕЦЕНАТ (до 500- річчя з дня народження князя В.-К. Острозького)

Метою статті є не лише осмислення місця та ролі великого князя В.-К. Острозького, а те, якими діяннями він та його батько увійшли в історію, що вони залишили по собі.

Друга половина XVI – початок XVII ст. увійшли до літопису української історії як часи пробудження національної свідомості. На цей період припадає остаточне формування української народності з властивими їй особливостями – мови, культури і побуту. Саме ці процеси вплинули і на відродження української культури, літератури, літературної мови.

Величезним здобутком української культури козацької доби був переклад 1556–1561 рр. у монастирі с. Пересопниці (на Рівненщині) «Пересопницького Євангелія» – першого з відомих дотепер перекладів конфесійного тексту українською літературною писемною мовою. Скоро за цим послідувало видання, коли в Острозі І. Федорович спромігся на видрук

III всеукраїнська науково-практична конференція

знаменитої «Острозької Біблії» 1580–1581 рр. – першого повного видання Біблії церковно-слов'янською мовою, що належить до найвидатніших пам'яток давнього українського друкарства. В цьому виданні вміщено передмову Костянтина Острозького, два вірша Герасима Смотрицького (на герб князя К. Острозького – перший відомий на сьогодні твір геральдичної поезії – та передмову до читача) й післямову самого І. Федоровича. Це дало підстави констатувати – «церковно-слов'янська мова мала особливий престиж як мова сакральна, що своїми засобами і можливостями виразу, за твердженням тодішніх українських книжників, не поступалася латинській і навіть грецькій»¹.

В той самий час «мова народної поезії, повна естетичної насолоди, повна краси образів і дзвінкої мелодійності та ритму, чимраз більше перемагала мертву церковно-слов'янщину і вдерлася навіть у мури Києво-Могилянської академії, у вірші спудеїв. Мандрівна народна поезія, кобзарі, лірники, епос дум уодностайнили наріччя, витворили з часом скрізь зрозумілий запас слів, запас зворотів, що спільним говором щоденного життя поширився на всю Україну, і що з нього згодом розвинулась спільна мова хліборобсько-козацького стану, яка стала усенародною літературною мовою українців». І хоча «церковно-слов'янська («славеноруська») мова ще залишалася у літургічному вжитку, в творах філософсько-богословського спрямування, в окремих урочистих церковно-юридичних актах; нею писали послання до інших слов'янських, почасти і до неслов'янських країн. Але поступово навіть окремі літургічні тексти, не кажучи вже про провіді і богословські трактати, почали перекладати «простою» мовою. Проте церковно-слов'янська надалі зберігала престиж як спеціально сакральна»². Ці факти вже стверджували про появу держави, з усіма приналежними їй атрибутами, перш за все, мовними ознаками.

Доба козаччини позитивно вплинула і на розвиток та поширення книговидавничої справи. Просвітництво ширилося по всій Україні, виникали цілі культурно-освітні осередки. Україна перетворювалася в розвинуту європейську державу, яка

¹ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980, с. 39.

² Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989, с. 16–17.

потребувала прогресу в усіх його проявах. Друкарні України випускають різні види богослужбових книг – требників, євангеліїв, октоїхів, орологіонів тощо, зосереджуючись і на текстах, і на на мистецьких оздобах. Але «в ті часи, коли церковне життя й інтереси займали центральний, можна сказати, пункт у людському світогляді, скрізь відродження письменства починається з церковної літератури»³. Це й зрозуміло, бо людина, перш ніж вийти з дому, заходила до церкви, і мислила по-Божому.

То ж князь Костянтин- Василь Острозький (1526–1608) уписав своє ім'я в історію, відкривши ряд шкіл (у Турові, 1572; Володимир-Волинському, 1577), добре розуміючи, що держава може бути сильною не лише на полі бою, а, перш за все, своїми талантами, просвітництвом, культурою. Також стараннями князя Костянтина – Василя Острозького 1576 р. в Острозі було засновано першу в Східній Європі вищу школу, яку називали «тримовним лицем», «грецькою школою», колегією і навіть Острозькою академією, де вчителями були переважно греки. Проіснувала школа до 1624 року, коли княжна Анна-Алоїза Острозька відкрила тут єзуїтську колегію.

Створення Острозької академії – явище закономірне. Цьому сприяло значне позавлення культурно-освітнього руху на Волині. На зламі XVI-XVII століть Острог – а це усього 100 кілометрів од Старокостянтинова, стає першим основним культурно-освітнім та ідеологічним центром України. Від свого батька, гетьмана Великого князівства Литовського, Костянтин-Василь Костянтинович Острозький успадкував значні володіння, які з часом дедалі зростали, а сам він став найбільшим власником після короля Речі Посполитої. На 1603 рік йому належало 59 міст, містечок, замків, 857 сіл, 11 фільварків – тобто він володів територією, що простягалась на третину Волині, Київщини, Поділля, Руського воеводства та Малопольщі. Такий статок, а також його славне походження, забезпечили князеві посісти впливові державні посади – Волинського маршалка, Володимирського старости (1550), Київського воєводи (1559). Протягом 50 років князь відіграв помітну роль у політичному та громадському житті Речі Посполитої. Король Польщі рахувався з вельможею також і в силу військово-стратегічних інтересів, оскільки Київщина й Волинь

³ Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995, с. 118.

III всеукраїнська науково-практична конференція

завжди першими стримували турецько-татарські напади. Хоча він і був учасником польсько-російської війни, проте однозначно ратував за мир. «Сучасники князя К. В. Острозького, які знали і спостерігали його діяльність, одностайно відгукуються про нього, як про людину безмежно віддану православ'ю та руському народові. Нам відомі спогади про нього противників його – королів Стефана Баторія та Сигизмунда III. Александрійський патріарх Мелетій Пігас, ... відгукується про нього з великою похвалою»⁴. Він у своїх листах про князів Острозьких залишив нам спомин про те, що «високе значення князя Острозького визнавалося усіма..., починаючи з короля Баторія. Він називав князя Острозького – верховним хранителем та захисником православної церкви в Західній Русі»⁵.

У князя К. В. Острозького була розроблена власна політична програма, за якою вимагалася, хоч і нерішуче, автономія для українських і білоруських земель.

Разом із навчальним закладом в Острозі у 1577 р. започатковано й друкарню, де князь, як визначний організатор, згуртував навколо себе найосвіченіших людей того часу. Про це ми писали в чисельних своїх статтях. Зараз хочемо зосередити увагу на проблемах, що постали в Україні ще за окупації, а потім у часи Незалежності, від яких ми й досі не можемо відійти.

Принагідно повідомимо, що щойно вийшов наш посібник «Давня література релігійного змісту, важлива інтелектуальна власність держави – основа християнської етики і моралі : панорамне дослідження». Навчальний посібник до студентів гуманітарних вишів / Наук. ред.. Рева Н. М.; ГО «Нац. Академія наук вищої освіти України». Ніжин: Видавець ПП. Лисенко М. М., 2024, 368 с., на сторінках якого розлого і більш повно містяться дослідження означеного періоду.

Ми системно порушуємо проблему використання богослужбової літератури в освітянському процесі, що свого часу добре розумів князь В. Острозький. Мова насамперед іде про важливу роль у житті кожного громадянина – Біблію, а також канонічні твори, житійну літературу, які відігравали непересічну

⁴ Титов Ф. Ф., *ibidem*, с. 33.

⁵ Максимович М. Письма о князьях Острожских: Письмо 4-ое: К графине А. Д. Блудовой. Б. м. и г., с. 6.

роль не лише в українській культурі, а й світовій цивілізації. Цей вагомий пласт оригінальних творів за радянської доби ігнорувався, призначався безпосередньо для культового вжитку, що завдавало чималої шкоди у вихованні молоді, і в подальшому призвело до проблем, які висуваються перед суспільством сьогодні. Навіть агресивна політика Росії є безпосередньо наслідком атеїстичної пропаганди. Ми дуже сподіваємося, що, врешті, стара книга (мається на увазі Біблія, книги духовного вжитку, хоча б їхні назви з короткими змістами та роз'ясненням, твори давніх письменників та біографічні відомості про них), увійде до загальноосвітньої школи і посяде достойне місце у навчальному процесі. Інакше й надалі молодь проігнорована в системі поведінки, буде недостатньо освіченою, не знатиме свого коріння, звичаїв та обрядів.

Подібними дослідженнями у царині книгознавства, читай – в історії давньої літератури, займалися багато вчених. Важливою була роль у вивченні та бібліографуванні українських кирилических стародруків Я. Головацького, І. Франка, Б. Грінченка, С. Голубєва, М. Грушевського, С. Маслова, П. Попова, Ф. Максименка... Значний внесок у дослідження національної стародрукованої книги зробили також М. Возняк, І. Крип'якевич, О. Білецький, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, М. Тимошик... Проте жоден із них в силу політичних та інших обставин не висував завдання ширити духовну літературу серед учнів та студентів вишів, не мислив державно, як це окреслював В. Острозький.

Як наслідок, послідовний відхід од своєї спадщини, призвів до того, що імперські режими політично, економічно, соціально і психологічно формували й підтримували комплекс культурної неповноцінності української нації, – відзначав І. Дзюба. – Нині вперше в новітню добу світової історії українська нація повинна була б мати можливість показати справжню міру своєї культуротвірної продуктивності⁶. Але, не знаючи достеменно своєї справжньої історії, літератури, підміна в багатьох питаннях культури не дадуть позитивного результату. Війна екзистенцій на не лише на полі бою, а й у мізках тигульної нації.

Між тим, українські стародруковані та рукописні видання свідчать про високу освіченість, культуру, духовну міць нації, її

⁶ Дзюба І. Чи немає і нашої вини, Слово і час, 1996, № 1, с. 15.

III всеукраїнська науково-практична конференція

морально-етичні ідеали. А коли розглядати систему західно-європейських цінностей, то наша спадщина знаходиться на перших сходинках високої культури. І про це треба писати, популяризувати, знаходити різноманітні платформи для того, щоб уславляти нашу землю не корупційними жалогідними скандалами, а високим цивілізаційним рухом. У цьому наша сила.

Острозька Біблія (1581) – перше повне видання Біблії з усіма канонічними книгами старослов'янською мовою. Її появі сприяв князь К. Острозький, який допомагав не лише фінансово, а й написав до неї вступне слово, де викладено мету видання, бо «бачив Церкву Христову,... як звідусіль топтали її противники – вороги..., пожирали її без милосердя»⁷.

Але «творцем» Острозької Біблії був не князь К. Острозький, і не І. Федорович, а гурток освічених українців, що оточував князя і самовіддано працював під його патронатом... Ці митці були в центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії й надали їй графічному й мовному змістові, замість церковно-слов'янської, цивільно-українську графічну форму⁸.

Спочатку книга подає вступне слово князя, а далі – два вірші Г. Смотрицького – на Герб князя Костянтина Острозького – перші відомі твори геральдичної поезії, а також передмову, в якій ідеться про складні обставини праці над книгою («время люто и плача достойно»). К. Острозького порівнюють із Володимиром Святославовичем та Ярославом Мудрим, підносячи його високу просвітительську діяльність. У кінці книги – друкований знак друкаря Івана Федоровича.

«Острозька Біблія» була дійсним дарунком православної Церкві, бо це видання «творило другу, далеко важнішу епоху в історії слов'янського біблійного тексту»⁹. Однак, «Острозька Біблія» була не лише релігійною книгою, вона несла потужний виховний заряд і була науковою працею. Острозькі видавці відповідально оцінили усі наявні копії книги, вибрали найкращий варіант, перевірили переклад із грецьким, усунули пізніші вставки, розділили на книги, виправляли помилки у власних іменах¹⁰.

⁷ Возняк М. Історія української літератури, Львів, 1992, с. 345.

⁸ Клименко П. Графіка шрифту в Острозькій Біблії, К., 1925, с. 17.

⁹ Возняк М., *ibidem*, с. 345.

¹⁰ Возняк М., *ibidem*, с. 345.

Найбільшим ученим у галузі книгознавства, різноплановим дослідником, котрий представив вагомі праці з історії мови, літератури та друкарства був *Іван Іванович Огієнко* (1882, м. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житомирської обл.–29. 03. 1972, м. Вінніпег, Канада), український мовознавець, історик Церкви, державний, церковний і культурно-освітній діяч, професор (із 1917) Київського університету, ординарний професор і ректор (1918–20) Українського університету в Кам'янці-Подільському, міністр освіти (1918) та Міністр віросповідань (1919 – 21) в уряді УНР, професор Варшавського університету (1926–32), видавець і редактор часописів «Рідна мова» (1933–39), «Наша культура» (1935–37), 1940 – у сані архієпископа Холмського і Підляського УАПЦ під іменем Іларіон, з 1943 – митрополит, а з 1963 р. – Блаженніший, з 1947 – у Канаді, де працював видавцем і редактором журналів «Слово істини» (1947 – 51), «Наша культура» (1951 – 53), «Віра й культура» (1953–67). У своїх дослідженнях учений спирався на психологічну теорію О.Потебні – про утворення й сприймання слова. В колі його інтересів була також теорія про роль мови в пізнаванні зовнішнього світу, про її зв'язок з психологією, культурою народу. Саме його перу належить фундаментальна праця «Історія українського друкарства» (Львів, 1925, перевид. К., 1994). Книга представляє друкарство в Україні – від краківського міщанина Ш.Фіюля XV ст., (який опікувався друкуванням богослужбових книг для українського населення), львівської друкарні І.Федорова – до українських друкарень XVIII ст. з науковою бібліографією до кожного розділу. Насичена біографія вченого свідчить про його різнопланові глибокі студювання, з активною життєвою та громадянською позицією.

Справа І.Огієнка отримала продовження. За часів СРСР було ухвалено Програму зі створення національного бібліографічного реєстру, згідно якого наукові бібліотеки та інші організації України, причетні до цієї справи, активізували свою діяльність у вивченні та описі кириличних стародруків. Почали з'являтися каталоги, наукові описи окремих збірок кириличних друків бібліотек, музеїв, друкарень, приватних колекцій тощо. Виходили узагальнені наукові праці, статті, акценти в яких змістилися в коло історичних, літературознавчих, текстологічних, мистецтвознавчих, мовознавчих досліджень: зібрання Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаніка, Державної історичної бібліотеки

III всеукраїнська науково-практична конференція

нашої держави, музеїв, історико-культурних заповідників тощо¹¹.

Свого часу членом міжнародної редколегії «Зведеного каталогу з опису стародрукованих видань кириличного і глаголичного шрифтів» книгознавцем Я. Ісаєвичем було продовжено досліді над старою українською книгою. Як наслідок, 2002 р. світ побачив фоліант за його авторством «Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми», де йдеться про першопочатки інформаційних революцій, роль раннього книговидання і друкарства у контексті культурного життя України.

В нашій розвідці ми висуваємо завдання увести книги, які прийнято вважати культовими, до шкільних програм, оскільки українство тисячоліттями живе за канонічними законами, календарем, обрядами тощо. Тут слід назвати книги: «Патерик Печерський», пам'ятку XIII ст. Необхідно увести до шкільних та університетських програм розширені курси, які б давали знання про книги: «Апостол» І. Федоровича та «Острозьку Біблію», книги друкарні Ш. Фіоля, Г. Балабана, Д. Туптала – «Руно орошене» (1680) – збірник про чудеса від Богородиці та його ж «Четві-Мінеї», К. Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословія» (1618), його ж збірку казань «Євангеліє Учительне» (1619) та морально-релігійні повчання «Перло многоценное» (1646).

Натомість підручник для загальноосвітньої школи 9 кл. у розділі «Давня література» подає рубрику «XI-XV ст.», у якому побіжно розглядається Остромирове Євангеліє, «Ізборник» (1076), Біблія, «Притча про блудного сина», «Повість минулих літ», «Повчання дітям» В. Мономаха. А стаття «Києво-Печерський патерик» уміщує лише «Життя Феодосія Печерського» та «Життя Антонія Печерського». А далі слідує – «Слово про Ігорів похід». Давні письменники-проповідники Л. Баранович, Д. Туптало, К. Транквіліон Ставровецький та інші мають посісти повноцінне місце в шкільних програмах як яскраві представники вітчизняної культури, а їхні твори вивчатися в курсах історії української

¹¹ Славянские книги кирилловской печати XVIII–XX вв.: Каталог: Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры / Г И Б Украины; Сост.: Варварич Г. Е., К., 1981, 80 с.

літератури XVII ст. Як можна вимагати від учня якихось знань, обізнаності з нашою класичною спадщиною?

Фонди стародрукованих книг своїми фондами представляють багатющу культуру України. Переконані, що подальший розвиток держави неможливий без опертя на молоді національні кадри з високою духовністю, що продовжували б традиції попередніх поколінь. Як писав І. Огієнко – «у який бік не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український»¹².

Нація пізнається найперше через культуру, літературу, усну народну творчість, які є носіями багатовікової спадкоємності та цілісності, а їх першоджерело вимірюється за світовим рівнем... Коли порівняти нашу стародавню словесність із сучасною їй словесністю у західних народів, то, звичайно, жоден із них не матиме переваги перед нами; принаймні нам нічого не відомо в XI і XII ст. такого західноєвропейськими мовами, що переважало б літописання Нестора, «Слова» Кирила Туровського і «Пісню о полку Ігоревім»¹³.

Відомий книгознавець, мистецтвознавець Я. Запаско стверджував: «Має глибокий зміст думка про те, що давні витвори мистецтва, писемності є не просто об'єктами досліджень або замилювання, в них зберігається генетичний код народу, вони продовжують брати участь у його житті і впливають на нього»¹⁴. Ми приєднуємося до цієї думки, оскільки не постала нова українська література сама по собі, а зберегла свою ідентичність завдяки незвіданим процесам, які несуть у собі пам'ятки – незалежно від того: рукописні чи друковані, які є ключем для розуміння розвитку і пізнання вже пізнішої літератури. Духовні джерела народу – невичерпні.

Книга Буття, в основу якої закладені канони та моральну поведінку громадянина, є обов'язковим постулатом знання і дотримання цих законів. Вивчення української кириличної стародрукованої книги репрезентує початковий і найважливіший

¹² Огієнко І. Українська культура. К., 1991, с. 5.

¹³ Максимович М. История древней русской словесности. К., 1839, кн. 1, с. 95.

¹⁴ Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва, Українська рукописна книга. Львів, 1995, с. 9.

III всеукраїнська науково-практична конференція

період розвитку нашого письменства – його фундамент¹⁵, що дасть можливість заповнити прогалини в історії української літератури – невід’ємної частини всесвітньої. Саме в такому ракурсі шкільна освіта має розглядати українську давню книгу та творчість культових письменників, а не відкидати духовну літературу до церковного вжитку.

Освітня програма, на нашу думку, повинна включити до хрестоматій уривки з давньої літератури, оскільки кожен пересічний українець живе за законами, встановленими його пращурами: свята, розписані у богослужбових збірниках, постування тощо. «Народ український творив свої звичаї, як от – родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя... у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського»¹⁶.

Мова спілкування, мислення завжди привертала увагу у найболючіших питаннях, насамперед, державотворення, оскільки «вживання нерідної мови на рідній землі веде до мовного, а з тим і повного почуття неповноцінності»¹⁷. На жаль, росія цими постулатами наразі користується повною мірою, претендуючи на наші іконні території. І це добре розуміли князі Острозькі, надаючи перевагу рідній мові над церковнослов’янською при друкуванні «Острозької Біблії».

Таким чином, як висновок, наука і освіта, від стану розвитку яких залежить рівень підготовки сучасної молоді, з патріотичним наповненням – важливі чинники соціальних перетворень, що впливають на розвиток суспільства. Велика роль тут надається бібліотекам, які мають сприяти забезпеченню інформаційних потреб фахівців у кожній галузі, насамперед підняття психолого-педагогічної науки та освіти в Україні, забезпеченню повноцінного навчально-виховного процесу. Зазначимо, що в перспективах

¹⁵ Полек В. Історія української літератури Х – XVIII ст.: Навч. посібник, К., 1994, с. 3.

¹⁶ Огієнко І. Історія українського друкарства, К., 1994, с. 264.

¹⁷ Онишкевич М. Л. Залеська (США). Наші сьгоднішні мовні проблеми або: що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови: Зб. доповідей мовної секції 16-ої річної конференції української проблематики. Урбана-Шампейн, Ілл., 1997. Нью-Йорк, Львів /НТШ, 1997, с. 17-18.

подальших досліджень диференційований підхід до студіювання та популяризації кирилических книг є необхідним, оскільки має сприяти вихованню всебічно грамотної та духовно збагаченої особистості, що було насильницьким чином утрачено за радянської доби, зводячи до різноманітного роду уніфікацій, зрештою, геноциду українського народу.

УДК 929.6:94(477.43-21)«15-20»

*Валентин Ільїнський,
м. Хмельницький*

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СИМВОЛІКИ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ І СТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО ГЕРБА МІСТА СТАРОКОСТЯНТИНОВА

У статті зроблено спробу розкрити історію походження і трансформації герба княжого роду Острозьких з опорою на дослідження істориків минулого і сучасності.

Ключові слова: геральдична спадщина, сфрагістика, гербова печатка, гербова матриця, гераль.

Традиційно, щоб визначити походження того чи іншого родового герба, потрібно заглибитись у витoki конкретного роду і хоча б поверхнево прослідкувати ріст генеалогічного дерева, пов'язуючи представників роду з історичними подіями і фактами, до яких вони причетні.

Щодо роду Острозьких, то походження його точно не встановлено і питання родоначальників і до сьогодні трактується по-різному. Польські геральдисти прослідковують походження цієї фамілії від роду Романа Галицького [5]. Правда, не маючи фундаментального підтвердження, ця гіпотеза наразі відкинута. Тепер більшість дослідників роду Острозьких поділяють думку історика Михайла Максимовича, першого ректора Київського університету, який на основі пам'ятника Києво-Печерської лаври, вважає Острозьких розгалуженням родів князів Пінських і Туровських [6]. Деякі дослідники, зокрема польський генеалог і геральдик Зигмунт Радзиминський, вважають Острозьких спадкоємцями одного із тих нормандських конунгів, які прибули з

III всеукраїнська науково-практична конференція

Рюриком. А деякі, взагалі, вважають Острозьких простим шляхетним з часом розбагатілим родом.

І довгий час вважалося, що така невизначеність походження роду Острозьких пояснюється тим, що в ті часи він не мав своєї родової відзнаки (герба), яка би чітко прослідковувала і фіксувала події. А це значить, що походження герба слід було шукати в наступних поколіннях.

Історично відомо, що першим фіксованим князем Острозьким виступає Данко, або ж Данило, який проявив велику ненависть до польського володарювання на Русі і разом із сином Гедиміна Любартом (в хрещенні Дмитром) у 1341 році брав участь у виступах проти короля Казимира. Але і у нього довгий час не було фіксовано наявності герба.

Нащадком Данила Острозького у шостому коліні був князь Костянтин-Василь Острозький, засновник міста Старокостянтинова, з іменем якого пов'язують епоху, котру називають золотим віком руського православ'я [5].

Прослідковуючи генеалогію Острозьких від Данила до Костянтина-Василя, знайомлячись з наявними на той час документами й іконографічним матеріалом, історики-геральдисти довгий час не знаходили згадки про герб роду Острозьких. Скажімо, портрет князя Костянтина Івановича Острозького, батька Костянтина-Василя немає гербової відзнаки, яка уже в той час стає популярною на портретах української шляхти. Немає гербового знаку і на надгробку князя Костянтина Івановича, який знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, до його зруйнування у 1942 році. Хоча місце для герба визначене, а саме - у верхній частині декоративного оздоблення ніші, у якій поміщено скульптурний надгробок князя, в оточенні бойових прапорів, хоругв і зброї, котрі, як правило, виступали елементами зовнішнього оформлення родових гербів, бачимо овальної форми щит, на якому, цілком очевидно, мав бути герб князя. Тому, вважалося, що на той час такого герба рід ще не мав [4].

Через ці очевидні факти, дослідники княжого роду Острозьких починають вважати, що засновником родового герба виступає Костянтин-Василь Костянтинівич Острозький [3].

Як один із перших варіантів герба Костянтина Острозького-молодшого ми знаходимо на зворотній частині заглавного листа Псалтиря Острозького друку 1580 року. Даний герб складається з

гербового овальної форми щита, розділеного на чотири частини (розсіченого і пересіченого). У правій верхній частині зображення озброєного вершника, котрий списом пронизує змія. Зрозуміло, що це образ Святого Юрія, який здавна покровительствував волинським князям [4].

У верхній лівій - зображення іншого вершника, який тримає у правій руці меч, а на лівому плечі щит, що за своїм характером нагадує «Погонь» знак литовських князів Гедемінасів, прадідів Острозького, які разом з литовськими князями протистояли окатоличенню Русі, тим більше, це стало першоосновою життя і діяльності його самого.

На думку польських геральдиків, права нижня частина містить у собі композицію із двох гербових фігур - «Огоньчик» і «Леліва». Ліва нижня - знак «Секеж». З усього видно, що головною у гербі Острозьких виступає права нижня частина. І довгий час вважалося, що даний герб, започаткований князем Костянтином-Василем Острозьким. Спостерігаємо, що саме такий варіант стає гербом роду і поширюється на наступні покоління. Його ми бачимо на портретах Яноша і Олександра Острозьких, синів князя Костянтина-Василя [5].

Автори річпосполитських гербовників останньої чверті XVI-XVII ст. і окремі вітчизняні історики більш пізнішого часу, використання двох символів «Огоньчик» і «Леліву» пояснюють надуманою легендою. А саме Костянтин Острозький включає в основну частину герб «Леліва», родовий знак своєї дружини Софії Гарнавської, дочки краківського каштеляна. Щодо знаку «Огоньчик», то пояснення шукають у походженні самого знаку взагалі. Герб «Огоньчик» - це половина срібної стріли, направленої вістрям до верху і яка виходить із півкільця у вигляді веселки золотого (інколи срібного) кольору на червоному тлі. Над короною протягнуті до неба дві жіночі руки по плече. Герб цей перейшов у Польщу з Моравії, а поява його, так само як і назва фігури, пояснюється так: близько 1100 року, під час загарбницької навали на Моравію, була захоплена у своєму домі і взята в полон благородна дівчина герба «Одровонж». Від нещастя її врятував якийсь Петро Родзиків в той час як вона, простягнувши руки до небес молила про допомогу. У нагороду за спасіння, дівчина дала визволителю половину обручки і пообіцяла вийти за нього заміж, що звичайно і виконала. Син Петра Родзикова і цієї дівчини

III всеукраїнська науково-практична конференція

називався Огонь, від чого і їх герб став називатися «Огоньчик». Чому елемент цього герба опинився в гербі Острозьких пояснюють так. Легенда про походження цього романтичного гербового знаку була досить близькою Костянтину-Василю Острозькому. Подібно і він узяв собі за дружину Софію Тарнавську, звільнивши її від домагань нелюба сзуїта Петра Скарги.

Ось так, спираючись на таку геральдичну легенду, доводили, що саме Костянтин-Василь Острозький є основоположником герба роду.

Даний факт досить аргументовано спростував український історик, доктор історичних наук, Олег Однороженко. Спираючись на низку нововиявлених джерел, а саме сфрагістичних матеріалів, він довів, що герб роду Острозьких має значно глибше коріння і повернув його на двісті років у глиб родової історії [8]. Найдавніше зображення герба вже присутнє на печатці 1366 року, віднайденій науковцем, яка належала князю Данилу з Острога [8]. У полі бачимо зображення княжого родового у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, повернутих рогами до низу, а під ними восьмипроменева зірка. По колу, частково утрачений в часі, але умовно читається напис «Печать князя Даниїла».

На печатці сина засновника роду - Федора Даниловича 1387 року також присутній знак, утворений з двох з'єднаних стовпом півмісяців і шестипроменевої зірки. Малюнок герба з цих сфрагістів відомий за прорисами в «Інвентарі Коронного архіву», який упродовж 1567-1569 років склав майбутній коронний канцлер Ян Замойський. Більш виразне і цілком ідентичне зображення цього герба знаходимо на печатці Фредеріка Федоровича - сина Федора і внука Даниїла [8].

Найповніше геральдика князів Острозьких представлена на печатках XVI ст. віднайдених істориком Однороженком. Найдавнішими печатками цього періоду є дві печатки князя Костянтина Івановича Острозького. Одна з них із зображенням герба у турнірному щиті використовувалась 1508-1515 роках. Мала круглу форму. Герб супроводжував латинський напис на вишуканій стрічці виконаний готичним мінускулом (*s constanti*). Друга печатка, яка використовувалась у 1520-1527 роках мала восьмикутну форму і над гербом, з елементами того ж зразка, містила кириличні літери: КИО (тобто Костянтин Іванович Острозький).

Першою, хто вніс зміни до родового герба була рідна сестра Михайла і Костянтина Івановичів Ксенія-Марія Іванівна Острозька, шляхом заміни верхнього півкола на вістря стріли. Що стало згодом невід'ємною частиною герба роду Острозьких. І саме таким він стає в часи Костянтина-Василя Острозького. На печатці князя, яка з'являється в стародруках його часу, датованих 1051 роком, є зображення знаку у вигляді стріли вістря вгору з півкільцем над шестипроменевою зіркою, внизу півмісяцем що лежить рогами догори у ренесансному щиті, над яким посаджено шолом з наметом і шоломною короною з трьома страусиними пір'їнами на ній. Обабіч корони дві літери КО.

Отже, поява у гербі князя Костянтина Костянтиновича Острозького півмісяця під шестипроменевою зіркою, що сприймається як знак «Леліва» не пов'язана з одруженням з Софією Тарнавською, яке відбулося лише у 1553 році.

Таким чином наявність даних символів на гербі Костянтина Костянтиновича є підстави вважати його давнім і головним символом славного княжого роду Острозьких. Питання щодо повного змісту гербів, вміщених в інших окремих частинах чотиричастинного герба Костянтина-Василя Острозького, до цього часу не отримало достименного пояснення.

Існують своєрідні пояснення символів у геральдичних віршах на честь герба Острозьких. Один з них написаний Герасимом Смотрицьким, першим ректором Острозького колегіуму. Вірш вміщений на початку Біблії надрукованої в Острозі. Це «Зри сія знаменія княжати славного». А три інших вірші на честь герба Костянтина Острозького написані Деміаном Наливайком, братом ушавленого козацького ватажка, який був священиком в Острозі і викладав в Острозькому колегіумі. Один з них вміщено на звороті титулу книги «Октоїх», виданої в Дермані. Вірш називається «На герб ясновельможного княжати Костянтина Костянтиновича, княжати Острозького». Зміст цих віршів досить художньообразний. Має довільну трактовку символів і своєрідний публіцистичний характер. Розповідаючи про складові герба, автори прославляють діяльність князя-мецената. У віршах сказано те, що хотів почути про себе носій герба, і те, що хотіли би бачити в його діях автори віршів [7].

Щодо герба міста Старокостянтинова, то пояснити його сутність неважко, зробивши невеликий гербовий аналіз і

III всеукраїнська науково-практична конференція

співставивши його з історичними фактами. А саме, ми знаємо, що місто Старокостянтинів засноване в XVI ст. на місці села Коліщенець князем Костянтином-Василем Острозьким і якому були надані королівські привілеї. Один на право заснування міста, ярмарок і торгівлю в ньому, другий - на магдебурзьке право для нового міста. Очевидно саме тоді і був присвоєний місту герб, який увібрав у себе елементи що складали головну частину герба Острозьких і зображення якого довгий час було на магістерській печатці. Пізніше ці елементи гербового знаку були успадковані із давнього герба міста і дещо трансформувались (співкільця з стрілою у лук із стрілою) лягли в основу герба міста Старокостянтинова, який був затверджений указом російської імператриці 21 січня 1796 року після приєднання Поділля і Волині у складі Російської імперії [2]. Такий герб у міста проіснував до жовтневого перевороту 1917 року. У радянський період герба у міста не існувало. Теперішні герботворці створюючи новий герб міста взяли за основу головний символ герба засновника міста князя Острозького і використали його як малий герб міста Старокостянтинова. Великий герб міста включає в себе малий герб вписаний в декоративний барокковий картуш увінчаний тризубою цегляною короною і підтриманий з двох сторін фігурами щитотримачів, які відображають історію міста. З правої сторони щитотримачем виступає заможний міщанин (староста, каштилян, віт і т. д.) з саблею на поясі і паперовим звітком у правій руці, що символізує національну еліту - керівника захисту волинської землі, культури, віри, державності і європейського самоуправління. Зліва фігура козака з мушкетом на лівому плечі і шаблею в піхвах, рогом з порохом (порохівницею), що символізує славу історію українського народу. У підніжжі герба державний герб - тризуб - в обрамленні декоративних барокових візерунків зеленого кольору. Під ними девіз на синьо-жовтій стрічці з написом «Навіки в славі» з датою заснування міста. Прапор міста (хоругва) - квадратне полотнище червоного кольору із срібною облямівкою в центрі якого розміщено символи герба міста.

Дана символіка, затверджена рішенням міської ради від 28 лютого 2000 року № 5 «Про затвердження положення про зміст, опис і порядок використання символіки міста». Автор гербів Олександр Пажимський, автор прапора (хоругви) Валентин Ільїнський.

Список використаних джерел та літератури:

1. Биков М. П. Князі Острозькі і Волинь. Петроград, 1915 р.
2. Вінклер П. П. Герби міст, губерній, областей і посадів Російських імперій, внесені до повного зібрання законів з 1649 по 1900 рік. Спб., 1899 р.
3. Костомаров М. Галерея портретів. К., 1993 р.
4. Ільїнський В. М. До питання про герб роду Острозьких і походження герба Старокостянтинова/ Старокостянтинів і край в просторі часу: матеріали Всеукраїнської наук. іст.-краєзн. конф. "Велика Волинь", присвяч. 470-річчю від дня народж. князя К. В. Острозького (29-30 трав. 1987 р. Хмельницький - Старокостянтинів - Самчики: [б.в.]), 1997 р.
5. Ільїнський В. М. Про родовід князів Острозьких. Там же.
6. Максимович М. Листи про князів Острозьких до графині О. Д. Блудової. Київ, 1866 р.
7. Назаренко Є. Д. Герб Острозьких і початок геральдичної поезії в Україні./ Часопис "Знак"
8. Однороженко О. Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел. / https://shron1.chtyvo.org.ua/Odnorozhenko_Oleh/Heraldyka_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novoviyavlenykh_dzherel.pdf

УДК 929.52(477.43):94(477.43-21)Смотрич

*Віктор Прокопчук,
м. Дунаївці*

МАЛА БАТЬКІВЩИНА СМОТРИЦЬКИХ

У статті фрагментарно представлено минуле й сьогодення селища Смотрич на Дунаєвеччині (нині-центр Смотрицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), яке було малою батьківщиною родини дяка Данила Смотрицького, зокрема й відомих своєю діяльністю на поприщі освіти, науки, письменства та оборони православ'я Герасима Смотрицького, його синів-старшого Степана і молодшого Максима (у чернецтві Мелетія).

Ключові слова: *Смотрич, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, Коріатовичі, Смотрицький замок, Смотрицька територіальна громада, вишування пам'яті.*

Смотрицькіана налічує десятки окремих видань, розділів у монографіях, статей з різних питань життя і діяльності видатної родини від найдавнішої книги холмського єпископа Якуба Суші

[32] до поважних видань сучасних дослідників [9; 10; 34], особливо науковців Національного університету «Острозька академія» [7; 13; 17]. Чимало публікацій присвятив дослідженню і популяризації діяльності Смотрицьких автор цієї статті [20-24]. Однак історія Смотрича-батьківщини Герасима і Мелетія Смотрицьких, вшанування їх пам'яті в рідному краї ще потребують додаткового розгляду. Мета цього дослідження-у контексті проблеми, яка розглядається III-ю науково-практичною конференцією «Історія міст і сіл Хмельниччини», окреслити основні етапи історичного поступу населеного пункту, яке дало Україні фундаторів національної ідеї і палких втілювачів її в життя у свій час і своїми методами.

Для початку небезпідставно задамося питанням, чи був Смотрич малою батьківщиною для усіх Смотрицьких. Достеменно відомо, що батько Герасима і дід Максима (Мелетія) дяк Данило був смотричанином, церковнослужителем, учителем і книжником-людиною грамотною, що знала твори багатьох сучасників, переписувала, використовувала у своїй праці. У рукописному збірнику, до якого ввійшли «Пасії Христові», «Сказаніє Афродитіяна», «Манандрові мудрості», підтверджено: «*Писав дяк Данило в богоспасаимом граде Смотриче...*» [10, с. 120].

Не має сумніву щодо місця народження Герасима. В «Обороні верифікації», опонуючи авторові «Подвійної вини», який окрім іншого закидав Смотрицькому низьке соціальне походження, Мелетій писав: «*Знало ж Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, що його родило і виховало, і писарем гродським за трьох старост кам'янецьких мало*» [4, с. 180]. Час не вберіг для нас дати народження Герасима, у відомих джерелах відсутній навіть натяк на вік, але зрозуміло, що місцем його народження був Смотрич, де зробив свої перші кроки, у тому числі до знань. Під началом батька-научителя отримав ґрунтовну домашню освіту. На думку професора С. Д. Бабишена, посилив її в Кам'янецькій школі-закладі, де викладались дисципліни вищого рівня, зокрема риторика і філософія, був людиною з непересічними задатками і знаннями, оскільки попав на високу посаду кам'янецького гродського писаря, а згодом і очільника Острозької академії [1].

Складніше з місцем народин Мелетія, оскільки й досі точної дати його появи на світ Божий не встановлено-різноїбій окреслюється 1572-1579 роками. Не вказав точної дати перший

біограф М. Смотрицького Якуб Суша [32]. Мелетій М. Соловій - автор дослідження «Мелетій Смотрицький як письменник» вважає, що це - 1575 рік і безапеляційно заявляє: «Місцем народження М. Смотрицького було місто Смотрич, розташоване при вливі Яромірки до річки Смотрича, в повіті Кам'янець-Подільським» [30, с. 135]. 1986 року в монографії «Мелетій Смотрицький. Життя і творчість» 1575 рік називає і Порфирій Кирилович Яременко [34, с. 7]. У 10-му томі УРЕ на с. 280 наводиться 1572 рік. Така ж дата зафіксована на меморіальній дошці Троїцької церкви Дерманського монастиря. В. В. Німчук у праці «Мелетій Смотрицький. Граматика» роком народження Мелетія Смотрицького вважає 1578-ий [12, с. 7]. Ця дата прийнята офіційно в указі Президента України Віктора Ющенка «Про увічнення пам'яті Мелетія Смотрицького» від 27 квітня 2007 року. Професор Петро Кралюк міркує: «...1575 р. батько М. Смотрицького, Герасим, ще жив на Поділлі, а близько 1576 р. перебрався на Волинь до Острога. Отже, якщо ця дата (1575 р. - Авт.) правильна, то ймовірним місцем народження письменника варто вважати Поділля. Правда, це не обов'язково мав бути Смотрич. Міг ним бути і Кам'янець-Подільський, де його батько служив писарем» [7, с. 10]. Аналізуючи інші дати, він приходить до висновку: «Отже, можемо віднести дату народження М. Смотрицького до середини 70-х рр. XVI ст., а місцем його народження вважати Смотрич, Кам'янець-Подільський або Острог» [7, с. 11]. Свою думку щодо дати і місця народження обґрунтував у кількох виданнях [22], тому не буду повторюватись. Вважаю Мелетія Смотрицького уродженцем Поділля і вихованцем Волині, а, власне-видатним українцем-просвітником, ученим, педагогом, релігійним діячем, який життя своє присвятив боротьбі за благо рідного народу.

Селище Смотрич-батьківщина славної династії має глибоке історичне коріння. Води Яромірки і Смотрича, ліси, родюча земля, мис на злитті двох річок- все це давало засоби для життя, можливість захисту від різних нападників, тому люди селились тут з давніх-давен, що підтверджують знахідки крем'яних знарядь праці. Вже згадуваний М. Соловій без посилання на джерела твердить: «Смотрич належав до старих руських осад. Згідно з старими літописами Смотрич вже існував у 12-му столітті» [30, с. 135]. Автор першого нарису про Смотрич член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету протоієрей Михайло Орловський

III всеукраїнська науково-практична конференція

1864 року підкреслив: *«Еще в XI, XII и XIII веках упоминается в русских летописях о г. Смотриче как столице Подолии. В 1240 году, после разорения Киева, татары напали на Подолию и в числе прочих городов разорили и Смотрич»* [15, с. 9]. І хоч твердження автора про Смотрич як столицю краю ще в XI ст. і напад татар на Поділля 1240 року не відповідає сучасним висновкам з цих питань, відсутнє в нарисі посилення на літописи, в яких Смотрич згадується в XI-XIII століттях, все ж не має сумніву, що місце те було заселене ще в доісторичні часи. Це досить обережно і виважено повідомляє Євфимій Сіцинський в «Исторических сведениях о приходах и церквах Подольской губернии. Каменецкий уезд», вміснених в 7-му випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» за 1895 рік: *«Поселение это древнее и было некогда важнейшим центром Подолии, но когда оно появилось, определенно нельзя сказать»* [27, с. 223].

Першу письмову згадку про Смотрич фіксує литовсько-руський літопис, повідомляючи, що 1362 року, після переможної битви над татарським військом Хачибєя, Котлобуги і Димитрія біля річки Сині Води, племінники великого князя Литовського Ольгерда-сини брата Коріата Юрій, Олександр, Костянтин і Федір почали боронити Подільську землю, то *«напервее нашли себе твержю на реце на Смотричи, тут пак себе нарядили город Смотричи»* [11, с. 117]. Працюючи над нарисом «Смотрицький замок», Є. Сіцинський добавив: *«Невідомо, чи було це «нарядження» відновлення старого міста Смотрича, яке може існувало й раніше, як Бакота, що була відома ще в XII-XIII ст. Літопис каже, що Коріатовичі знайшли собі твердну на річці Смотричу, можливо, що вони тут знайшли якоесь стародавнє городище, що було місцем поселення й укріплення людини раніш у стародавні часи і тут заснували місто Смотрич. Розуміється, що із заснуванням міста був побудований тут замок, бо в ті часи побудування замку було необхідною частиною міста»* [28, с. 12].

На перших порах перебування Коріатовичів на Поділлі Смотрич виконував функції їх військово-адміністративного центру, власне столиці-Подільського краю, а також округу, що мав своїх воевод. 1374 року в грамоті Кам'янцю-Подільському згадується свідок смотрицький воевода Олеско, у грамоті домініканам 1375 року - воевода Рогожко. Після переможної битви біля р. Сині Води Поділля опинилося в непростому становищі.

Татари вважали його своїм, щоразу робили спроби повернути втрачені володіння. Довелося негайно відбудовувати замки, оскільки застали, як свідчить литовсько-руський літопис, «ни один город ни древом рублений, а ни камением боудованный» [24, с. 13], постійно відбивати напади, а інколи й відкуплятися. Грамота князя і господаря Подільської землі Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастирю від 13 березня 1375 року тому доказом. Монахи, отримавши низку пільг, вимушені були: *«Алей то штож колиб же земляне будут город твердити, тогда тии люде (Монахи. - Авт.) також имеют твердити город Смотрич, иже то штож коль вси земляни имут давати дань у татары, то сребро имеют также тии люди давати»* [Цит. за: 24, с. 236].

Смотрич був і помітним економічним центром, за князя Костянтина в 1380-1391 роках тут карбували монету, так звані півгрошики. На її аверсі св. Георгій вражає списом змія, на звороті напис *«Монета Костянтина, князя, дідича та господаря Поділля»*. На той час свою монету мали дуже небагато міст, зокрема Київ, Львів. Її карбування в Смотричі є свідченням ролі міста в торгово-економічному житті краю [35]. Тому за володіння Смотричем і Поділлям тривалий час точилася боротьба між Литвою і Польщею, яка 1432 року завершилася перемогою Польщі й перетворенням князівства на Подільське воєводство.

Польська влада намагалася підняти Смотрич до рівня провідних міст, король Казимир 1448 року надав Смотричу німецьке (магдебурське) право, а отже - самоуправління, магістрат і герб із зображенням св. Георгія, місто стало королівським, а замок державним. Незважаючи на те, що до нього були приписані села Біла, Чермна Хуста (Чорна), Окнина, Личків, Татарський Мукарів (згодом Татариски, нині Ставище), Трихівці (Стрихівці), Лосківці (Лощківці), замок був слабким як укріпленням, так і озброєнням. У люстрації 1494 року відзначалося, що замок в одній частині мав укріплення *«небезпечні і старі»*, у другій-*«побудовання з кріпких дубових брусів, і в них міщане і земляне тої місцевости мали комори для схованки своїх річей в часи небезпеки»*. Згадуються й інші замкові будинки: *«чорна хата»*, у ній 7 гавківниць, фоклярник, два залізних шомполи, бочка куль і трохи пороху в шкіряному мішку; *«спіжарня»*, а в ній *«барвениця»* пороху приблизно з глечик та дві куль, а ще припаси продовольства: півтори бочки гороху, бочка

III всеукраїнська науково-практична конференція

пшениці, мірка конопляного сім'я, пів бочки муки, барвениця ячмінних круп, півтори бочки ячменю та мірка солі. У брамі-два фокляри (гармати), 90 кам'яних ядер, «висіло 9 баліст старого виробу нічого не стоючих і 7 поживак» [28, с. 14]. Черговим наскомом татари замок зруйнували, і 1518 року король Сигізмунд дав дозвіл на його відбудову силами і коштом громади та з умовою, що там має бути постійна сторожа, а в разі нападу всі повинні ставати до оборони. Якщо б хтось спробував ухилитися, його мали право скарати на смерть і майно конфіскувати [28, с. 15].

1615 року татари знову розорили Смотрич, який знаходився в довгостроковій оренді в Якова Потоцького. 1661 року потерпіло місто черговий раз. Не легко жилося смотричанам і протягом 1672-1699 рр., у час володарювання на Поділлі турків. З поверненням Поділля до Речі Посполитої Смотрич залишився королівським староством. 1768 року белзький воєвода Федір Потоцький з дозволу короля обміняв свій маєток Яругу біля Могилева-Подільського на смотрицьке староство з дванадцятьма селами і намагався підпорядкувати собі міщан, обкладав їх все новими поборами, містечко заселяв шляхтою, потискаючи місцеве населення. Почалася тяжба, яку виграли міщани. Смотрич залишився королівським містом, а жителі-незалежними від графа Потоцького.

Після інкорпорації Правобережної України до Росії Смотрич залишився за Потоцьким, який знову зробив спробу підкорити смотричан. На звернення міщан російська влада 1808 року визнала Смотрич заштатним містом, тобто не адміністративним центром повіту чи губернії, але зі своїм магістратом, який функціонував до 1837 року. 1888 року в місті проживало 1188 осіб, у т. ч. 565 євреїв, які мали синагогу і три молитовних будинки, було 22 лавки, проводилось 26 ярмарків, 153 ремісники робили миски і гладушки із синьої глини, обробляли овечі шкіри на кожухи, шкіру на чоботи, а з волових рогів-гребінці та ін. 1892 року налічувалося 562 двори, 2686 жителів, діяли волосне правління, селянський банк, поштове відділення, аптека [27, с. 228].

Смотрич був і помітним серед 37 міст Подільського воєводства культурним центром. За Коріатовичів там поселились домінікани, отримали млин і землю біля нього, заснували кляштор. На замковій горі довжиною 250 метрів від валів до кінця гори на півдні був дерев'яний костел, який згорів 1487 року і відбудований аж 1579 року [28, с. 16]. Домінікани, твердить М. Соловій, мали школу

[30, с. 135]. Діяла школа при костелі і 1824 року. 1868 року заснована церковно-парафіяльна школа, а 1898 року школа грамоти [19, с. 369]. 1887 року голова Єпархіальної шкільної ради протоієрей М. З. Доронович інспектував Смотрицьку і Криничанську ЦПШ, екзаменував учнів і прийшов до висновку, що стан справ у Криничанах, де школою завідував і навчав учнів сам священник Филимон Миськевич, був кращим ніж у Смотричі, де учителював псаломщик, і Смотрицька ЦПШ заслуговувала пониження в статусі до школи грамоти [14, с. 954]. Смотричани вжили заходів і вже наступного року перевіряючий С. Киржацький виявив позитивні зміни: в школу прийшла А. Клопотовська в статусі народної вчительки, їй встановили плату 120 руб., дали квартиру, законоучитель священник Костянтин Стопневич добився виділення сільськими громадами більших коштів на утримання школи, учнів повністю забезпечили підручниками та літературою для позакласного читання. *«Діти, - засвідчив візитатор, - читають російською і церковно-слов'янською порядно...Про письмо можна сказати те саме»*. І зробив висновок, що школа заслуговує статусу церковно-парафіяльної [16, с. 571-573].

Переважна більшість жителів Смотрича були православними, мали дві церкви. На захід від костелу-Миколаївську дерев'яну, яка вважалася замковою або приградською і діяла до початку ХІХ ст. Священником у ній 1530 року був о. Григорій, 1542 р. - о. Іван, 1565 року - два священники. Не виключено, що Данило Смотрицький був дяком саме в цій церкві, а якийсь час парафіяльним священником-отець Василій, для якого переписав він низку творів [10, с. 120]. Пізніше побудована ще одна Успенська церква, а 1868 року протоієреєм Миколаєм Стопневичем-церква Всіх святих на кладовищі [27, с. 233].

ХХ століття принесло Смотричу та його мешканцям нові випробування. 1905-1907 років смотричани брали активну участь у революційному русі, власне - у боротьбі за поліпшення свого становища, страйкували, вимагаючи підвищення плати за сільськогосподарські роботи, чинили потрави посівів і підпали [6, с. 262].

У роки Першої світової війни Поділля, особливо його західні території, були прифронтовою зоною, смотричан мобілізували до війська, реквізували їх тягло, залучали до збору продовольчих запасів. Селяни Карабчіва зібрали 180 пудів житньої муки, жителі

III всеукраїнська науково-практична конференція

Шатави - 50 пудів ячменю, Миньківців - 193 пуди житньої муки. Мабуть, не меншим був внесок Смотрицької волосної громади, бо генерал Брусилів надіслав телеграму Кам'янецькому повітовому керівництву з проханням передати їм вдячність за хлібну пожертву [25, с. 11].

З великим ентузіазмом та надією зустріли смотричани звістку про падіння царської влади, створення в Києві Української Центральної Ради. 16 квітня 1917 року на своєму сході проголосували за розпуск волосного суду, звільнення його голови та секретаря і заявили, що надалі справи розглядатиме обраний ними комітет [5, с. 41]. Найбільш пекучим залишалось земельне питання. 3 липня в Смотричі відбулася велелюдна маніфестація, участь в якій брав і Кам'янецький повітовий комісар, член УЦР Пантелеймон Йосипович Блонський. Глибоке враження на понад 2 тис. учасників справили виступи учителя Іщенка, семінариста Цимбалістого. Але всі чекали від повітового комісара, члена Малої ради П. Й. Блонського повідомлення, як вирішується новою владою земельне питання. Однак він не особливо втішив селян інформацією, що в Раді готується законопроект про землю і закликком чекати, зберігати спокій [25, с. 12-13].

Особливо підривали авторитет новій українській владі закликані нею для боротьби з більшовицькою навалюю «союзники»-австрійці, а в складі їх частин польські легіонери, чинили самоуправство і відкритий грабунок. А це викликало опір жителів краю. У районі Дунаївців збройний загін очолював О. Бондарев, у Гуті-Блищанівській - П. Шміголь, у Чечельнику - А. Мазур і К. Побережний, у Вихривці - М. Яворський та І. Кучерявий, у Великій Побійній - О. Жарий. Діяв такий загін і в Смотричі та його околицях на чолі з І. Войцехівським [2, с. 19].

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського становище селян аж ніяк не поліпшилось. Державна варта сукупно з австрійськими підрозділами карали селян за будь-які прояви непокорі, обкладали непосильною контрибуцією за нанесені поміщикам збитки. Вже на початку червня 1918 року на Поділлі діяло понад 40 повстанських загонів, у тому числі і на території Смотрича та довкрузних сіл. Його очолювали Іван Якович Войцехівський, Онуфрій Вікентійович Банасюкевич, Лейзор Цукерман, входили Іван Петлякевич, Василь Лотоцький, Василь Ясний, Євген і Петро Завадовські, Вікентій Войцехівський, Шмаель

Шихман та ін. [18, с. 96-98]. Своїми діями вони наблизили і підтримали прихід до влади в грудні 1918 р. Директорії.

З наступом червоної армії на Кам'янець-Подільський-тимчасову столицю Української Народної Республіки Смотрич опинився у вогні протиборчих сил. 6 липня 1919 року там розташувалася юнацька школа Дієвої армії УНР, заснована в Житомирі 14 січня того року. Курсанти відбували щоденні теоретичні і практичні заняття, а в разі потреби йшли на поміч збройним силам. 7 липня противник зайняв Дунаївці, а 8 липня курсанти вже відбивали його наступ у районі Нігина.

Серед юнаків були і майбутні класики української літератури Борис Антоненко-Давидович і Володимир Сосюра [3]. Там В. Сосюра написав російськомовну поему «1918». У ці роки чимало містечок зазнали єврейських погромів. Володимир Сосюра згадував: *«У Смотричу юнаки (ще до мого вступу до школи) роздали погром, який улаштував наш кінний полк. Було розстріляно 25 кінотників. Євреї цілували наші руки»* [31].

На початок липня обстановка на фронті набула критичності. 9 липня наказний отаман Осецький та начальник штабу Дієвої Армії Ю. Тютюнник на засіданні уряду заявили, що ворог може взяти Кам'янець-Подільський, ліквідувати фронт та саму УНР. Ситуацію розрядив прихід на терени краю Української Галицької Армії. Вже 22 липня 1919 р. 3 і 18 бригади II корпусу УГА в районі Балина-Смотрича перекрили противнику шлях на Кам'янець [25, с. 52-53].

У липні 1920 року у взаємодії з 54-м польським полком 3-я Залізна дивізія полковника Олександра Удовиченка в районі Старої Гути-Смотрича вела бої з переважаючими силами противника, який 10-11 липня захопив Гинну, Лисогірку, прориваючись до Кам'янця-Подільського. У грудні 1920 року в Смотричі на 70 років встановилася радянська влада.

1921 року відбулися вибори сільської ради, був створений партійний осередок. 1923 року Смотрич став районним центром, сформував органи районної влади та управління. Того ж року створено сільськогосподарський колектив «Пролетарій» [6, с. 262]. Жителі Смотрича і Михівки, які з давніх-давен ділили одну долю, пройшли крізь горнило насильницької колективізації, голодомору та репресій.

III всеукраїнська науково-практична конференція

У 1930-і роки було репресовано 94 жителі Смотрича і 22 - Михівки. Серед потерпілих - представники різних верств населення та професій: одноосібники і колгоспники, учителі і медики, працівники партійних і радянських органів, керівники, спеціалісти і робітники господарських організацій, різних закладів та установ і, навіть - домогосподарки, задіяні Смотрицьким райвідділом НКВС для виконання рознарядок на кількість заарештованих і засуджених по першій (розстріл) та другій (ув'язнення у виправно-трудовах таборах) категоріях. У спектрі безглуздих звинувачень, у першу чергу-найстрашніша для влади «антирадянська агітація»-власне, голосно сказане незадоволення діями влади, за яку 1937-1938 рр. розстрілювали. А ще - «контрреволюційна діяльність», «шпиунство», «контрабанда» - спроба в час голодомору роздобути харч за Збручем, «ненадійний елемент», з 1948 року-«ухиляння від роботи в колгоспі», «зрада батьківщини», «пособництво ОУН-УПА» і т. п.

1937 року учителі Василь Іванович Вишомірський, Федір Онуфрійович Деда і Зиновій Миронович Приходько були розстріляні за «контрреволюційну діяльність». Священник Олексій Конюшко 1930 року отримав п'ять років ув'язнення у виправно-трудовах таборі за антирадянську агітацію, а Микола Йосипович Войцехівський 1937 року «за належність до релігійної секти» - 10 років таборів. 46 поляків (українців-католиків) були заарештовані в справі «Польської організації військової», 28 розстріляні. У їх числі заарештований 28 травня 1938 року начальник автоколони О. Г. Білецький. Репресій зазнали працівники Смотрицького райкому партії керуючий справами Леонтій Іванович Садзинський та завідувач парткабінету Антон Іванович Свенцицький, а також лісник земвідділу райвиконкому М. Г. Білоус, їх засудили по першій категорії. Всього було розстріляно 49 осіб: 36 смотричан - 38,3% від числа заарештованих і 13 жителів Михівки - 59% [26]. У кожного із 116 репресованих своя доля, свої сім'ї і родини, свої переживання та муки, які для тієї страшної сталінської влади нічого не були варті. Не дай, Боже, щоб таке повторилося...

У роки Другої світової війни в Смотричі був штаб партизанського загону ім. Чапаєва (командир Фелікс Бабінський, начштабу Леонід Красуцький). Активно діяла бойова група в Балині, яку очолював М. В. Палій. У бойових акціях загону брав

участь Іван Сварник, після війни головний редактор львівського видавництва «Каменярь», письменник. Смотричанин командир артилерійської батареї капітан Дмитро Григорович Бачинський за форсування річки Одер 1945 року був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [6, с. 262].

1960 року Смотрич отримав статус селища міського типу. У селищі працювали щебневий завод, дві цегельні, середня та музична школи, дитячий садок, райлікарня № 2, будинок культури, дві бібліотеки, кінотеатр, райвузол зв'язку, автоколону, райспоживспілка та низка баз, складів, торгових закладів, колгосп «Прогрес» (голова Михайло Зборовський), згодом - міжколгоспна будівельна організація (керівник Борис Оскома), відділення Дунаєвської райсільгосптехніки [33]. 1962 року Смотрицький район був ліквідований, селище та більшість сіл відійшли до Дунаєвського району.

Смотрич завжди славився майстерністю гончарів, зокрема в ХІХ ст. мистецтвом розписної художньої кераміки Карпа Білоогого, Миколи Ляска, Максима Небесного, Романа Червоняка. Їх вироби – полив'яні миски, полумиски, гладушки, іграшки-розписувались по білому широкими коричневими і зеленими смугами, орнаментами, зображенням птахів, риб, павичів серед квітів. У повоєнний час мистецькі вироби народного майстра художньої кераміки П. П. Білоогого експонувались на обласній (1947 року), республіканській (з 1957 р.) та всесоюзній (з 1960 р.) виставках. Смотрицька кераміка представлена в провідних музеях України та зарубіжжя [33].

Нині селище Смотрич є адміністративним центром Смотрицької територіальної громади, утвореної 29 серпня 2017 року в складі 9 населених пунктів (Смотрич, Михівка, Криничани, Ріпенці, Балин, Балинівка, Стара Гута, Рудка, Лисогірка), об'єднаних у 3 старостинські округи: Балинський (староста Михайло Анатолійович Бережанський), Старогутянський (Василь Васильович Ласкав'юк), Рудський (Олександр Володимирович Гніздовський). Площа територіальної громади 155,96 квадратних кілометрів, на початок 2018 року налічувалося 6469 жителів. Першою на посаду голови була обрана Людмила Петрівна Пелих. З 16 листопада 2021 р. територіальну громаду очолює Ігор Станіславович Ялоха. Громада в умовах війни росії проти України робить все можливе для підтримки Збройних Сил

III всеукраїнська науково-практична конференція

України, переміщених осіб, нормального функціонування підприємств, установ і закладів, що забезпечують її життєдіяльність [298].

На Дунаєвеччині шанують своїх знаменитих земляків Герасима і Мелетія Смотрицьких. 11 жовтня 1979 року в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті відбувся науковий симпозіум «Граматична думка в східних слов'ян у XVI-XVIII ст.», а наступного дня його учасники - науковці з різних республік побували на батьківщині Смотрицьких, взяли участь у відкритті на приміщенні Смотрицької середньої школи пам'ятної дошки з надписом: *«Біля 1578 року в селищі Смотрич народився український полеміст і філолог - автор «Граматики», яку М. В. Ломоносов назвав «вратами ученості», Мелетій Герасимович Смотрицький»*. Тоді науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР В. В. Німчук подарував школі факсиміальне видання «Граматики» та з ним у комплекті наукове дослідження, підготовлене ним.

1989 року Дунаєвечський райвідділ освіти встановив премію імені Мелетія Смотрицького для відзначення педагогів-гуманітаріїв за значний внесок у навчання і виховання учнів. Серед відзначених-учителі Смотрицької ЗОШ I-III ст. В. І. Маревич, Є. В. Рибак, О. О. Сенчишена, академік П. Т. Тронько, письменник М. Н. Магера. 9 листопада 1993 року розпорядженням представника Президента України Є. Я. Гусельникова заснована обласна премія імені Мелетія Смотрицького для відзначення бібліотек і бібліотечних працівників за вагомі досягнення у бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність, впровадження новітніх технологій для поліпшення інформаційного обслуговування населення. У числі перших її удостоїлись С. О. Осіпчук, С. Л. Карван, Л. В. Озарчук, Т. К. Прокопчук, Н. М. Синиця, Хмельницька обласна бібліотека для дітей імені Т. Г. Шевченка, Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека, Наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та ін.

1991 року колектив учителів та учнів Смотрицької ЗОШ I-III ст. перейшов у новозбудоване приміщення, а 27 лютого наступного року Рада Міністрів України своєю постановою присвоїла школі ім'я Мелетія Смотрицького. У квітні того року фасад школи

увінчав пам'ятний знак, учасники урочистостей стали першими екскурсантами відкритого в закладі музею Смотрицьких.

1997 року на базі музею за участі гостей з Києва та областей України відбувся круглий стіл «Смотрицькі біля витоків національної ідеї». На виконання указу Президента України від 27 квітня 2007 року «Про увічнення пам'яті Мелетія Смотрицького» 24 жовтня 2008 року проведена академія з нагоди 430-річчя від дня його народження-урочиста літургія в Дунаєвецькому греко-католицькому храмі, екскурсія в музеї Смотрицької ЗОШ I-III ст. та круглий стіл у Смотрицькій бібліотеці. Її організаторами виступили Дунаєвецька районна бібліотека та районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, взяли участь науковці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка В. С. Прокопчук, О. М. Рарицький, Є. І. Сохацька, Л. В. Третяк [23, с. 23-25].

Спробу проникнути в атмосферу древнього селища-колиски Смотрицьких зробив член НСПУ Микола Мачківський в романі «Коріатовичі» [8]. Значну роботу з популяризації життя і діяльності Смотрицьких проводять Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека, школи та бібліотеки Дунаєвеччини.

Рішенням сесії Дунаєвецької міської ради від 18 грудня 2015 року ім'ям Мелетія Смотрицького названа вулиця в Дунаївцях, яка проходить повз Заставля в напрямку Смотрича.

Підводячи підсумок, варто зауважити, що навіть таке фрагментарне представлення історії малої батьківщини Смотрицьких засвідчує чималий туристсько-екскурсійний потенціал, який ще належить привести в дію і використати керівництву Смотрицької селищної територіальної громади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бабишен С. Д. Нове про рід учених Смотрицьких // Рад. Поділля. 1989. 26 квіт.
2. Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. - лютий 1918 р.): док. і матер. Хмельницький: Облвидав, 1957. 306 с.
3. Горбатюк В. І. Військова юнацька школа армії УНР у Смотричі // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук.-краєзн. пр. Дунаївці; Кам'янець-Поділ.: Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 5. С. 208-215.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури. Київ: Либідь, 1996. Т. 6, кн. 1. 264 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

5. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі: [монографія]. Львів: Каменяр, 1966. 166 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ, 1971. С. 261-262.
7. Кралюк П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI - початку XVII ст. Острого: Вид-во Нац. у-ту «Острозька академія», 2007. 208 с.
8. Мачківський М. А. Коріатовичі: роман-міф. Київ: Золоті ворота, 2010. 328 с.
9. Мицько І. З. Промовляє рукописний збірник // Жовтень. 1985. № 2. С. 133.
10. Його. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). Київ: Наук. думка, 1990. 192 с.
11. Молчановський Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / голова ред. ради і автор передм. В. С. Прокопчук. Біла Церква: О. Пшонківський, 2017. 266 с. (Надрук. за вид. 1885 р.).
12. Німчук В. В. Смотрицький М. Граматика: [наук. дослідж.]. Київ: Наук. думка, 1979. 111 с.
13. Новоселецька С. В. Мелетій Смотрицький (1575-1633) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. Острого, 2000. С. 84-93.
14. Обзорение о. Председателем Подольского епархиального училищного совета протоиереем М. Дороновичем некоторых церковно-приходских школ в Каменецком уезде // Подольские епархиальные ведомости, отд. офиц. 1887. № 42. С. 945-956.
15. Орловський М. Историческое описание зкаштатного г. Смотрича Каменецкого уезда Подольской губернии / автор передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 20 с. (Репринтне вид. 1864 р.).
16. Отчет о ревизии некоторых церковно-приходских школ Подольской епархии, произведенной от 3 по 12 февраля 1888 г. членом Епархиального училищного совета С. Киржацким // ПЕВ, отд. неофиц. 1888. № 23. С. 567-607.
17. Пасічник І. Д. Герасим Смотрицький (р. н. невід. - 1594 або 1597) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. Острого, 2000. С. 44-55.
18. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. - грудень 1920 р.): док. і матер. Вінниця: Обл. кн.-газет. вид-во, 1959. 486 с.
19. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Евфимия Сецинского. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2009. XII, 996 с. (Перевид. з «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» / под. ред. свящ. Евфимия Сецинского. Каменец-Подольский: Типогр. С. И. Киржацкого, 1901. Вып. 9).
20. Прокопчук В. С. Просвітителі з Поділля. Дунаївці, 1992. 24 с.
21. Його. Ще раз про дату народження Мелетія Смотрицького. До 420-річчя від дня народження // Дунаєвецький вісник. 1997. 22 листоп.

22. Його. Про деякі аспекти біографії Смотрицьких // Острогіана: матер. міжнар. наук. симпозиуму. 29-30 черв. 2001 р. Старокостянтинів, 2001. С. 154-159.
23. Прокопчук В. С., Прокопчук Т. К. Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в долі України). Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 2008. 63 с.
24. Його. Красзнавство на Поділлі: історія і сучасність: монографія. 2-ге вид., доповн. Кам'янець-Поділ.: Зволейко Д. Г., 2014. 312 с.
25. Його. Дунаєвеччина: події Української революції 1917-1921 рр. у провінції: іст. нарис. Дунаївці; Хмельницький: Стрихар А. М., 2025. 165 с.
26. Реабілітовані історією. У 27 т. Хмельницький, 2009. Кн. 2. С. 810-1022.
27. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под. ред. Н. И. Яворовского. Каменец-Подольский: Типогр. Подол. губ. правл., 1895. Вып. 7. XXII, 611 с.
28. Сіцинський Є. Смотрицький замок / автор передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.
29. Смотрицька селищна територіальна громада // https://www.google.com/search?q=%D1%81%D0%BC%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0+%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B0&oq=%D0%A1%D0%BC&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqDggAEEUYJxg7GIAEGIoFMg4IABBFgCcYOxiABBiKBTIGCAEQRRg5Mg4IAhBFgCcYOxiABBiK.
30. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Рим; Торонто, 1977. Ч. 1. 277 с.: іл.
31. Сосюра В. Третя рота: роман. Київ: Укр. письм., 1997. С. 174.
32. Суша Я. Савло і Павло Руської Унії (Церкви), навернений кров'ю блаженного Йосафата, або Мелетій Смотрицький. Рим, 1666 р. (SAULUS ET PAULUS Rutheniae Unionis, sanguine b. Josaphat transformatus, sive MELETIUS SMOTRISCIUS. Romae, 1666).
33. Українська радянська енциклопедія. 2-ге вид. Київ: Головна ред. УРЕ, 1983. Т. 10. С. 280.
34. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ: Наук. думка, 1986. 160 с.
35. Історія невеличкого селища на Хмельниччині, яке колись було столицею величезного князівства // Дунаєвський вісник. 2025. 4 верес. (№ 34). С. 7.

УДК 94(477.43/.44)«15»

*Валерій Кундельський,
Дмитро Кундельський,
м. Хмельницький*

ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ У КОНТЕКСТІ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ КІНЦЯ XVI СТ.

У статті висвітлюються маловідомі події перших козацьких повстань кінця XVI ст. на чолі з К. Косинським та С. Наливайком на території Поділля та Південно-Східної Волині.

Ключові слова: *Поділля, Південно-Східна Волинь, Остропіль, К. Косинський, С. Наливайко, В.-К. Острозький.*

Козацькі війни 1591-1596 рр. належать до найважливіших подій польської доби в історії України. Особливе вони мали для історії українського козацтва, оскільки були ключовим етапом його розвитку. Саме тоді козацтво вперше піднялося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин.

Перше козацьке повстання К. Косинського 1591-1593 рр. було спричинене загостренням відносин між українським козацтвом і польською владою. Сейм 1593 р. ухвалив суворий контроль щодо набору та обліку реєстровців. Нереєстрові козаки повинні були залишити Дніпровий мис і там мала бути залога реєстрових козаків. Вводилася сувора система суворих покарань за будь-які спроби походів козаків на сусідні держави. Лише король, згідно з постановою польського сейму 1593 р., отримував право роздавати шляхті і магнатам незаселені землі за Білою Церквою, якими здавна користувалися козаки.

Литовський статут 1588 р. на території Брацлавського і Київського воєводств ухвалив кріпацтво, що зумовило масові втечі населення на Запорозьку Січ. Таким чином, наприкінці XVI ст. польська влада здійснила наступ на соціально-станові інтереси українського козацтва, що і стало основною причиною повстань [8, с. 29].

Приводом до повстання 1591–1593 рр. став особистий конфлікт між гетьманом українських козаків К. Косинським та Янушем Острозьким – київським воєводою. Дослідники вважають, що К. Косинський родом з Підляшшя – народився неподалік сучасного Хелма (Польща). Уперше К. Косинський як козацький старшина згадується у 1586 р. [23].

К. Косинський свого часу мав велику прихильність польської влади, воював проти турків і татар в інтересах Речі Посполитої. Його ім'я було відоме ще напередодні повстання в Московії і Польщі. У грамоті московського царя до донських козаків також згадується прізвище К. Косинського [29, с. 68].

У 1590 р. К. Косинський отримав наказ короля Сигізмунда III Вази захистити Поділля від турків, що український гетьман успішно виконав. Саме за розгром турків на Поділлі він отримав від короля отримав землю в с. Рокитне біля Білої Церкви (сьогодні смт Рокитне Київської області) [23]. Не встиг він їх обжити, як Януш Острозький, нащадок славетного роду Острозьких, зайняв і привласнив їх. В умовах тогочасного польського пограниччя мало хто звертав увагу на королівські грамоти і привілеї – тут все вирішувала сила [10, с. 18].

Князі Острозькі стали особистими ворогами К. Косинського [15, с. 63]. Український гетьман розумів марність судового позову на могутніх Острозьких, і тому сам напав на їх володіння [26, с. 106]. Острозькі тоді володіли маєтностями Волині, Київщини, Поділля, Галичини. Родове місто Острог. Було в Острозького у власності близько 80-ти міст і кілька тисяч сіл. Доходи К. В. Острозького – 1 мільйон червоних золотих щорічно [20, с. 170].

Селяни, козаки та військові люди під керівництвом Косинського на Волині, Брацлавщині та Київщині почали мстити панам за власні кривди. К. Косинський взяв Білу Церкву – резиденцію К. Острозького. Гармати, пістолі, цінності – усе перейшло до повстанців. Спалено архів, що був у замку. А також королівські грамоти, універсали, що визначали повинності міщан. Це був акт протесту проти феодального суспільства, проти наступу Польщі. Адже Острозькі, хоча були за походженням українцями, змушені були вести пропольську політику, і після Люблінської унії вже не були опорою українства в цілому [21, с. 411].

Повстанці К. Косинського захопили Київ, де Януш Острозький був київським воєводою. Далі К. Косинський пішов на Волинь і

III всеукраїнська науково-практична конференція

Поділля, розпочавши воєнні дії за козацькі права. Загальна кількість його війська – 5 тис. чоловік. Ядро його війська, як каже Д. Яворницький, складали запорізькі козаки [29, с. 68].

Населення Чуднова, Білої Церкви, Переяслава, Канева, Черкас, Корсуня склало присягу вірності гетьману К. Косинському. Вся Київщина і Брацлавщина майже повністю перебували під козацькою владою. Територія козацької вольності швидко поширилася аж до прикордонних волинських міст – Костянтинова і Острополя [22, с. 59-60].

Важливо окреслити напрями воєнних дій козацької армії К. Косинського після взяття резиденції Я. Острозького – Білої Церкви, а також штурму Києва. Шлях армії К. Косинського проліг із Київщини на Волинь та Поділля.

Козацький гетьман К. Косинський у 1592 р. перебував в Острополі, який у той період був відомим містечком Південно-Східної Волині і маєтком князя В. К. Острозького. Так, проф. С. Трубчанінов наводить такі дані: Остропіль – 3,5 тисяч чоловік, Кам'янець – 4,5 тисячі, Городок – 1,2 тисячі, Меджибіж – 1,6 тисяч, а Плоскирів (сучасний Хмельницький) – 140 чоловік. Дані з «подимного податку» 1578 р. «Дим» – окремих будинок, де могло проживати 6-8 чоловік (ми взяли середню цифру – 6 чоловік) [27, с. 30].

Весною 1592 р. К. Косинський зруйнував декілька міст, які належали Острозькому. Це були міста Констянтинів, Красилів, Полонне [29, с. 70].

М. Грушевський вказує, що «князі Острозькі мусіли скоритися перед козаками, годити їхнім ватажкам і сповняти їхні жадання, щоб дати їм спокійно господарити» [14, с. 207].

Польська влада великих воєнних дій проти К. Косинського не застосовувала. Окремі дослідники доводять, що це була війна русинів, тобто українців, на що польський воєнний режим у Варшаві на початку війни не звертав особливої уваги. Пізніше, коли повстання К. Косинського охопило Київщину, Волинь і Брацлавщину, наприкінці січня 1593 р. Острозький став збирати шляхетське ополчення – посполите рушення. Збірним пунктом було призначено Констянтинів [29, с. 71]. Було введено військовий стан [3, с. 159]. Князі Острозькі звернулися за допомогою до інших магнатів – Вишневецьких та Корецьких, чий маєтки також постраждали від козацького повстання.

К. Косинський зібрав великі військові сили, переїхав пізніше до містечка П'ятки, поблизу Житомира, де був розбитий у бою в січні 1593 р. Загинуло від 2 до 3 тис. козаків, переможці захопили 26 гармат [30, с. 265]. Ватажок повстання загинув за нез'ясованих обставин при облозі міста Черкаси в травні 1593 р., намагаючись розбити черкаського старосту князя Олександра Вишневецького за його союз із Острозькими. Військо Косинського, залишившись без керівника, пішло за дніпровські пороги. Інші джерела повідомляють, що Косинський загинув у бою під П'яткою. Однак восени 1594 року 4-тисячне військо запорожців знову підійшло до Києва і обложило його. Лише звістка про те, що татари руйнують Січ, змусила козаків повернутися з Києва назад на Низ [21, с. 412].

Перше козацьке повстання Косинського проти польського панування засвідчило, що козацтво стало на захист інтересів власного народу і відіграло важливу роль у житті України. Повстання було спрямоване проти королівської влади і цілісності Речі Посполитої [19, с. 39].

Козацькі заворушення в Україні після смерті К. Косинського не припинилися. Окремі історики розглядають козацьке повстання С. Наливайка як другий етап національної боротьби українців за свої права проти польської влади [22, с.95].

Вважається, що приводом повстання С. Наливайка проти польської влади був конфлікт між Калиновським і батьком С. Наливайка за земельну ділянку в містечку паном Гусятин. Пізніше козацький гетьман розправився з Калиновським. До повстання С. Наливайко був начальником козацького надвірного війська князя Острозького і брав участь у придушенні повстання К. Косинського під П'яткою у 1593 р., за що йому пізніше докоряли запорожці [14, с. 208]. С. Наливайко мав велику підтримку свого рідного брата Д. Наливайка, який був священником та викладачем в Острозькій академії і підтримував боротьбу проти уніатів [17, с. 494].

До національно-визвольної війни Б. Хмельницького жителі України називали козацького вождя Северина Наливайка царем Наливаєм. Поляки ж усіх мешканців України називали наливайківцями [12, с. 18].

Перша поява С. Наливайка на історичній арені – це лист до короля Яна Замойського у квітні 1594 р., написаний у с. Мацєвичі (суч. село Великі Мацєвичі Хмельницької області). У листі

III всеукраїнська науково-практична конференція

С. Наливайко просив короля і князя В. К. Острозького захистити край від нападу татар [22, с. 109]. Інший посланець, за вказівкою Папи й австрійського цесаря Еріх Лясоти, передав на Запорозьку Січ сурми, корогви і 8 тис. дукатів [18, с. 17], щоб козаки виступили проти турків і татар. Дипломатичні місії О. Комуловича та Е. Лясоти до українських козаків засвідчили зростаючу могутність козацтва, яке вже вийшло на міжнародну арену.

Формування козацьких сил (бл. 2,5 тис.) С. Наливайко розпочинав і спочатку утримував у південноволинських маєтностях князя Острозького, зокрема в Острополі [22, с. 110]. Зібраний козацький загін із 2,5 тис. було використано для боротьби із турками й татарами [7, с.267]. У липні 1594 р. загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню проти Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теревовлі, Гусятині, Городку, Сатанові та інших містечках Подільського, Руського та Брацлавського воєводств [12, с. 19].

Похід козацького загону С. Наливайка проти татарських чамбулів проліг зі збірного пункту с. Мацієвичі на Остропіль, Брацлав, Молдову і аж до Чорного моря, де козаки С. Наливайка штурмували такі турецькі фортеці, як Білгород, Очаків, Паркани [22, с. 105]. Згодом козаки пішли вбік р. Дунай, де штурмували Цецору і Ясси, столицю Молдови, і «з багатою здобиччю повернули на Брацлавщину» [22, с.127]. Тодішній молдавський господар Арон, який був вірний туркам, змушений був присягти на вірність німецькому цесарю і воювати на боці козаків [21, с. 412]. Козаків більше приваблювала Молдова, бо була багата, Крим – бідний та малодоступний [22, с. 127].

Під час молдавських походів 1594-1595 рр., які розпочиналися з території Південно-Східної Волині, загопи С. Наливайка мали підтримку князів Острозьких і громили противників унії [14, с. 210].

Після походів козаків на Молдову польська влада заборонила їм здійснювати напади, оскільки на престолі був пропольський ставленик. Таке рішення обурило козаків, адже вони позбавлялися ініціативи в боротьбі проти татар. Військо Наливайка розташувалось у шляхетських володіннях України і стало вимагати «стацій», тобто продовольства й фуражу, що було звичайним явищем для шляхетного війська, але польська шляхта згори

дивилася на козаків і відмовлялася давати «стації». Тоді Наливайко став силою забирати те, що хотів. Повстання Наливайка стало набувати яскраво вираженого релігійного і національного змісту – боротьба проти унії, захист православ'я і боротьба проти поляків [1, с. 63].

Після молдавських походів 1594-1596 рр. основна частина козаків (бл. 10 тис.) не розійшлася по домівках, а залишилася в містах та селах Київщини, Східного Поділля та Південної Білорусі. Козацькими загонами керували Г. Лобода, М. Шаула та С. Наливайко. Особливу активність виявили козаки С. Наливайка, які здійснили рейд за маршрутом Луцьк – Слуцьк – Бобруйськ – Могилів – Річиця і вернулися на Волинь, де перебували до лютого 1596 р. Місцева влада була паралізована. Присутність козаків на волості сприяла покозаченню українського населення, стягувалися податки на користь Війська Запорозького. Вводився козацький суд. Навіть С. Наливайко із Волині планував іти на Краків [24]. Козацький вождь зумів об'єднати всіх силою дисципліни, бо мав талант організатора, сам був добрий артилерист і дуже дбав про артилерію у своєму війську. Мав багато коней, здобичі, і всі відділи його були кінні. Вмів організувати відважне військо, що було готове йти на всяку небезпеку [11, с. 177].

У воєнних умовах бути козацьким керівником було зовсім не просто. Відомий французький інженер та письменник Гільйом де Боплан у книзі «Опис України» пише, що влада гетьмана «абсолютна, він має право стинати голови і карати на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман примушує його бути надзвичайно розважливим у військовому поході, аби на трапилась якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачуваних ситуаціях мусить виявити весь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться свою малодушність, то його вбивають як зрадника і одразу ж обирають іншого гетьмана» [5, с. 67].

Після переможного походу у Білорусь, де Наливайко взяв Слуцьк, Могильов, Речицю, його військо зупинилось у містечку Лабунь (с. Новолабунь Хмельницької області). На той час Лабунь був відомим містечком. Так, у найдавнішому реєстрі Війська Запорозького (1581 р.), де вказано 532 козаки і старшини-шляхтичі, які ходили походом на Москву під час Лівонської війни, значиться

один козак Мойсей із Лабуня. У реєстрі 1581 р. є список бл. 20 козаків, вихідців із сучасної Хмельницької області. Вказуються в реєстрі такі міста: Кам'янець, Констянтинів, Синява, Сатанів, Остропіль, Красилів, Лабунь [28, с. 42-43].

Д. Яворницький зазначає, що в м. Лабуні С. Наливайко знаходив велике співчуття з боку простого населення й почувався тут надійніше. Його військо в цей час роз'їхалось по далеких околицях збирати фураж і продовольство [29, с. 108].

Від вересня 1595 р. розпочався новий етап козацьких війн кінця XVI ст., адже 10–15 тис. козаків, призвичаєних за останні роки до повної свободи дій, не могли мирно вжитися ні з шляхтою, ні з місцевою адміністрацією. Слабосильна місцева влада не могла чинити козацтву серйозного опору, тому більша частина України потрапила під фактичне панування козацьких загонів [22, с. 168].

У Європі міжнародна обстановка змінилася. Річ Посполита закінчила війну у Молдові. І правлячі кола Польщі вирішили покінчити з могутнім козацьким рухом. Протягом 1594–1596 рр. відбувається справжнє покозачення українців з перетворенням сільських громад на козацькі. Навесні 1596 р. польські урядовці зі страхом зазначали, що вся Україна «покозачилась». Сигізмунд III видає наказ зібрати проти козаків посполите рушення і профінансувати кварцяне військо. На українській землі вирушила справжня армія на чолі з досвідченим воєначальником, коронним гетьманом Станіславом Жолкевським [12, с. 20].

С. Жолкевський вирішив зненацька захопити Наливайка, поки той не знає розвідувальних даних про просування польського війська. Але Жолкевський не зумів виконати свій план, тому що в його війську знайшовся перебіжчик – пан Плоский з групою однодумців. Плоский, не отримавши грошей за військові дії від короля, покинув військо Жолкевського, перейшов до Наливайка і попередив останнього про небезпеку. Саме тоді Наливайко залишив Лабунь і вирушив знову в Остропіль [11, с. 177].

Під час цього просування на частину війська Наливайка напав передовий загін С. Жолкевського. Відомий дослідник С. Леп'явко стверджує, що в селі Мацієвичі (сьогодні Малі Мацевичі поблизу Острополя) 28 лютого 1596 р. відбувся перший бій козаків С. Наливайка з військами С. Жолкевського, в якому загін С. Наливайка зазнав часткових втрат [24]. Д. Яворницький зазначає, що бій відбувся в селі князя Радзивілла (село знаходилось між

Лабунем та Острополем). Поляки не змогли перемогти козаків у вогнепальній перестрілці і підпалили хати, де перебували козаки. 500 козаків героїчно загинули, але спричинили великі втрати польському війську. Ніхто з козаків добровільно не здався в полон [29, с. 109].

У цей час шляхта в паніці залишає Меджибіж, Вінницю, Фельштин та інші населені пункти нашого краю [25, с. 70].

Після цього С. Наливайко, з'єднавшись із силами Григорія Лободи і Матвія Шаули, перейшов на лівий берег Дніпра в надії дійти до московського кордону, де завжди знаходили притулок українці. Бій козацького війська проти польської армії С. Жолкевського відбувся у травні – червні 1596 р. біля річки Солониці, недалеко від м.Лубни (на Полтавщині). Поляки зуміли розколоти єдиний козацький табір, і реєстрові козаки видали польській стороні важкопораненого С. Наливайка. При цьому польська влада обіцяла повну амністію учасникам повстання. Коли ж козаки склали зброю, почався повний розгром козацького війська. У 1597 р. С. Наливайка та його соратників було страчено у Варшаві на очах королівської родини та великого натовпу поляків. Про це йдеться у Львівському літописі: «Того ж року, 1597, загублено Наливайка» [13]. Автор Острозького літописця стверджував, що «Наливайко великої шкоди починив і сам був громлен, а летом пойман і на поле вбит» [4, с. 130]. Залишилися сліди пам'яті про місце страти С.Наливайка та його соратників – пустир в районі Налевки поза міськими мурами Варшави справді був місцем для страт [22, с. 249].

Тривалий час навіть з початку виникнення українського козацтва (умовна дата 1489р. «Хроніка» М. Бельського) та пізніше, під час повстань кінця XVI ст. територія Поділля та Південно-Східної Волині слугувала джерелом соціальної бази українського козацтва, продовольства та військових ресурсів. Як засвідчують джерела та аналіз історичної літератури саме на території сучасної Хмельниччини проходило значне покозачення українського населення, що відіграло суттєву роль в боротьбі українців за свої права в наступні сторіччя української історії.

Історична паралель показує, що спротив зовнішній агресії та гнобленню – глибока традиція українського народу. Сьогодні українці знову змушені боротися за те ж саме – за право існувати як незалежна нація.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ.: Дніпро, 1991. – 335 с.
3. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – 388 с.
4. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Академія наук УРСР. Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1971. 199 с.
5. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
6. Боплан Гійом Левассер де [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В/ Ред. кол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– Київ: В-во Наукова думка. 2003. 688 с. URL <http://www.history.org.ua/termin=Woplan> (останній перегляд 1. 12. 2025).
7. Винар Любомир Роман. Козацька Україна. Вибрані праці / Редактор Валерій Степанков, упорядник Алла Атаманенко. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с. іл.
8. Власов В. Історія України. Підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / За ред.. Ю. А. Мицика. – Київ: Генеза. 2002. 256 с. іл., карти.
9. Герасименко Н. О. Гейденштейн Рейнольд [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України. Г-Д / Редкол. В. А. Смолій (голова) та інші. НАН України. Інститут історії України. Т. 2. – Київ: В-во Наукова думка. 2004. 688 с.: URL:<http://www/history.org.ua/?termin=Gejdentein> R (останній перегляд: 25. 11. 2025).
10. Гнатевич Б., Крип'якевич І. Велика історія України: у 2-х томах. – Т. 2 / передм. д-ра І. П. Крип'якевича. – Київ: Глобус, 1993. 400 с. Репринтне видання 1935 р.
11. Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська: У 2-х частинах. Част. 1. Видання Івана Тиктора. – Львів, 1936. 288 с.
12. Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – Київ: Наукова думка, 2004. 309 с.
13. Гречило А. Б. Львівський літопис [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України: Т. 6: .Ла-Мі / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во Наукова думка, 2009. 790 с.: URL: <http://www/history.org.ua/?termin=LvivskyLitopys> (Останній перегляд : 5. 12. 2025).
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ: Вид-во Золоті ворота, 1990. 525 с. Репринтне видання 1913 р.

15. Гуржій О., Реєнт О. Славетні битви на теренах України. – Київ: Арій, 2012. 336 с.
16. Дзира Я. Бельські Мартин та його син Йоахим і їхня польська хроніка // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. 518 с.: іл.
17. Довідник з історії України (А–Я). Посіб. для середн. загальноосвіт. закл. / За заг. ред.. І. Підкови, Р. Шуста.– 2-ге вид., доопрац. і доповн. – Київ: Генеза, 2002. 1135 с.
18. Історія України від давнини до сучасності. / Відповід. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Вид 3-є перероб. і допов.– Львів: Світ. – 2002. 520 с. іл.
19. Костомаров М. Богдан Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. 250 с.
20. Костомарів М. Історія України в житєписах визначнійших діячів. Львів: Накладом книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1918. 493 с.
21. Кундельський В. Военні дії К. Косинського й С. Наливайка на території Поділля та Південно-Східної Волині: Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В., Ботушанський В. М., Винокур І. С. та ін. Хмельницький, Кам'янець -Подільський: Оіюм, – 2006 / Студії Кам'янець- Подільського Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. С. 411–414.
22. Леп'явко Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. / С. Леп'явко. – Вид. 2-ге. – Львів: Видавництво «Апріорі», 2022. 272 с. іл., карти.
23. Леп'явко С. Косинський Криштофор [Електроний ресурс] Енциклопедія історії України: Т. 5. Кон-Кю / Редкол: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України: Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.: URL:[http:// www. history. org. ua /](http://www.history.org.ua/) termin=Kosinski. (останній перегляд 25. 11. 2025).
24. Леп'явко С. Наливайка повстання (1594-1596) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: М-О / Редкол: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во Наукова думка. – 2010. 728 с. URL:[http://www/ history.org.ua/?termin=Nalyvajka Povstanna 1594](http://www/history.org.ua/?termin=Nalyvajka%20Povstanna%201594) (останній перегляд: 25. 11. 2025).
25. Нариси історії Поділля: колект. моногр. / відп. ред., керівники проекту: Баженов Л., Винокур І., Гуменюк С. Хмельницький, Облполіграфвидав, 1999, 327с.
26. Субтельний О. Україна. Історія. / Перекл. з англ. Ю. Шевчука. – Київ: Либідь, 1991. 509 с.
27. Трубочанінов С. Історія Поділля та Південно- Східної Волині: У 2-ох кн. –Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, – 1994. Кн. 2. 80 с.

28. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проекту, авт.-упоряд., худож. Недяк В. [наук. ред.: Федорук О., Щербак В.] – Київ: ЕММА, 2004. 1215 с. : іл., фотосвітлини.

29. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3-ох т., т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 557 с. Репринтне видання 1895.

30. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – Київ: Критика, 2005. 584 с.

УДК 94:[323.3:66-051](477)«16/17»

*Анатолій Муляр,
м. Хмельницький*

АГРАРНА ПОЛІТИКА КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОМУ КЛЮЧІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНЖИНІРИНГ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПОЧАТОК XVII СТ.)

У дослідженні на основі актових матеріалів та даних Інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 р. реконструйовано механізми реалізації аграрної політики магнатської адміністрації на території Старокостянтинівського ключа. Досліджено процес трансформації землеволодіння у південно-східній Волині в другій половині XVI – на початку XVII ст., який розглянуто крізь призму концепції «соціального інжинірингу». Ми зробили спробу довести, що заснування міста Старокостянтинів (1561 р.) та розбудова навколишньої фільваркової мережі були частинами єдиної стратегії князів Острозьких, спрямованої на максимізацію прибутковості латифундії в умовах «революції цін».

Проаналізовано еволюцію правового статусу селянства, перехід від грошової ренти до відробіткової (паничини) та зміни в соціальній стратифікації сільського населення. На прикладі конкретних сіл (Количенці та ін.) продемонстровано, як запровадження «Устави на волоки» 1557 р. та Литовських статутів використовувалося для юридичного оформлення особистої залежності підданих. Особливу увагу приділено ролі інвентарів як інструменту фіксації повинностей та контролю за робочою силою.

Ключові слова: Старокостянтинівський ключ, князі Острозькі, фільваркова система, волочна поміра, закріпачення, Інвентар 1620 р., соціальний інжиніринг, аграрна історія Волині.

Трансформація аграрних відносин на землях Речі Посполитої у XVI ст. є однією з фундаментальних проблем соціально-економічної історії Східної Європи. У той час як нормативно-правова рамка цього процесу («Устава на волоки» 1557 р., Литовські статuti, сеймові конституції) достатньо висвітлена в історіографії, локальні механізми імплементації цих норм залишаються дискусійними. Особливо це стосується Волині – регіону, де магнатське землеволодіння набуло характеру «держави в державі», а аграрні реформи впроваджувалися з урахуванням специфіки фронтиру.

Метою даного дослідження є реконструкція моделі аграрної політики князів Острозьких у межах Старокостянтинівського ключа – одного з ключових адміністративно-економічних центрів південно-східної Волині. На відміну від традиційного погляду на закріпачення як на лінійний процес обмеження свобод, ми пропонуємо розглядати дії магнатської адміністрації крізь призму концепції «соціального інжинірингу». Цей підхід дозволяє виявити, як через заснування міста (1561 р.), проведення волочної поміри та створення мережі фільварків Острозькі свідомо формували нову соціальну структуру, орієнтовану на максимізацію прибутковості латифундії в умовах «революції цін» та зростання експорту збіжжя.

Джерельною базою роботи, окрім актових матеріалів та привілеїв, став унікальний за своєю інформативністю Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 року (публікація І. Ворончук). Цей документ, складений на піку могутності роду, дає змогу не лише зафіксувати статику повинностей, а й простежити динаміку змін, що відбулися за 60 років від заснування Старокостянтинова.

Заснування міста у 1561 році князем Костянтином (Василем) Острозьким на місці поселення Костянтинів стало відправною точкою для масштабної реорганізації простору. Це був не лише оборонний захід проти татарських набігів, але й стратегічний економічний крок: місто мало стати логістичним та ринковим ядром для навколишніх сіл, що переводилися на фільваркову систему господарювання.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Надання місту магдебурзького права у 1561 році мало на меті не лише легітимізацію урбаністичного статусу та стимулювання колонізаційних процесів, а й створення надійного адміністративно-господарського вузла для управління розлогими сільськими територіями Південно-Східної Волині [10, с. 64–65].

Уже до кінця XVI століття Старокостянтинівський ключ трансформувався в один із фундаментальних активів латифундії Острозьких, паритетний за значенням таким давнім родовим центрам, як Острог, Дубно чи Берестечко. Варто зауважити, що територія навколо Костянтинова (літописного поселення у межиріччі Случі та Ікопоті) перебувала у сфері впливу князівського роду задовго до локаційного привілею 1561 року. Це переконливо підтверджується актовим матеріалом Метрики Великого князівства Литовського, де земельні трансфери та судові колізії, пов'язані з цим регіоном, фіксуються ще з кінця XV століття [6, Арк. 12].

Таким чином, Старокостянтинів не був ствердженням «нового» володіння «з нуля», а став формалізацією адміністративного центру вже існуючого майнового комплексу, управління яким раніше здійснювалося дистанційно (зокрема, з Острога).

Принциповою відмінністю Старокостянтинівського ключа від внутрішніх доменів (Острозького, Дубенського чи Збараського) було його геостратегічне розташування. Знаходячись на південній периферії Волині, безпосередньо на фронтірі зі степом, цей регіон у другій половині XVI століття перетворився на зону перманентної загрози татарських інвазій. У такій конфігурації місто виконувало функцію не лише економічного хабу, а й фортифікаційного форпосту, куди під час набігів евакуювалося населення навколишніх сіл. Це свідчить про впровадження Острозькими дуалістичної моделі управління, де економічна рентабельність була нерозривно пов'язана з елементами оборонної системи.

Для глибшого розуміння специфіки Старокостянтинівського ключа, доцільно порівняти його структуру та функціонал з іншими володіннями князів на основі даних Інвентаря 1620 року.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика господарсько-адміністративних моделей Старокостянтинівського та Острозького ключів (за даними 1620 р.).

Історія міст і сіл Хмельниччини

Критерій порівняння	Старокостянтинівський ключ (Південно-Східна Волинь)	Острозький ключ (Центральна Волинь)
Геополітичний статус	Фронтирне володіння (зона підвищеного ризику).	Внутрішнє, захищене володіння (тилова зона).
Тип заселення	Активна колонізація, надання «слобод» (звільнення від податків) на тривалі терміни для приваблення населення.	Стабільне заселення, завершення процесів внутрішньої колонізації.
Структура повинностей	Переважання грошового чиншу та натуральних данин на початкових етапах; поступове впровадження відробіткової ренти (панщини).	Домінування фільваркової системи з чітко регламентованою панщиною (відробітковою рентою).
Оборонна функція	Висока: обов'язок міщан та селян брати участь в обороні замку, утримання гаківниць та пороху.	Помірна: оборона покладена переважно на замкову залогоу та шляхту.
Спеціалізація фільварків	Зернове господарство (експорт) + значна роль тваринництва (через наявність випасів).	Інтенсивне зернове господарство, розвинуте ставкове господарство, млинарство.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Джерело складання таблиці: Складено автором на основі аналізу «Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)» [1] та актових матеріалів [6].

Аналіз даних, наведених у таблиці, та матеріалів інвентаря 1620 року дозволяє виокремити специфіку аграрної політики Острозьких у цьому регіоні.

По-перше, спостерігається чітка кореляція між рівнем воєнної загрози та пільговими умовами для підданих. У Старокостянтинівському ключі князівська адміністрація була змушена застосовувати гнучкіші механізми закріпачення. «Соціальний інжиніринг» тут полягав у наданні тривалих слобод (до 15–20 років), що було нехарактерно для вже освоєних земель Острога чи Дубна. Це дозволяло утримувати робочу силу в умовах ризику життя на прикордонні.

По-друге, структура фільваркового господарства на Старокостянтинівщині мала екстенсивний характер з елементами скотарства, що пояснюється природно-географічними умовами (близькість степу) та меншою щільністю населення порівняно з центральними районами Волині. Якщо в Острозькому ключі інвентар фіксує високу щільність ставкового господарства та млинів як стабільних джерел доходу, то в Старокостянтинівському ключі акцент зміщується на мобілізацію ресурсів та швидкий збут зерна.

По-третє, місто Старокостянтинів виступало не просто ринком збуту, а й військово-адміністративним гарантом стабільності для навколишніх фільварків. На відміну від Берестечка, яке було переважно торговим центром, Старокостянтинів поєднував риси торгової факторії та військового табору.

Отже, заснування та розбудова Старокостянтинівського ключа стали відповіддю князів Острозьких на виклики колонізації українського лісостепового фронтиру. Аграрна політика у цьому регіоні характеризувалася дуалізмом: з одного боку – впровадження класичної фільварково-панщинної системи для максимізації прибутку від експорту збіжжя, з іншого – вимушена лібералізація селянських повинностей та посилення мілітарної складової заради утримання людського ресурсу. Це перетворило Старокостянтинівщину на унікальний господарський комплекс, де

економічна ефективність досягалася шляхом ризикованого, але продуманого балансування між війною та торгівлею.

Попри отримання магдебурзького права у 1561 році, що формально передбачало самоврядування через інститут міської ради, реальна адміністративна вага у Старокостянтиніві мала виразно патримоніальний характер. Фактична повнота влади концентрувалася в руках старости – прямого намісника князів Острозьких. Така модель була типовою для приватновласницьких міст Речі Посполитої, де муніципальні свободи часто обмежувалися фіскальними та безпековими інтересами власника.

Місто виконувало функцію адміністративного хабу, через який здійснювалася акумуляція податкових надходжень і натуральних повинностей із сільських громад, а також контроль над інфраструктурними елементами торгівлі (млинами, митницями, ярмарковими зборами). При цьому судова юрисдикція, особливо у кримінальних справах та земельних спорах, залишалася прерогативою замкового суду, підпорядкованого князівській канцелярії.

Економічна модель Старокостянтинівського ключа базувалася на інтенсивному розвитку фільварково-панщинної системи. Вже наприкінці XVI століття тут спостерігається завершення процесів закріпачення селянства та формування стабільної мережі фільварків, орієнтованих на товарне виробництво. Згідно з даними інвентарів, домінуючими агрокультурами були жито та овес (як фуражна база), а також технічні культури (льон, коноплі). Важливою складовою господарського комплексу було тваринництво (розведення великої рогатої худоби та овець), що пояснюється наявністю обширних пасовищ у прикордонній зоні. Ремісничий сектор (ковальство, гончарство, чинбарство) здебільшого обслуговував внутрішні потреби маєтку та військового гарнізону.

Слід наголосити, що Старокостянтинів не позиціонувався як відкритий транзитний торговельний пункт на кшталт королівських міст (Луцька чи Житомира). Його економічна роль полягала у логістичному забезпеченні маєткової системи Острозьких та акумуляції ресурсів для оборони південних рубежів Волині.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Для ілюстрації місця Старокостянтинова в структурі латифундії Острозьких наводимо порівняльну таблицю функціонального призначення головних резиденцій.

Таблиця 2. Функціональна типологія ключових володінь князів Острозьких (кінець XVI – початок XVII ст.)

Маєток (Центр ключа)	Домінуюча функція	Статус системі латифундії	Економічна специфіка
Острог	Сакрально-політична та культурна	Головна резиденція («столиця»). Центр роду, місце знаходження академії та друкарні.	Високорозвинені ремесла, складне ставкове господарство.
Дубно	Адміністративно-мілітарна	Скарбниця та арсенал. Ключовий оборонний вузол, місце зберігання архіву та скарбів.	Центр торгівлі (контракти), розвинуте передмістя.
Берестечко	Торговельно-транзитна	Комерційний шлях. Зв'язок із Поділлям та Галичиною.	Потужна митниця, орієнтація на зовнішню торг.
Старокостянтинів	Оборонно-аграрна (мобілізаційна)	Південний форпост (Адміністративний центр колонізації фронтиру).	Екстенсивне зернове господарство, скотарство, мілітаризоване міщанство.

Джерело: Складено на основі аналізу актових матеріалів та «Інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 року» [1; 6].

Аналіз наведеної таблиці у зіставленні з корпусом залучених джерел дає змогу реконструювати цілісну стратегію князів Острозьких щодо просторової та функціональної організації їхніх володінь. Насамперед простежується чітка функціональна спеціалізація міських центрів, що виключала дублювання їхніх ролей і формувала єдину соціально-економічну екосистему. У цій конфігурації Острог виконував передусім репрезентативні та ідеологічні функції, Дубно концентрував завдання військової безпеки й захисту акумульованих капіталів, тоді як Старокостянтинів виступав ресурсним донором і водночас прикордонним щитом. На нього покладалася функція прийняття первинного удару татарських набігів та забезпечення інтенсивної господарської експлуатації родючих, але постійно згружених земель Случсько-Ікопотського межиріччя.

Специфіка урбанізаційного розвитку Старокостянтинова виявляється у поєднанні формальних міських інституцій із глибокою інтеграцією в аграрний цикл. Попри наявність ратуші, цехової організації та інших атрибутів міського статусу, місцеве міщанство залишалося тісно пов'язаним із землеробством і воєнною службою. Це зумовлювало тип соціально-економічної поведінки, суттєво відмінний від ремісничо-торговельної моделі міст на кшталт Берестечка чи Львова, де домінували ринкові функції та торговельні практики.

У результаті Старокостянтинів, залишаючись географічно периферійним осередком, посідав центральне місце в аграрній політиці Острозьких і виконував роль своєї лабораторії «соціального інжинірингу». Саме тут апробувалися нові підходи до управління населенням в умовах хронічної воєнної небезпеки, що поєднували систему пільг і стимулів із жорстким адміністративним контролем. Така модель дозволяла одночасно утримувати населення на ризикованому прикордонні та забезпечувати стабільне функціонування маєткового господарства.

Таким чином, Старокостянтинівський маєток у системі володінь князів Острозьких виконував роль стратегічного буфера. Це був не класичний торгово-ремісничий центр, а специфічний агро-мілітарний комплекс. Його економічна ефективність забезпечувалася жорсткою централізацією управління (через інститут староства) та орієнтацією фільваркового господарства на екстенсивне виробництво зерна і худоби. У цій моделі

III всеукраїнська науково-практична конференція

магдебурзьке право слугувало не стільки інструментом демократизації, скільки правовою оболонкою для залучення поселенців на небезпечні території порубіжжя.

Попри те, що офіційна урбаністична локація Старокостянтинова датується 1561 роком, демографічне освоєння цієї території має значно глибшу історію. Процеси соціальної диференціації та первинного закріпачення селянства у цьому регіоні простежуються ще з кінця XV століття. Каталізатором змін став Пйотрковський статут 1496 року, який де-юре обмежив право виходу селян межами свого повіту у Великому князівстві Литовському, заклавши підвалини їхньої особистої залежності.

У межах новоутвореного Старокостянтинівського ключа ці процеси набули особливої інтенсивності після 1561 року. Привілей короля Сигізмунда II Августа надав князю Костянтину (Василю) Острозькому не лише право на заснування міста, а й повний імунітет та юрисдикцію над навколишніми землями (*dominium directum*). Це фактично означало передачу фіскальних, судових та адміністративних важелів регулювання селянського життя до рук магната [9, с. 7]. Відтак, правовий статус підданих дедалі більше визначався не стільки нормами загальнодержавного права, скільки господарською доцільністю власника латифундії.

Важливим нормативним рубежем став 1588 рік, коли Третій Литовський Статут остаточно легітимізував повне закріпачення селянства («прикріплення до землі»). Втім, аналіз актових матеріалів свідчить про випереджаючий характер цих процесів у володіннях Острозьких. Фактичне завершення закріпачення тут відбулося ще у 1570–1580-х роках, що підтверджується численними судовими позовами про ревіндикацію (повернення) селян-утікачів, ґрунтовно проаналізованими у працях М. Ковальського та І. Ворончук [2; 4].

Еволюція рентної структури у Старокостянтинівському маєтку другої половини XVI – початку XVII століття відображала загальноволинський тренд переходу від натурально-грошового оброку до відробіткової ренти (панщини). Проте ця трансформація не була одномоментною. Вона мала складний, поетапний характер, детермінований стратегією «соціального інжинірингу» Острозьких, яка враховувала фактори фронтиру.

Історія міст і сіл Хмельниччини

Таблиця 3. Трансформація селянських повинностей у Старокостянтинівському ключі (середина XVI - початок XVII ст.).

Період	Домінуюча форма ренти	Характеристика повинностей	Мета магнатської адміністрації
До 1561 р. (До заснування міста)	Натуральна данина + епізодичні роботи	Переважає "дякла" (зерно, мед, хутра). Відробіток не був системним, оскільки фільваркова система ще не сформувалася.	Утримання контролю над територією, отримання продуктів для власного споживання двору.
1561 - 1580-ті рр. (Період "слобод")	Змішана (Грошовий чинш + початки панщини)	Масове надання "слобод" (звільнення від податків на 10-20 років) для нових поселенців. Початок фіксації днів обов'язкової праці (1-2 дні на тиждень).	"Соціальний інжиніринг": залучення населення на небезпечні землі (фронтир), створення демографічної бази.
1590-ті - 1620 р. (Розквіт фільварку)	Відробіткова (Панщина)	Домінування панщини (3-4 дні на тиждень з волоки). Жорстка регламентація праці (Інвентар 1620 р. фіксує обов'язки "тяглих" і "піших").	Максимізація прибутку від експорту зерна ("революція цін"). Перетворення селянина на робочу силу фільварку.

Джерело: Складено на основі: Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) [1].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Аналіз наведених даних дає підстави стверджувати, що аграрна політика князів Острозьких у досліджуваному регіоні відзначалася значно більшою гнучкістю порівняно з центральними районами Речі Посполитої та формувалася під впливом поєднання правових, соціальних і економічних чинників. Передусім ідеться про випереджаючий характер процесу закріпачення селянства: Острозькі не очікували на загальнодержавну кодифікацію залежності, закріплену в Статуті 1588 р., а, спираючись на свою фактичну автономію та концентрацію влади, почали вибудовувати правові рамки селянської залежності раніше, створюючи відповідні прецеденти через систему власних замкових судів.

Водночас у маєтностях простежується чітко виражений дуалізм експлуатаційних практик. У Старокостянтинівському ключі співіснували жорсткі форми закріпачення «старожитніх» селянських громад і тимчасові пільгові режими для новоприбулих поселенців. Така модель дозволяла одночасно забезпечувати фільваркове господарство стабільною робочою силою та стимулювати заселення прикордонних територій, що мало також оборонне значення.

Нарешті, перехід від грошової ренти до панщини був зумовлений не лише волею землевласника, а й економічною кон'юктурою ранньомодерного ринку: в умовах зростання цін на зерно в Західній Європі для Острозьких економічно доцільнішим ставало одержання від селян відробіткової ренти у формі праці на панському полі, орієнтованому на виробництво товарного збіжжя, ніж фіксованого грошового податку, вразливого до інфляційних процесів.

Таким чином, еволюція селянських повинностей у Старокостянтинівському маєтку є класичним прикладом реалізації магнатської стратегії в умовах фронтиру. Острозькі успішно конвертували політичну владу та привілеї 1561 року в економічний капітал, здійснивши форсовану трансформацію вільного населення на кріпосне. Однак, на відміну від внутрішніх регіонів, тут цей процес супроводжувався складними механізмами «соціальних компромісів» (слободи, пільги за оборону), що дозволило зберегти заселеність краю в умовах постійної татарської загрози.

На початковому етапі колонізації, що охоплював перші десятиліття після локації міста (1560–1580-ті рр.), у структурі

селянських повинностей домінувала натуральна та грошова рента (чинш, дякло). Така політика була свідомим кроком князя Костянтина (Василя) Острозького, спрямованим на стимулювання демографічного припливу. Заохочуючи оселення вільних селян на «сирому корені», адміністрація пропонувала їм режим пільгових років («слобод») та відносно лояльні умови оподаткування. Сплата повинностей здійснювалася переважно натурою – зерном, льоном, продуктами бортництва та тваринництва [10, с. 64–65]. Грошова форма ренти, хоч і мала місце у містечках з розвинутою торговою інфраструктурою, залишалася обмеженою через слабку монетизацію сільської економіки регіону.

Втім, починаючи з 1580-х років, простежується системна трансформація аграрних відносин, пов'язана з переходом до фільварково-панщинної системи господарювання. Цей зсув був зумовлений кон'юнктурою європейського ринку (зростанням попиту на зернові) та прагненням магната максимізувати прибутковість маєтків. Аналіз маєткових реєстрів кінця XVI – початку XVII століття засвідчує, що у Старокостянтинівському ключі норма відробіткової ренти стабілізувалася на рівні 2–3 днів на тиждень з волюки [7, с. 501]. Цей показник корелював із загальноволинськими стандартами, залишаючись дещо нижчим порівняно з Поділлям чи Галичиною, де експлуатація досягала 4–6 днів, що пояснюється необхідністю утримання населення в умовах прикордонних ризиків.

Варто наголосити, що панщина не обмежувалася виключно агротехнічними заходами (оранка, сівба, жнива). Вона включала широкий спектр «додаткових робіт», які забезпечували життєдіяльність латифундії. До цієї категорії належали ремонтно-будівельні роботи (фортифікації замку, греблі, млини), гужова повинність («підводи») для транспортування збіжжя до річкових портів або міських складів, а також заготівля палива та будівельних матеріалів для панського двору [7, с. 501].

Для унаочнення навантаження на селянське господарство, доцільно систематизувати повинності за їх функціональним призначенням, спираючись на дані Інвентаря 1620 року.

Таблиця 4. Типологія селянських повинностей у Старокостянтинівському маєтку (за Інвентарем 1620 р.).

III всеукраїнська науково-практична конференція

Категорія повинності	Види робіт та зобов'язань	Економічна та адміністративна мета
Польова панщина (Відробіткова рента)	Оранка, сівба, боронування, жнива, косіння сіна (косовиця), обмолот зерна.	Забезпечення повного циклу вирощування товарного зерна на землях фільварку.
Транспортна повинність («Підводи»)	Транспортування збіжжя до місць сплаву або продажу; перевезення дров та будматеріалів; обслуговування поїздок урядовців.	Вирішення логістичних проблем експорту продукції. Інтеграція маєтку в ринкову систему.
Будівельно-ремонтна повинність	Лагодження замкових стін ("парканів"), ремонт гребель, мостів, млинів, будівництво господарських споруд на фільварку.	Підтримка інфраструктури та обороноздатності без додаткових фінансових витрат власника.
Натуральна данина (Дякло)	«Осип» (зерно), птиця (гуси, кури), яйця, мед, прядиво (льон, коноплі).	Забезпечення продовольчих потреб панського двору та замкової залоги ("стація").
Сторожова служба («Стреж»)	Нічна варта у замку, охорона фільваркового майна, нагляд за стадами.	Забезпечення безпеки майна та правопорядку в умовах фронтиру.

Джерело: Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) [1].

Аналіз структури повинностей у Старокостянтинівському ключі дозволяє окреслити кілька принципових характеристик місцевої моделі феодалної експлуатації.

Насамперед звертає на себе увагу значне логістичне навантаження, зумовлене периферійним розташуванням регіону щодо основних судноплавних артерій – Стиру та Горині. Віддаленість від шляхів водного транспорту перетворювала доставку зерна до місць сплаву на окремий, ресурсоємний етап господарського циклу, що лягав на плечі тяглових селян. У результаті селянин виступав не лише як виробник аграрної продукції, а й як ключова ланка маєткової логістики, без якої функціонування фільваркової системи було неможливим.

Водночас структура повинностей виразно включала мілітарний компонент, що відрізняло Старокостянтинівський ключ від глибинних районів Корони Польської. Обов'язки з ремонту замкових укріплень і несення сторожової служби мали не стільки символічно-феодалний, скільки прагматичний характер і були безпосередньо пов'язані з прикордонною специфікою регіону. У цих умовах селянська праця інтегрувалася в систему колективної оборони, а залежність від землевласника набувала особливої форми, за якої магнат виступав не лише як суб'єкт експлуатації, а й як організатор безпеки локальної спільноти.

Не менш показовою є відносна еластичність норм панщини. Фіксація її обсягу на рівні 2–3 днів на тиждень, замість потенційно можливих 4–5, свідчить про свідоме врахування адміністрацією Острозьких соціально-економічних обмежень селянського господарства. У прикордонних умовах, за наявності альтернативи у вигляді Дикого Поля, перевищення «межі витривалості» могло спричинити масові втечі. Відтак регламентація повинностей виконувала функцію своєрідного механізму соціального інжинірингу, покликаного не лише максимізувати ренту, а й стабілізувати людський ресурс маєтку.

Отже, перехід від грошової до панщинної системи у Старокостянтинівському маєтку наприкінці XVI століття не був лінійним процесом посилення гніту. Це була комплексна реструктуризація господарства, де зростання польової панщини супроводжувалося розширенням інфраструктурних та оборонних обов'язків селян. Економічна модель Острозьких базувалася на балансі: селяни забезпечували дешеву робочу силу для фільварку та логістики, а магнатська адміністрація гарантувала фізичний захист та відносну стабільність, утримуючи норми експлуатації на середньому для Волині рівні.

Визначальним інструментом інституціоналізації кріпосної залежності та контролю за виконанням повинностей виступали маєткові реєстри (інвентарі), що велися канцелярією князів Острозьких. У цих документах, які фактично виконували роль внутрішньої конституції маєтку, систематично фіксувалися розмір земельного наділу, тип двору («тяглий» чи «піший») та чітко регламентований обсяг робіт. Така скрупульозна фіксація унеможливила апеляцію до «старовини» чи усного звичаєвого права, засвідчуючи високий ступінь формалізації селянсько-

III всеукраїнська науково-практична конференція

поміщицьких відносин у період після проведення «волочної поміри» [3].

Цей процес засвідчує, що закріпачення селянства у латифундіях Острозьких не було наслідком хаотичної еволюції, а являло собою продукт цілеспрямованого «соціального інжинірингу». Стратегічний перехід від переважання натурально-грошової ренти (чиншу, дякла) до домінування відробіткової ренти (панщини) надавав власникам маєтку потрібну вигоду. По-перше, це мінімізувало ризики, пов'язані з інфляційними процесами («революцією цін»), оскільки праця селянина була стабільнішим активом, ніж знецінені гроші. По-друге, це гарантувало безперерйне забезпечення доменіального господарства робочою силою в пікові агротехнічні періоди. По-третє, це посилювало дисциплінарний контроль, трансформуючи селянина з відносно автономного суб'єкта, що сплачує податок, у підконтрольний об'єкт управління, інтегрований у виробничий цикл фільварку.

Таблиця 5. Еволюція форм селянських повинностей у Старокостянтинівському маєтку (1560–1620 рр.): від колонізації до закріпачення.

Критерій порівняння	Етап 1: Рання колонізація (1560–1580-ті рр.)	Етап 2: Розвинутий фільварок (1580–1620 рр.)
Домінуюча форма ренти	Натурально-грошовий оброк (чинш). Сплата продуктами (зерно, мед, хутра) або грошима.	Відробіткова рента (панщина). Примусова праця на землі феодала власним реманентом.
Регламентація праці	Епізодична (сезонна допомога («толока») під час жнив).	Системна (чіткий графік: 2–3 дні на тиждень + «дармохи»).
Механізм контролю	Угода про наділення землею («слобода»); сплата податку фіксувалася раз на рік.	Маєткові інвентарі (реєстри), нагляд економів та отаманів безпосередньо в полі.

Історія міст і сіл Хмельниччини

Критерій порівняння	Етап 1: Рання колонізація (1560–1580-ті рр.)	Етап 2: Розвинутий фільварок (1580–1620 рр.)
Мобільність селян	Відносно висока (право переходу в межах володінь або «на Юр'я» за умови сплати викупу).	Мінімальна (юридичне «прикріплення до землі», розшук та повернення втікачів).
Економічна мета Острозьких	Екстенсивне освоєння території, створення демографічної бази («людський ресурс»).	Інтенсифікація виробництва товарного зерна для експорту, максимізація прибутку.

Джерела: Складено на основі: Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) [1]; Памятные книжки Вольнской губернии на 1865 год (як допоміжне джерело).

Наведена таблиця у поєднанні з аналізом джерельної бази дає підстави для формулювання фундаментального висновку щодо характеру господарських трансформацій у Старокостянтинівському ключі. Політика князів Острозьких у сфері аграрних відносин була позначена виразно технократичним підходом до процесу закріпачення. Інвентар 1620 року фіксує не механічний перелік маєткового майна, а раціонально вибудовану систему управління, у межах якої кожен селянський двір мав чітко визначену господарську функцію: тяглі господарства залучалися до орних робіт, піщі — до праці в саду, городники — до обслуговування панського двору.

Водночас перехід до панщинної системи відзначався високим рівнем адаптивності. Він не набував характеру різкого соціального зламу, а був розтягнутий у часі відповідно до завершення термінів слобідських пільг, що дозволило мінімізувати ризики соціальної напруги в прикордонному регіоні з традиційно озброєним населенням.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Нарешті, зміна форми селянської ренти була зумовлена економічним прагматизмом магнатського управління і чітко корелювала з європейською ринковою кон'юнктурою. З моменту, коли експорт зерна через Гданськ став надприбутковим, Острозькі свідомо відмовилися від малоефективного чиншового обкладання на користь панщинного виробництва зерна, заснованого на примусовій праці залежного селянства.

Підсумовуючи дослідження аграрної політики князів Острозьких у Старокостянтинівському ключі, можемо стверджувати, що вона являла собою унікальний приклад адаптації класичної фільваркової системи до умов українського фронтиру. Заснування міста у 1561 році стало точкою відліку для масштабного проекту «соціального інжинірингу». Магнатська адміністрація вдало поєднала мілітарні завдання (захист від татар) з економічними інтересами (виробництво зерна). Трансформація селянських повинностей від ліберальних слобод до жорсткої панщини відбулася еволюційним шляхом, спираючись на бюрократичний апарат (інвентарі, суди) та військову силу. У результаті Старокостянтинівщина перетворилася на високоефективний господарський механізм, який не лише забезпечував матеріальну могутність роду Острозьких, а й став моделлю колонізації для всього південного сходу Речі Посполитої.

На етапі ранньої колонізації (1560–1580-ті рр.), коли Старокостянтинів лише утверджувався як адміністративне ядро, домінуючим інструментом залучення поселенців виступала грошова рента (чинш). Ця форма повинності надавала селянському домогосподарству значну господарську суб'єктність: селянин самостійно планував агротехнічний цикл, розпоряджався вирощеною продукцією і сплачував фіксований податок з отриманого надлишку.

Дослідниця І. Ворончук, аналізуючи структуру повинностей у латифундіях Острозьких (зокрема, ретроспективно екстраполюючи дані Інвентаря 1620 р.), фіксує диференціацію платежів залежно від категорій населення. Навіть у пізніших реєстрах у частині волостей простежується переважання грошових та натуральних данин над відробітковою рентою, що інтерпретується як релікт ширшої економічної автономії, характерної для фронтірних зон із дефіцитом робочих рук [3, с. 132–134].

Однак починаючи з 1580-х років, у руслі загальнодержавної тенденції до поширення фільварково-панщинної системи, стратегія Острозьких зазнала кардинальних змін. Адміністрація розпочала цілеспрямовану конвертацію грошових повинностей у відробіткові. Це був не стихійний еволюційний процес, а прагматичний управлінський вибір на користь більш керованої та дисциплінарної моделі експлуатації, що надавала магнату низку структурних переваг.

По-перше, панщина мінімізувала ринкові ризики. В умовах інфляційних процесів («революції цін») фіксований грошовий чинш швидко знецінювався. Натомість пряме привласнення праці гарантувало власнику стабільний ресурс, незалежний від коливань вартості валюти чи купівельної спроможності селян.

По-друге, запроваджувався режим безпосереднього нагляду. Якщо сплата чиншу вимагала лише епізодичного контакту з адміністрацією, то робота на панському полі передбачала постійний фізичний контроль. Це дозволяло економам та вїтам не лише регламентувати виробничий процес, а й здійснювати "соціальне дресирування" підданих, привчаючи їх до регулярної дисципліни та покорі.

По-третє, відбувалася структурна інкорпорація. Селянин втрачав статус автономного економічного виробника і перетворювався на функціональний додаток фільваркового механізму. Його добробут відтепер залежав не від ринку, а від волі поміщика, що завершувало процес формування особистої залежності.

Аналізуючи вищевикладене, варто наголосити на специфіці «соціального інжинірингу» Острозьких. Їхня аграрна політика базувалася на принципі адаптивного примусу.

У центральних воєводствах Речі Посполитої перехід до панщини часто був тотальним і швидким. Натомість у Старокостянтинівському ключі ми бачимо гібридну модель: збереження елементів чиншу там, де це було вигідно (наприклад, у віддалених селах або для певних категорій міщан-землеробів), та жорстке впровадження панщини у селах, наближених до фільваркових центрів та шляхів сполучення.

Дані І. Ворончук [3] підтверджують, що навіть у 1620 році структура повинностей не була монолітною. Це свідчить про те, що Острозькі використовували панщину не як самоціль, а як

III всеукраїнська науково-практична конференція

інструмент максимізації прибутку там, де ґрунти та логістика дозволяли вести товарне зернове господарство. Там же, де умови були менш сприятливі або ризики вищі, вони залишали селянам «чиншову віддушину», щоб запобігти масовим втечам на Запоріжжя.

Формально зафіксована норма панщини у 2–3 дні на тиждень корелювала з типовими волинськими практиками тієї доби, створюючи ілюзію помірною навантаження. Однак де-факто обсяг селянських зобов'язань систематично розширювався за рахунок так званих «дармох» – додаткових, часто не регламентованих робіт. До них належала участь у фортифікаційних роботах (ремонт замку та міських укріплень), утриманні шляхової інфраструктури, а також гужова повинність (транспортування продукції до річкових портів та ринків).

Згідно з дослідженнями Ірини Ворончук, яка проаналізувала Інвентар 1620 року, у маєтках Острозьких на той час уже функціонувала стабільна, глибоко ешелонована фільварково-панщинна система. Це було результатом не стихійного розвитку, а тривалого й цілеспрямованого перепрофілювання господарського комплексу [1, с. 5–16]. Дослідниця підкреслює, що інвентар фіксує розвинену мережу фільварків із чіткою спеціалізацією та нормуванням праці, жорстко прив'язаним до агротехнічних потреб панського двору (оранка, жнива, млинарство). Така деталізація свідчить про завершення етапу експериментів і перехід до усталеної моделі менеджменту.

У цьому контексті закріпачення виконувало не лише утилітарну економічну, а й виразну політичну функцію. Воно формувало корпус залежного населення як підконтрольного ресурсу магнатської влади, позбавленого легальних механізмів супротиву чи права виходу із системи («відходу»). Важливо підкреслити, що процес посилення особистої залежності та відпрацювання механізмів розшуку втікачів у латифундіях Острозьких тривав ще з другої половини XVI століття. Це переконливо доводять судові справи про ревіндикацію підданих, реконструйовані у працях М. Ковальського [5, с. 112–127].

Якщо у загальнодержавному вимірі юридичне оформлення кріпосного права традиційно пов'язують із Третім Статутом Великого князівства Литовського 1588 року, то практика Острозьких випередила законодавство. Еволюція повинностей у

Старокостянтинівському маєтку є хрестоматійним прикладом того, як магнатська олігархія використовувала свої владні прерогативи для реалізації локальних проектів «соціального інжинірингу». Острозькі не чекали на державні реформи — вони створювали власну реальність, оперуючи тими ж трендами, але реалізуючи їх швидше, ефективніше та жорсткіше за королівську адміністрацію.

Завершуючи розгляд еволюції повинностей, варто виокремити три ключові аспекти, що характеризують аграрну політику Острозьких як феномен «держави в державі».

Реальне навантаження на селянське господарство зростало через «дармохи» (додаткові роботи селян на користь пана, які виконувалися без окремої оплати і зараховувалися до тижневих днів панщини), однак не фіксувалися як панщина. Це дозволяло магнату зберігати видимість «старих добрих порядків», водночас інтенсифікуючи виробництво.

Той факт, що Острозькі почали масове закріпачення та розшук втікачів до 1588 року, свідчить про пріоритет магнатського права над загальнодержавним на їхніх землях. Старокостянтинівський ключ був лабораторією, де тестувалися методи примусу, які пізніше стали нормою для всієї Речі Посполитої.

Інфраструктурна залежність, яка виражалась в обов'язку ремонтувати замок і дороги, прив'язувала селянина до місця проживання не менше, ніж юридична заборона виходу. Селянин ставав «співвласником» оборонної інфраструктури своєю працею, що психологічно ускладнювало розрив зв'язків із маєтком в умовах зовнішньої загрози.

Підсумовуючи дослідження аграрної політики князів Острозьких у Старокостянтинівському ключі другої половини XVI — початку XVII століття, можемо стверджувати, що вона являла собою унікальний приклад «соціального інжинірингу» в умовах фронтиру.

Заснування міста у 1561 році та подальша розбудова маєтку не були спонтанною колонізацією. Це була реалізація довгострокової стратегії, спрямованої на перетворення небезпечного порубіжжя на високорентабельний економічний актив. Князі Острозькі майстерно використали дуалізм ситуації: з одного боку, вони виступали гарантами безпеки перед лицем татарської загрози, а з іншого — конвертували цю безпеку в жорстку особисту залежність населення.

Трансформація селянських повинностей від привабливих «слобод» і грошових чиншів до регламентованої панщини відображала зміну пріоритетів власників: від заселення території до максимізації прибутку через експорт збіжжя. Успіх цієї моделі, зафіксований в Інвентарі 1620 року, доводить, що Старокостянтинівський маєток став одним із найефективніших аграрно-мілітарних комплексів свого часу, де економічна ефективність досягалася шляхом тотального адміністративного контролю та випереджаючої модернізації феодалних відносин.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. Київ-Старокостянтинів: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2001. 192 с.
2. Ворончук І. Гродські і земські книги Волині як джерело до історії української шляхетської родини XVI–XVII ст. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2019. № 28. с. 69–80.
3. Ворончук І. О. Інвентар маєтків князя Олександра Острозького 1620 року / упор., вступ. ст., прим. І. О. Ворончук. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2003. 208 с.
4. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Часть 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепрпетровск, 1979. 108 с.
5. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: нариси. Острог: Острозька академія, 1998. 288 с.
6. Метрика Великого князівства Литовського. Книга 89: 1498 р. Арк. 12.
7. Муляр А. Становище селян волинського воеводства та Київського Полісся в кінці XVII – на початку XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни. 2000. № 4. С. 495–514.
8. Памятные книжки Вольнской губернии на 1865 год. – Житомир: Тип. Губернского правления, 1865.
9. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Вольнской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Почаев, 1894. 39 с.
10. Теодорович Н. И. Вольнь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях: историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. Т. 4: Староконстантиновский уезд. Почаев, 1899. 794 с.

УДК 94(477)«15-16»:636.295

Тарас Вихованець,
м. Нетішин

«КОРАБЛІ ПУСТИНИ» НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ ВОЛИНИ, АБО ПРО ВЕРБЛЮДІВ У МАЄТКАХ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ ПОБЛИЗУ СТАРОКОСТЯНТИНОВА

У статті представлено джерельні повідомлення про верблюдів у власності давнього українського аристократичного роду князів Острозьких. Приділено увагу згадкам про цих екзотичних тварин на Старокостянтинівщині у першій чверті XVII ст.

Ключові слова: верблюд, фільварок, обор, князі Острозькі, Південно-Східна Волинь.

Цих екзотичних тварин європейці знали з давніх-давен*. До прикладу, польський монарх Мешко I подарував верблюда германському королю, майбутньому імператорові Священної Римської імперії Оттону III на з'їзді у Кведлінбурзі в 985 р. [12, s. 101]. Трьох таких звірів інший польський володар, Владислав Ягелло, за повідомленням хроніста Яна Длугоша, отримав у 1412 р. в угорському місті Буда від посланців хана Золотої Орди Зеледіна (Джелал ад-Діна) [9, s. 131]. Бачили цих чималих ссавців і на давніх українських землях. «...Приїшов Батий до Києва з великою силою, многим множеством сили своєї, і окружив город. ...І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його...», — так розповідає Галицько-Волинський літопис про напад хана Батия на столицю України-Руси у 1240 р. [2, с. 58].

Коли саме верблюди з'явилися у маєтках згаданого в заголовку до цієї статті аристократичного роду — достеменно невідомо. Можливо, у 1512 р., після того, як польсько-литовське військо під орудою головно князя Костянтина Івановича Острозького перемогло татарів біля Вишнівця, що на Тернопільщині, а серед воєнних трофеїв виявилися не лише намети, шати, зброя, а й коні та верблюди... [5, с. 45] Майже пів століття по тому син згаданого полководця, київський воєвода князь Василь Острозький під час сходження на престол польського короля Генріха Валуа (1574) подарував цьому можновладцеві п'ять верблюдів, «народжених у Польщі». Це повідомлення, наведене істориком Свентославом

III всеукраїнська науково-практична конференція

Ожельським, дозволяє припустити, що Острозькі в той час могли не лише утримувати згаданих екзотичних тварин, а і з більшим чи меншим успіхом розводити їх [15, с. 210; 11, с. 36; 6, с. 525].

Відомості про верблюдів знаходимо і в господарських описах маєтків краківського каштеляна князя Януша Острозького, сина Василя Острозького, від 1615 р. Реєструючи обору у фільварку «*на Стариках*» під м. Костянтиновом (нині – Старокостянтинів), уповноважені особи серед величезної кількості худоби згадали і про шістьох верблюдів: «*самців 2, самиць молодих 1, старих самиць 3*». Більше того, у громаді села Старики, що працювала на цьому панському господарстві, згадується верблюдник Калько – певне селянин, якому доручили опікуватися екзотичними тваринами [3, с. 133-134]. Повідомляється про верблюдів і в описі обори сусіднього Костянтинову Кузьминського фільварку (нині Кузьмин – село у Шиборівській сільській громаді Хмельницького району). Було їх загалом вісім – двоє самців та шестеро самиць [3, с.150]. Всього на той час у згаданих маєтках князівського роду налічувалося 14 верблюдів [4, с.43]. Щоправда, джерела не повідомляють, чи це були верблюди одногорбі (дромадери), чи двогорбі (бактріани), а чи і ті, й інші.

На тлі неймовірно великої кількості звичайної худоби в належних Острозьким маєтках навіть нечисленні згадки про верблюдів мали б, на перший погляд, свідчити про особливе значення їх для князівської фамілії. Однак, у такому випадку більш природньо було б побачити їх десь в окремо відведеному гаю чи на іншій придатній для їхнього проживання території, але ніяк не у фільварковій оборі! Не виключено, що саме так і бувало... за теплої пори. Документ же, швидше за все, уклали взимку та закінчили під кінець березня 1615 року, коли метеорологічні умови для випасання верблюдів під відкритим небом ще були, вочевидь, не вельми сприятливі. Гадаємо, «кораблі пустині» для родини Острозьких служили і своєрідним елементом гонору, і, не виключено, за особливих обставин витривалою, використовуваною для господарських потреб, худобою.

Ми вже згадували про те, що європейцям верблюди відомі здавна. Час, коли жили князі Острозькі, став періодом появи низки друкованих видань, у яких приділено увагу й верблюдам. Хтозна, може деякі з цих друків навіть були в зібраннях князівського роду? До прикладу, праця невідомого автора «*Ortus sanitatis*» (1517, «Сад

90

здоров'я»), у якій розділ «*De animalibus*» («Про тварин») містить відомості про згаданих ссавців [14]. Або ж згадати енциклопедичну працю швейцарського вченого Конрада Гесснера «*Historiae animalium*» («Історії тварин»), зокрема її книгу I «*De quadrupedibus uiuiparis*» (1551, «Про чотириногих, що народжують живими») [8] чи книгу Йозефа Бойллота «*New Termis Buch von allerley grossen vierfüssigen Thieren zugerichtet*» (1604), присвячену великим чотириногим тваринам [7]. До речі, зображення у ній, в тому числі й верблюдів, стилізовані та нагадують портрети людей. Завершимо екскурс працею польського вченого Яна Йонстона «*Historiae naturalis de quadropetibus*» (1650, «Природничі історії про чотириногих»), який прекрасно ілюстрований здебільшого зображеннями дромадерів [10].

Якою була доля верблюдів, що замешкували колись у маєтках князів Острозьких, достеменно невідомо. Згодом традицію утримувати екзотичних ссавців на Південно-Східній Волині продовжив граф Юзеф Потоцький, власник Антонін, що лежать майже по-сусідству зі Старокостянтинівом і Кузьмином [13, s. 19; 1, с. 119]. Це могло б стати предметом окремої студії.

* Стаття є відредагованим, науковим варіантом науково-популярного допису «*Вихованець Т. «Кораблі пустині»...* на південному сході Волині, або про верблюдів у маєтках князів Острозьких», що був опублікований в соціальній мережі «Фейсбук» у групі «Нетішинський музей» 2 жовтня 2023 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. *Вихованець В.* Чесноти славетського роду Сангушків та їх свояків Потоцьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2014. – Вип. 5. – С. 86-125.
2. Галицько-Волинський літопис / Перекл. *Л. Махновець.* – Львів, 1994.
3. Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / Упор. *В. Атаманенко, І. Рибачок.* – Острог, 2009.
4. *Стрішенець М., Павлова О., Павлов К.* Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні. – Луцьк, 2019.
5. *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.
6. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012.

III всеукраїнська науково-практична конференція

7. *Boillot J.* New Termis Buch von allerley grossen vierfüssigen Thieren zugerichtet. – S. l., 1604.

8. *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber primus de quadrupedibus viuiparis: opus philosophis, medicis, grammaticis, philologis, poetis, & omnibus rerum linguarumque variarum studio.* – Tigvri, 1551.

9. *Jana Długosza*, kanonika krakowskiego, dziejów polskich ksiąg dwanaście / Przekł. *K. Mecherzyńskiego*. – Kraków, 1869. – T. 4.

10. *Jonstonvs J.* Historiae natvralis de quadrvpetibvs. – Francofvrti ad Moenum, 1650.

11. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913.

12. *Kronika Dytmara*, Biskupa Merseburgskiego / Wyd. *Z. Komarnicki*. – Żytomierz, 1861.

13. *Laskowski K.* Antoniny // Wieś ilustrowana. – 1911. – Nr 11. – Listopad. – S. 2-26.

14. *Ortus sanitatis: De herbis et plantis, de animalibus et reptilibus, de auibus et volatilibus, de piscibus et natatilibus, de lapidibus et in terre venis nascentibus, de urinis et earum speciebus.* – S.l., 1517.

15. *Orzelski Ś.* Bezkrólewia ksiąg ósmioro, czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576 / Wyd. *W. Spasowicz*. – 1856. – T. 1.

УДК 7.04:94(477.43)«18/19»:070(438)

*Сергій Єсюнін,
м. Хмельницький*

ІКОНОГРАФІЯ СТАРОКОСТЯНТИНОВА В ПОЛЬСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проведено огляд іконографічних матеріалів, що стосуються міста Старокостянтинова, які побачили світ у польських ілюстрованих періодичних виданнях ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: іконографія, малюнок, дереворит, фотоілюстрація, замок Острозьких, костел, домініканський монастир, Старокостянтинів.

Дослідники історії міста Старокостянтинова використовують широкий спектр джерел та літератури, серед яких одним із найінформативніших є іконографічні матеріали минулого – малюнки, гравюри, дереворити, фотоілюстрації тощо. Саме вони

надають уяву про автентичний вигляд тої чи іншої споруди міста, про його забудову, події тощо.

Серед масиву іконографічного матеріалу минулих століть, цікавість викликають ілюстрації польських періодичних видань XIX – початку XX ст., передусім таких, як: «Tygodnik Ilustrowany», «Kłosy», «Wieś Ilustrowana», «Wieś i dwor» [2]. Ці часописи виходили великими тиражами та поширювались не лише у польських «областях» Російської імперії, а і в українських, литовських, білоруських та інших землях. Ілюстрації, які супроводжували надруковані у згаданих виданнях історичні, літературні або публіцистичні твори, були виконані найкращими дереворитниками та літографістами за малюнками відомих художників та фотографів. Серед них можна назвати: Юліана Целгинського (1827-1910) – художника-літографіста, який у 1860-1863 рр. співпрацював з часописом «Tygodnik Ilustrowany»; Юзефа Холевінського (1848-1917) – художника-гравера, дереворитника, який у 1865-1890 рр. співпрацював з часописами «Kłosy» та «Wędrowiec», надалі з часописами «Tygodnik Ilustrowany» та «Moderne Kunst» (Німеччина); Станіслава Барановського (1850-бл. 1890) – художника-гравера, дереворитника, який працював у 1870-1886 рр. у багатьох часописах – «Sobótka», «Kłosy», «Tygodnik Ilustrowany» та «Biesiadą Literacką»; Яна Краєвського (?-?) – гравера та дереворитника, який у 1874-1887 рр. зробив понад 100 робіт для часописів «Kłosy», «Tygodnik Ilustrowany» та «Biesiadą Literacką»; та ін. [7].

Ілюстрації названих часописів мали різноманітну тематику: портрети, типи людей, відтворення подій, краєвиди, види населених пунктів тощо. Зустрічаються зображення, що стосуються міста Старокостянтинів.

У 70-х рр. XIX ст. популярний загальнопольський літературно-художній та громадсько-політичний щотижневий журнал «Kłosy», який видавався у 1865-1890 рр. у Варшаві, двічі друкував ілюстративні матеріали з видами Старокостянтинова.

Зокрема, у 1873 р. часопис вмістив нарис Августа Козетульського «Місто Старокостянтинів на Волині» [3, s. 255-256]. До статті була додана художньо оформлена композиція з трьох малюнків з видами визначних споруд міста [3, s. 252]. Розмір ілюстрації доволі значний – 209x140 мм, – майже на усю сторінку часопису. Гравер Станіслав Барановський зробив дереворит з

III всеукраїнська науково-практична конференція

малюнків художника Францішека Вастковського. На першому малюнку – замок князів Острозьких з церквою Св. Трійці, на другому – костел і монастир капуцинів, на третьому – колишній домініканський монастир з костелом (Іл. 1).

Про автора деревориту відоме наступне: Станіслав Барановський (1850 - бл. 1890) – художник-гравер, дереворитник, народився у Кракові, у 1863-1866 рр. та 1869 р. навчався живопису в Краківській школі образотворчих мистецтв, з 1869 р. навчався гравіруванню по дереву в дереворитній майстерні Вортмана в Дрездені, потім у дереворитній майстерні Рюля в Лейпцигу, згодом знову навчався у Дрездені – у місцевій Академії образотворчих мистецтв та у майстра Гуго Брюкнера. С. Барановський активно працював у 1870-1886 рр.: з середини 1870 р. до початку 1872 р. – у Познані (переважно для «Sobótki»), потім – у Варшаві переважно для «Kłosy», також співпрацював з «Wieńcem», «Tygodnikiem Pustrowanym» та «Biesiadą Literacką», де побачила світ остання відома робота гравера у № 43 (564) від 22 жовтня 1886 р. [7, т. 1, s. 85-86]. Щодо відомостей про художника – Францішек Вастковський (1843-1900) народився і жив у Варшаві, майстер жанрових сцен і пейзажів, учень відомого художника Фелікса Бжозовського, співпрацював з часописом «Kłosy» у 1870-х рр.

У 1875 р. журнал «Kłosy» у чотирьох номерах (№№ 539-541, 543) подав великий літературно-публіцистичний матеріал Едварда Хлопіцького «Від Буга до Богу: спогади з подорожі». Серед ілюстрацій, які супроводжували названу публікацію, у номері від 25 листопада 1875 р. можна знайти композицію із п'яти малюнків, із яких два сюжети пов'язані з Старокостянтинівом [4, s. 344]. На першому малюнку (61x90 мм) – замок князів Острозьких; на другому (61x88 мм) – колишній домініканський монастир з костелом (Іл. 2). Дереворити були зроблені Яном Краєвським за малюнками художника Яна Овідського.

Про авторів відоме наступне: Ян Краєвський (?-?) – варшавський художник-гравер, один з найкращих дереворитників свого часу, в 1874-1890 рр. створив понад 100 різножанрових робіт, спочатку гравірував для журналу «Kłosy», пізніше – для «Tygodnik Pustrowany» та «Biesiadą Literacką» [7, т. 4, s. 234-235]; Ян Овідський (1852-1913) – варшавський художник, випускник Королівської академії образотворчих мистецтв у Мюнхені, майстер сільських пейзажів та простих жанрових сцен, популярний карикатурист,

автор ілюстрацій для багатьох видань другої половини XIX ст. [1, s. 323].

У листопаді 1910 р. «Tygodnik Ilustrowany» – загальнопольський літературно-художній та громадсько-політичний ілюстрований щотижневий журнал, який видавався у Варшаві у 1859-1939 рр., вмістив доволі цікаву фотоілюстрацію колишнього домініканського монастиря та костелу (Іл. 3). Ця ілюстрація супроводжувала матеріал «Історія одного повіту» про нове видання «Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu» (Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині) [9, s. 940]. Книга польською мовою, яку видав у Кракові відомий історик Ян Марек Гіжицький (1844-1925), містить описи населених пунктів його рідного Старокостянтинівського повіту (народився автор у с. Михнівка поблизу Теофіполя), і зокрема Старокостянтинова [8, s. 361-419]. У ґрунтовному історичному виданні вміщено на окремих аркушах 32 фотоілюстрації, серед яких чотири з видами повітового міста [8, s. 366-367, 368-369, 392-393, 404-405]. Крім згаданої вище фотоілюстрації, яка була подана у «Tygodnik Ilustrowany», у книзі є ще три ілюстрації Старокостянтинова – дві панорами замку та вид костелу і монастиря капуцинів (Іл. 4-6).

У вересні 1912 р. Старокостянтинів привернув увагу регіональних і центральних періодичних видань у зв'язку з проведеною у місті ярмарку-виставки організованої за ініціативи повітового маршалка (предводителя дворянства), голови Старокостянтинівського сільськогосподарського товариства, дворянина Михайла Євгенійовича Журавського. Невеличкий репортаж про виставку опублікував ілюстрований журнал «Więś i Dwór» [10, s. 28], який видавався у 1912-1915 рр. у Варшаві. У репортажі йшлося про те, що 3-5 вересня 1912 р. у Старокостянтиніві ярмарок-виставка з показом елітних коней та свійської худоби, сільськогосподарської продукції, призами для селян, кінними перегонами, кавою та благодійним концертом. Репортаж супроводжували три фотоілюстрації [10, s. 27-28]: пани організатори та почесні гості виставки Журавський, Кіневич, Коссак (Іл. 7); пан Олександр Залеський презентує жеребця «Паспарту» пані Чечеловій (Іл.8); комітет організаторів виставки разом з гостями (Іл. 9).

III всеукраїнська науково-практична конференція

Тут слід зазначити, що діяльність Старокостянтинівського сільськогосподарського товариства не одноразово привертала увагу польськомовної преси, адже ця організація була однією з найпотужніших та дієвих на Волині. Товариство було створене у вересні 1903 р., об'єднало землевласників та сільгоспвиробників Старокостянтинівського, Заславського та частини Новоград-Волинського повітів Волинської губернії, мало три відділи – комерційний, рільництва та конярства. Вже за рік після створення кількість членів сягнуло 88 осіб, серед яких були представники таких авторитетних графських родин, як Потоцькі та Грохольські [5, s. 16; 6, s. 26]. З дня створення товариство очолював дворянин Михайло Євгенійович Журавський (1871-?, після 1917) – старокостянтинівський повітовий маршалок (предводитель дворянства) у 1901-1914 рр., почесний мировий суддя Старокостянтинівського округу, депутат Першої Державної Думи від Волинської губернії (1906 р.), власник маєтку в селі Чернелівка Красилівської волості.

У липні 1914 р. цікаве фото вмістив ілюстрований журнал «Wieś Pustrowana» (видавався у Варшаві у 1910-1914 рр.), на якому зафіксований автомобіль на вулицях Старокостянтинова [11, s. 46]. Це легковий автомобіль ймовірно французької фірми «Panhard & Levassor». За кермом сидить шофер, поруч стоїть власник авто – граф Тадеуш Грохольський-молодший (1887-1920) – син графа Тадеуша Грохольського (1866-1913), художника, громадського діяча, власника Стрижавського маєтку під Вінницею. З підпису під фотоілюстрацією стає зрозумілим, що граф був проїздом через Старокостянтинів після полювання (л. 10). Проте у цьому підписі помилково зазначене про полювання «w Ни́нчу», хоча насправді мова йде про село Губча нині Старокостянтинівської територіальної громади. На той час це село, так само як і сусідня Кучівка (разом усього 2047 десятин землі), перебували у власності графської родини Тадеуша Грохольського. Полювання влаштовували у лісовому масиві (нині – Андронівський заказник) на північний захід від Губчі.

Таким чином, проведений огляд іконографічних матеріалів польських періодичних видань XIX – початку XX ст. дозволив виявити зображення, що стосуються Старокостянтинова. Вони можуть слугувати ілюстративним матеріалом для висвітлення окремих аспектів історії міста.

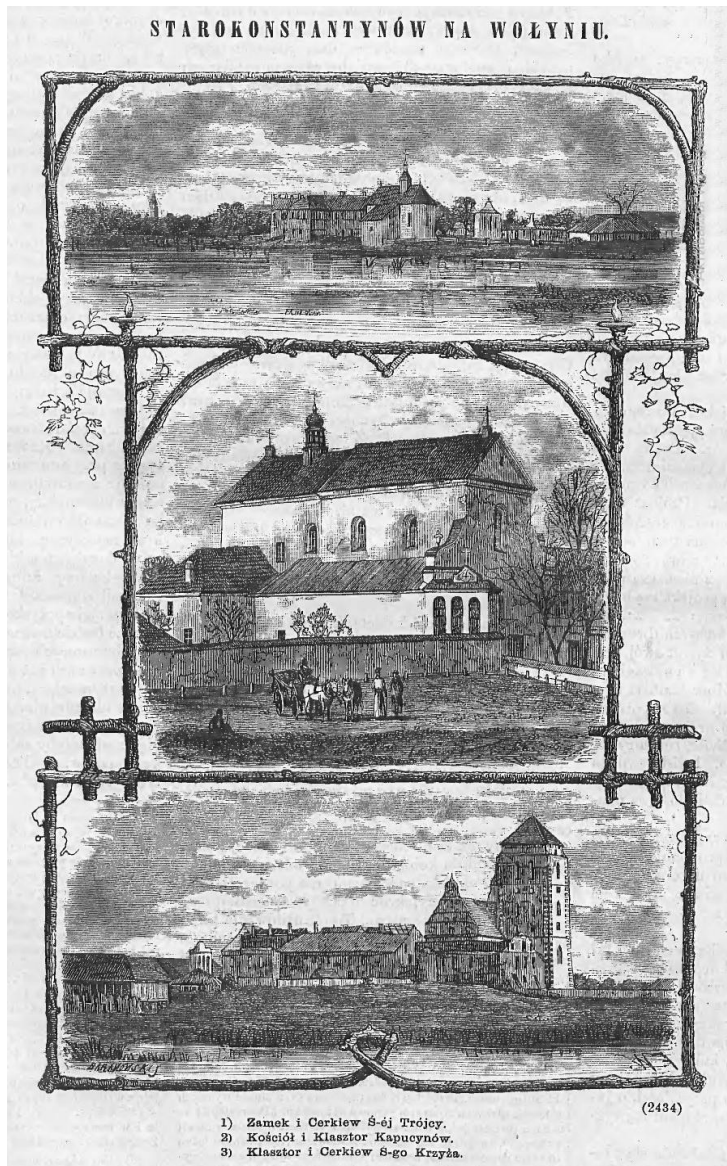
Список використаних джерел та літератури:

1. Cmentarz Powązkowski : zmarli i ich rodziny. 1891-1918 / Stanisław Szenic. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1983, 470 s.
2. Grajewski L. Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX w. i początku XX w. (do 1918 r.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, 553 s.
3. Kłosy. nr. 407, 17. 04. 1873.
4. Kłosy. nr. 543, 25. 11. 1875.
5. Kraj, nr. 42, 1903.
6. Kraj, nr. 48, 1904.
7. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966) [...]. T. 1-8. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1998-2007.
8. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami / Jan Marek Antoni Giżycki. Stary Konstantynów: Nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910, XIX, 767 s.
9. Tygodnik Ilustrowany, nr. 46, 12. 11. 1910.
10. Wieś i Dwór, z. 1, 1912.
11. Wieś Ilustrowana, nr. 7, 1914.

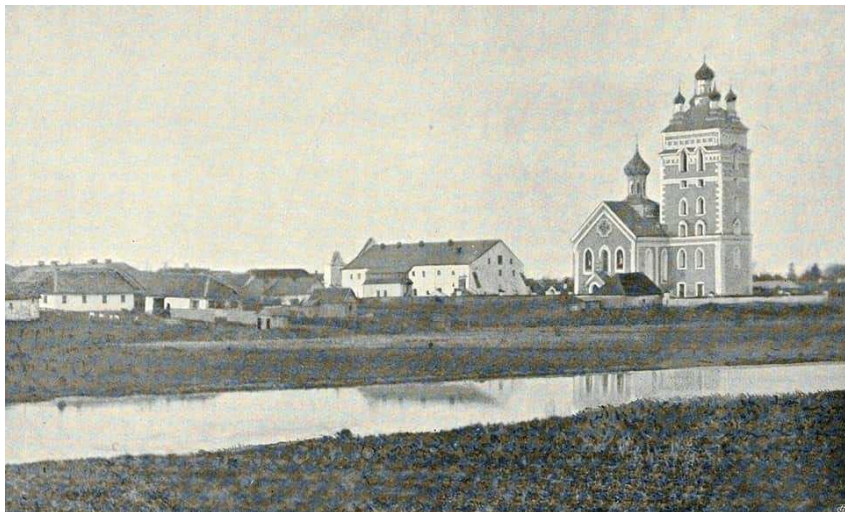
Ілюстрації:

Іл. 2. Od Buga do Bohu: 1) Zamek w Staro-Konstantynowie; 2) Fara w Staro-Konstantynowie // Tygodnik Ilustrowany. № 115. 7. 12. 1861. s. 217.

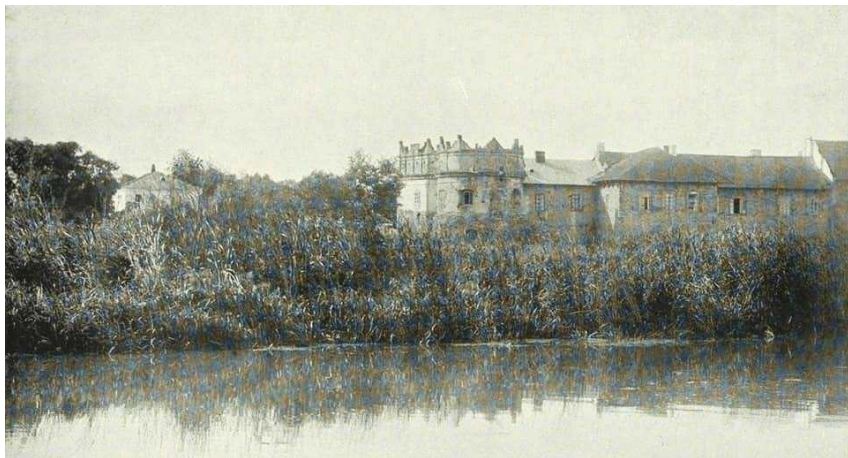
Лл. 1. Староконстантинів на Волині: 1) Зameк і Церкiew św. Трійcy 2) Ко́ціół і Класzтор Капучынів 3) Класzтор і Церкiew św. Крзы́жа // Кłosy. nr. 407, 17. 04. 1873. s. 252.

Іл. 3. Były kościół dominikański, obecnie cerkiew w Starom Konstantynowie // Tygodnik Ilustrowany, nr. 46, 12. 11. 1910. s. 940.

Іл. 4. Dawny Zamek Starokonstantynowski, przekształcony zupełnie teraz // Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu..., 1910, s. 366-367.

Іл. 5. Dawny Zamek Starokonstantynowski z innej strony // Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu..., 1910, s. 368-369.

Іл. 6. Kościół i klasztor po-kapucyński w Starorym Konstantynowie // Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu..., 1910, s. 404-405.

WYSTAWA-POKAZ W STAROKONSTANTYNOWIE NA WOŁYNIU.

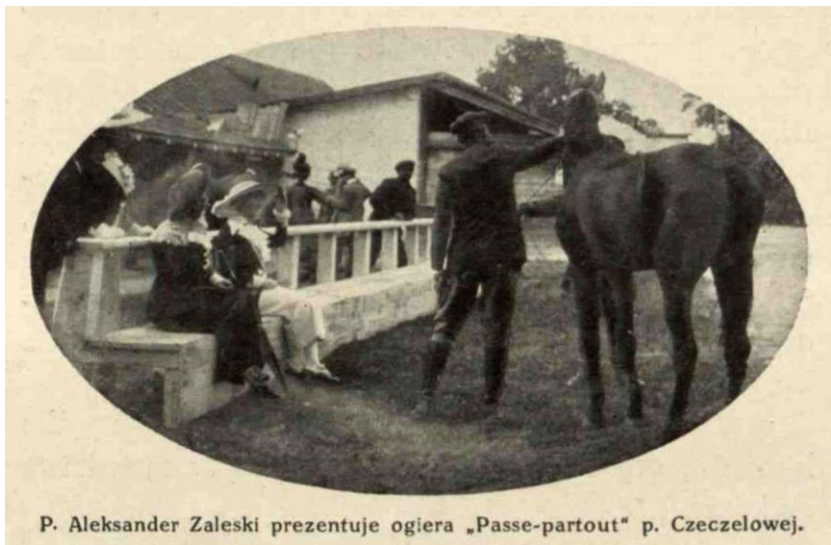

Pp. E. Żurawski, A. Kieniewicz, T. Kossak.

Na początek przesyłam krótką notatkę z Starokonstantynowa, gdzie 3, 4 i 5 września b. r. okoliczne obywatelstwo urządziło pod egidą marszałka szlachty, p. E. Żurawskiego, prezesa Starokonst. Tow. Rolniczego, jarmark-pokaz.

Były więc pokazy koni i bydła, były nagrody dla diadków (chłopów), była „śpiewana kawa” i koncert panny H. Żukowskiej na cel dobroczynny.

Іл. 7. Pp. E.(M. - *abm.*) Żurawski, A. Kieniewicz, T. Kossak // *Wiś i Dwór*, z. 1, 1912, s. 28.

P. Aleksander Zaleski prezentuje ogiera „Passe-partout“ p. Czezelowej.

Лл. 8. P. Aleksander Zaleski prezentuje ogiera... // *Wieś i Dwór*, z. 1, 1912, s. 28.

Z wystawy w Starokonstantynowie. Komitet wystawy wraz z gośćmi.

Лл. 9. Z wystawy w Starokonstantynowie. Komitet wystawy wraz z gośćmi // *Wieś i Dwór*, z. 1, 1912, s. 27.

Postój w Starokonstantynowie (Wołyń), po polowaniu w Huńczy, maj. Tadeusza hr. Grocholskiego (fot. Tadeusza Brzozowskiego).

Лл. 10. Postój w Starokonstantynowie (Wołyń), po polowanie w Huńczy (у Губчі – авт.), maj. Tadeusza hr. Grocholskiego // Wies Ilustrowana, nr. 7, 1914, s. 46.

УДК 930.2:352(477.43)«18/19»

Катерина Чабан,
м. Хмельницький

ДОКУМЕНТИ СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСЬКОГО ЗІБРАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАРОКОСТЯНТИНОВА

У статті аналізуються документи Старокостянтинівського повітового Земського зібрання за 1913 рік на предмет кола порушених питань, прийнятих рішень, затвердженого фінансування. Зроблені висновки щодо стану економічного, духовного життя, населення повіту, розвитку освіти, медицини в повіті перед Першою світовою війною.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Ключові слова: Старокостянтинівський повіт, Земське зібрання, медицина, народна освіта, промисловість Старокостянтинівна.

У фондах Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки зберігається чимало рідкісних і цінних видань, що містять маловідомі широкому загалу факти та статистичну інформацію з історії окремих населених пунктів, діяльності установ, посадовців та причетних до розвитку окремих сфер життєдіяльності осіб. Для популяризації інформації про фонди рідкісної літератури фахівцями бібліотеки укладено бібліографічний покажчик, який дає уявлення про склад цих фондів рідкісної літератури [1], покажчик представлено також на сайті бібліотеки. Важливими джерелами інформації є документи органів влади та місцевого самоврядування: закони, акти, довідки, данні, звіти, постанови та розпорядження, статистичні записки, бюлетені тощо.

Чим жило місто Старокостянтинів напередодні Першої світової війни та які питання вирішувала місцева влада можна довідатись за документами Старокостянтинівського повітового Земського зібрання. У фонді обласної наукової бібліотеки представлені збірки постанов, доповідей управи, звіти сесії та фінансовий звіт за 1913 рік [2, 3]. Знайомство з даними виданнями дає можливість познайомитись зі складом органу самоврядування, яким було на той час Земство.

У 1913 році у Старокостянтиніві в Земстві засідали й приймали рішення 20 гласних, обраних на трирічний термін у 1911 році. Серед них: Михайло Євгенович Журавський (голова), Гаврилюк-Старожилін С. І., Демчинський М. Є., Кіч П. П., Лелявський Б. М., Микулин В. П., Маркевич Ф. М., Панкевич П. А., Познанський В. С., Первак Ф. В., Романов К. М., Собко Д. Р., Шестаков М. П., Бялобржевський В. Е., граф Грохольський В. І., Глембійський І. І., Жуковський І. В., Шашкевич К. Ц. та одна жінка - Кноль Інань Елігієвич.

Серед питань засідань були: наповнення дохідної частини бюджету через повинності та збори, розподіл і затвердження видатків на утримання установ, розвиток окремих сфер життєдіяльності, розгляд скарг та звернень громадян. У 1913 році управа розглянула 169 питань, зокрема:

- будівництва та ремонту доріг, їх утримання та очистки, будівництва нових мостів та ремонту вокзалу, про ярмарки в повіті, порубку лісів та потрави, укріплення річок, затвердження плану містечка, протипожежні заходи;

- питання медицини, санітарії у зв'язку з поширенням епідемій, мережі лікувальних установ, ізоляції хворих та придбання ліків, відкриття земської лікарні, аптеки, ветеринарії;

- про розвиток освіти, зокрема, затвердження коштів на утримання церковно-приходських шкіл, міністерських училищ, Теофіпольської чоловічої та жіночої гімназій, відкриття нових земських шкіл, про народні бібліотеки;

- розвиток агрономії і тваринництва, садівництва, проведення технічних випробувань, поширення серед населення сільськогосподарських знань. Управа затверджувала розміри заробітних плат та пенсій, надання грошової допомоги для навчання дітей у спеціальних училищах, розглядала пропозиції товариств.

У сфері освіти того часу важливим було запровадження загальнонародної освіти. Управою прийнято рішення про відкриття у 1914 році початкових шкіл у 13 населених пунктах (у т. ч. Копачівці, Корчівці, Баглайках, Жеребках, Коров'є, Зарудді, Користовій, Волиці), при цьому до уваги брався максимальний показник охоплення дітей 10% від жителів, початкова школа мала 4 роки навчання (С. 33). Це рішення фактично приводило до зменшення бюджетних коштів на утримання церковно-приходських шкіл й передачі відання освітянських питань від церкви до держави.

Серед дивних податків і зборів того часу Управою був затверджений дорожній збір по 2 копійки з коня, який йшов на утримання дороги Старокостянтинів-Остропіль. Коні були єдиним видом транспорту, який використовувались у громадських та особистих перевезеннях. Це не могло не вплинути на розвиток інших сфер, зокрема, поштового зв'язку. Управою затверджувались видатки на придбання сіна, утримання та догляд тварин, правила перевезень з відпочинками коней через певні відстані. Це створювало затримки доставляння багажу та людей.

Кінний транспорт певною мірою вплинув на зменшення ярмаркової торгівлі у повіті. Зокрема, при розгляді питання Управою зазначалось, що у Старокостянтинів з'їжджалось багато

III всеукраїнська науково-практична конференція

возів, створюючи проблеми в просуванні не без того вузькими вулицями. Сіно від годівлі тварин й гній засмічували місто, що зумовило владу прийняти рішення про зменшення кількості ярмарків у місті Старокостянтиніві та перенесення їх у найближчі села по певним дням.

Позитивним було визнання земською управою ролі читання та бібліотек не лише у розвитку освіти, але також у боротьбі з пияцтвом. Так, при затвердженні фінансування на утримання 16 шкіл кошти на однокомплектну школу були розподілені наступним чином: на утримання - 650 руб, на викладання рукоділля - 24 руб, на навчальні посібники - 75 руб, на народні бібліотеки - 55 руб, на ремонт - 30 рублів [3, доповідь 60, с. 164].

У боротьбі з хуліганством, як наслідком пияцтва населення у сільській місцевості, рішенням обранців визнано необхідність:

- влаштування систематичних читань та співбесід за участі інтелігенції, землевласників, лікарів, агрономів,

- роздачі населенню брошур релігійно-морального змісту, по гігієні, агрономії та корисному ремеслу,

- закриття в селах пивних лавок, трактирів та відкриття чайних-закусочних Товариства боротьби за тверезість, з читальнями. При цьому дозволявся в невеликих кількостях продаж спиртних напоїв без права їх виносу [3, доповідь 58, с. 16].

Про розвиток медицини в повіті дає уявлення розгляд питання «Про зміну існуючої в Старокостянтинівському повіті мережі лікувальних закладів». Серед проблемних питань сфери визнано недоступність медичних послуг для жителів сільських населених пунктів, віддалених від лікувальних закладів на 20-30 верст (понад 20-30 кілометрів). Прийнято рішення про перерозподіл існуючої мережі, відкриття амбулаторії у Теофіполі, ФАПу у Самчиках, де для цього місцевий поміщик Шестаков дав будинок з опаленням та 300 рублів жалування фельдшеру.

Загалом в медичному плані повіт був поділений на 7 лікувальних дільниць, які мали 15 лікувальних закладів: 5 лікарень у Старокостянтиніві, Жеребках, Красиліві, Базалії та Купелі, 2 амбулаторії у Кульчині та Волочиську, 8 фапів. У 2013 році на їх діяльність було витрачено 27,8 тисяч руб, причому фапи та амбулаторії не мали зовсім витрат на опалення, освітлення, придбання мила, соломи, а фапи - зарплати для персоналу [2, с. 118].

За даними медичного обслуговування можна отримати відомості про кількість населення повіту, яке складало у 1913 році 219237 осіб, з розподілом по дільницям: Старокостянтинівська - 43302 осіб (у т. ч. міста Старокостянтинів 21317 осіб), Жеребківська - 17786 осіб, Красилівська - 37702 (у т. ч. місто Красилів -4785), Малоклітинецька - 20742, Купельська - 21513, Копачівська - 35671 (у т. ч. Волочиськ -7780), Базалійська - 22754 , Теофіпольська - 19767 (у т. ч. Теофіполь - 4675 осіб) [3, доповідь 72, с. 189-203].

Про існуючі на той час в повіті промислові підприємства дізнаємось з розгляду питання «Про зміну системи обкладення земськими податками нерухомого майна». Найбільш дохідними підприємствами з рівнем 16% від вартості установ названі Старокостянтинівський, Волочиський та Красилівський цукрові заводи та винний склад, з рівнем 10% визнано дохідність цегляних та шкіряних заводів (кількості не зазначено), 8% мали 2 пивоварні та 3 винокурні заводи, миловарні заводи та водяні з турбінами млини. Найнижчий 6% дохідності визнано у парових, водяних та вітряних млинів, кузні, просушки, соломорізки та інших дрібних промислових підприємств [3, с. 251-255].

Отже, документи Старокостянтинівської повітової земської управи за 1913 рік цікаві дослідникам історії краю. Вони дають змогу зробити висновок про те, які населені пункти входили до складу Старокостянтинівського повіту (нинішні Ізяславська, Теофіпольська, Волочиська, Шепетівська та Красилівська територіальні громади), чисельність населення окремих міст та сіл, розвиток промисловості, транспорту, доріг і сполучень, про склад осіб, які вирішували долю повіту. Відчувалась турбота земських гласних не лише про діяльність на території повіту міністерських (державних) установ, але й про створення земських, народних закладів, які спрямовували діяльність на ліквідацію неписьменності, підвищували інтелектуальний рівень мешканців, їх медичне забезпечення. У комплексі з іншими виданнями із фонду бібліотеки, документи земської управи є цінним джерелом для подальших узагальнень та висновків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бібліотечний раритет Хмельниччини / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського;

III всеукраїнська науково-практична конференція

Уклад. І. Лабчук, О. Яворська, С. Гук, Н. Томаля. - Хмельницький, 2006. - 136 с.

2. Денежный отчет Старокостянтиновской уездной земской управы за 1913 год / Земство Вольнской губернии. - Старокостянтинов: Типо-Литография С. А. Ойстачера, 1914. - 120 с.

3. Постановления Старокостянтиновского уездного земского собрания очередной сесии 1913 г. Доклады управы. - Старокостянтинов: Типография Л. М. Каложного, 1913. - 456 с.

УДК 94(477.43/44)

*Владислав Берковський,
м. Київ*

ФОРМУВАННЯ АПАРАТУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА СЛАВУТЧИНІ (1941-1943 РОКИ)

Статтю присвячено проблемі створення та діяльності окупаційних органів влади на території Берездівського та Славутського районів Шепетівського гебітскомісаріату. Розглянуто структуру місцевих органів влади, визначено основне коло обов'язків та владних повноважень районних та сільських управ. Окремо розглянуто питання організації місцевих органів правопорядку, здійснення облікової, податкової та соціальної політики на місцях.

Ключові слова: *окупація, Берездів, Славута, Славутчина, нацистський режим, райуправа, гебітскомісаріат.*

Проблеми функціонування української спільноти Хмельниччини в роки Другої світової війни, в контексті формування німецької окупаційної адміністративної структури, наразі маловивченими на регіональному та краєзнавчому рівнях. Зазначимо, що поява окремих робіт, присвячених даній тематиці не розкриває всього інформаційного потенціалу регіональної історії нашого краю. Власне в контексті цієї тези вкажемо на надзвичайно обмежену історіографічну базу історії не лише повсякдення в 1941-1943 рр., але й політичної та економічної історії теренів сучасної Хмельницької області. Саме з огляду на це метою даного дослідження є спроба прослідкувати розвиток та становлення німецьких окупаційних органів управління на

прикладі колишніх районних центрів Північної Хмельниччини – Славуті та Берездова.

Для Славутчини фактично період окупації розпочався з 1 липня 1941 р., коли війська Червоної армії залишили перший населений пункт – село Мухарів [14, 35]. А вже станом на 8 липня 1941 р., під тиском наступаючої німецької армії, радянські війська залишили усі населені пункти району. Як результат, на теренах Берездівського та Славутського районів утворився певний період безвладдя, оскільки в перші тижні війни не у всі населені пункти розглядуваного району увійшли німецькі війська і значна кількість сіл Славутчини залишилася без будь-яких представників влади та захисту.

Однак, враховуючи різке зростання рівня злочинності через грабунки відступаючими підрозділами радянських військ та окремими вояками Червоної Армії, які панічно тікали від наступу німців, а також потребою боротьби «з різними бандитами та окремими особами, які будуть проявлятися або намагатись нищити посіви, фураж, різні запаси або народне і державне майно та добро» [7, арк.17] в місцевих громадах починається стихійне оформлення місцевим громадами органів самоуправління. Зокрема, 10 липня 1941 р. відбуваються загальні збори в селі Волиця, на яких обираються комендант села (Власюк Микита Савкович), його заступник (Волощук Митрофан Кононович) та начальник канцелярії (Поліщук Дмитро Іванович) [7, арк. 1-1зв.]. Також селянами було обрано народну міліцію, до складу якої увійшло 8 жителів села. Фактично за цією першою ластівкою розпочалися вибори місцевих органів самоврядування й в інших селах району. Так, в період з 10 по 30 липня вибори комендантів/старост сіл було проведено: 15 липня – в Цвітосі та Комарівці; 16 липня – Малому Скниту; 17 липня – Варварівці; 19 липня – Стриганах та Ріпищах; 20 липня – Жукові, Потеребі, Крущю, Нетішині; 21 липня – Баранньому та Улашанівці; 22 липня – Бачманівці, Янушівці (Іванівці), Лисичому; 24 липня – Прикордонній Улашанівці; 25 липня – Кривині; 28 липня – Пузирках; 8 серпня – Головлях; 21 серпня – Понорі; 22 серпня – Нараївці та інших населених пунктах. Принагідно слід зазначити, що з моменту створення Берездівської та Славутської районних управ, для підтвердження законності проведення своїх зібрань на сільські сходи починають запрошуватися представники від

III всеукраїнська науково-практична конференція

районних центрів (міста Славути чи Берездова), які мали легітимізувати рішення селян. Зокрема, вже 19 липня 1941 р. присутніми представниками від міського самоврядування міста Славути були Д. П. Матеюк, референт господарчого відділу Славутської райуправи Олександр Васильович Романівський та Й. А. Гармель [7, арк. 12].

Слід зазначити, що вже перші протоколи стихійних загальних зборів підкреслюють сприйняття сільським населенням приходу нової влади не як окупацію, а як визволення «нас, трудящих селян, від більшовицької влади, яка втікла від нас та залишивши нас, селян, без керівництва» [7, арк. 16]. Результатом цього звільнення мало стати «встановлення незалежної Української Держави» [7, арк. 1]. Це підтверджується й апелюванням до постанов і розпоряджень «Незалежної Української Держави» [7, арк. 9]. Отже фактично в перші тижні окупації, на тлі панічної втечі радянської влади, на селі панують самостійницькі ідеалістичні погляди на німецьку владу, як визволителя та союзника, що було викликано активною діяльністю українських націоналістів на теренах Берездівського та Славутського районів, про що свідчать згадки про оголошення перед сільськими громадами «акту проголошення Української держави» [7, арк. 41, 49].

Однак вже з серпня 1941 року, німецька окупаційна влада розпочинає процес створення жорстко ієрархованої і субординованої системи органів та установ цивільної німецької адміністрації. Зокрема, 20 серпня 1941 р., з метою безпосереднього управління окупованими територіями було створено Рейхскомісаріат Україна (Reichskommissariat Ukraine) [18, арк. 15; 16, 74], який очолив рейхскомісар та гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох (Reichskommissar Erich Koch, Gauleiter in Ostpreußen) [20, 89]. Новопосталий Рейхскомісаріат поділявся на окремі адміністративно-територіальні одиниці – генеральні округи, які очолювалися відповідно генерал-комісарами (звідси й часто вживана назва «генерал-комісаріат» замість «генеральна округа») [15, 38].

Власне терени Берездівського та Славутського районів увійшли до генеральної округи «Волинь-Поділля» (Generalbezirk Wolhynien und Podolien), яка була сформована на основі Хмельницької, Рівненської, Волинської, північної частини Тернопільської та західної частини Вінницької областей. Центром

округи було обрано місто Рівне [15, 38]. Очільником генеральної округи було призначено обергрупенфюрера СА Генріха Шьоне (SA-Obergruppenführer Heinrich Schöne) [17, арк. 12].

В свою чергу генеральна округа поділялася на 27 округ/гебітів (Kreisgebiete), які очолювали окружні комісари/гебітскомісари (Gebietskommissar). Міста Берездів і Славута з районами увійшли до складу Шепетівського гебіту. Гебітскомісаром було призначено державного радника Ворбса. Саме гебітскомісари здійснювали безпосереднє управління на місцях та визначали німецьку політику щодо місцевого населення. Так, відповідно до загального розпорядження № 1 по генеральній окрузі «Волинь-Поділля», від 6 вересня 1941 р., гебітскомісари мали здійснювати співпрацю з обласними сільськогосподарськими керівниками та використовувати їх досвід роботи та залишити на робочих місцях тих колишніх радянських районних керівників, які доведуть свою готовність до співпраці, але за умови перевірки їх професійних здібностей [2, 23].

Як результат, керуючись принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни та отримання максимального зиску в Шепетівському гебіті, як і в інших гебітах генеральної округи, було прийнято рішення про збереження меж колишніх районів та сільських громад. В результаті було частково збережено ще й радянську структуру місцевого управління. Зокрема, райвиконкоми було перетворено на районові управи, сільради – на сільські громади, а міськвиконкоми – на міські управи. Районову управу очолював начальник райуправи, а з кінця 1942 року – районний шеф. Призначалися начальники райуправ особисто гебітскомісаром за погодження з начальником місцевої військової комендатури. Натомість керівники міських та сільських управ призначалися гебітскомісаром за поданням начальника райуправи. Основним принципом призначення нових керівників була безумовна лояльність до німецької влади, а також демонстрація своїх антирадянських настроїв.

Відповідно до цих настанов вже з середини липня 1941 р. призначаються керівники місцевих органів влади Берездівського та Славутського районів. Наприклад, 17 липня 1941 р. створюється Славутська районова управа, яку очолює Денис Павлович Матеюк, заступником, якого призначається Микола Ількович Гончаренко, а секретарем – Віктор Іванович Качуровський [8, арк. 1; 14, 41].

III всеукраїнська науково-практична конференція

До складу Славутської районної управи увійшло 8 відділів: адміністративний (керівник відділу – Т. Г. Древецький), господарський (кер. О. В. Романівський), фінансовий (кер. В. М. Красномовець), сільський (кер. І. К. Ліб), соціальної опіки (кер. С. А. Красномовець), торговельний (кер. М. М. Козіцький), народної освіти (кер. М. І. Марковський), промисловості (кер. М. П. Нагорний) та технічний (кер. М. М. Олійник). Крім того, в структурі райуправи, як окремі підрозділи, лічилися склади (кер. Л. А. Кухаренко) та велосипедна частина (кер. С. І. Добровольський). Щоправда не можна не вказати на той факт, що створення даних структурних підрозділів початково відбувалося з певними труднощами, обумовленими відсутністю належних кадрів. Так, 31 липня 1941 р., голова Славутської райуправи Д. П. Матеюк зауважував, що «референтури при Управі не наладили свою роботу як слід, що відбивається на всій роботі та не дає можливості працювати за належним порядком», а тому усім керівникам структурних підрозділів було наказано «негайно укомплектувати апарат референту та приступити до нормальної роботи, взяти під свій контроль всі галузі господарства та промисловості, що торкаються кожної референтури. Налагодити нормальну роботу фабрик, заводів, господарств на селі та в місті. Звернути особливу увагу на розв'язання харчового питання міста, роботи медичних закладів та забезпечити своєчасне збирання нового врожаю, щоби не допустити витрат зерна та збіжжя» [4, арк. 4]. Як результат, вже за кілька днів по місту було оголошено про відкриття вакансій в міській та районній управах та розпочався прийом на роботу бажаючих. Врешті-решт до середини серпня 1941 року всі вакантні посади було зайнято і вже 26 серпня було затверджено оклади робітників Райуправи [4, арк. 6, 45]. Таким чином, на кінець 1941 – середину 1942 року в Славутській районній управі вже працювало 95 осіб [8, арк. 1-13, 15-18, 21-23, 25].

Принагідно слід зазначити, що службовці середньої та нижчої ланки обох райуправ відбиралися з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на керівних посадах в радянських органах влади. Як результат, серед співробітників районного рівня було чимало колишніх членів партії, комсомолу та радянської номенклатури, а також окремі колишні співробітники радянських репресивних органів (НКВС, міліції). Загалом, колаборація

радянської партійної номенклатури була спричинена тоталітарною суттю більшовицького режиму, коли до партії вступали лише з метою влаштуватися на вигідне місце роботи [2, 36].

Чисельність службовців райуправ, а також структура самих районних управ постійно зазнавала змін, не в останню чергу через масове хабарництво, а також намагання окупаційної німецької влади зменшити витрати на утримання місцевих органів влади. Наприклад, вже 10 вересня 1941 р. наказом по Славутській райуправі відбулося скорочення штатів на 25 одиниць [4, арк. 73]. Зокрема, по сільсько-господарському підвідділу було скорочено 6 осіб, по промисловому підвідділу – 2, по технічному відділу – 9, по адміністративному та господарському відділах – по 4 особи.

Поряд зі скороченням штату райуправ, на початку жовтня 1941 р. відбулася реорганізація органів управління сільськими громадами. Зокрема, згідно постанови Славутської райуправи про єдине керівництво та відповідальність за стан роботи й життя на селі, в складі сільських управ було залишено лише три посадові одиниці – старосту управи, секретара та управителя колгоспу. При цьому старості села, як головному керівнику, підпорядковувалися секретаріат та сільська міліція. Управитель колгоспу фактично виконував обов'язки заступника старости управи [5, арк. 12].

Подібні зміни у штатах та структурі управління на місцях відбувалися й у наступні роки. Так, в квітні 1942 р. відбулося не лише чергове скорочення штатів сільських управ, але й була суттєво зменшена кількість самих сільських управ. Зокрема, 15 квітня 1942 р. було ліквідовано сільську управу в селі Ташки, а її функції передано старості села Цвітохи [5, арк. 125].

Одним з перших завдань нової влади стало налагодження «мирного життя та діяльності» на окупованих теренах Славутчини. Саме тому перші заходи Берездівської та Славутської районних управ були спрямовані на подолання хвилі грабунків та терору населення, спровокованих, як масовою та хаотичною втечею представників радянської влади, відступаючими радянськими військами, так і місцевим кримінальним елементом. З огляду на це, вже 24 липня 1941 р. міський комендант міста Славути видає наказ про створення Української народної міліції, як служби безпеки, охорони й порядку на теренах Славутчини [4, арк. 2]. Саме на цю міліцію було покладено обов'язок, окрім охоронних функцій,

III всеукраїнська науково-практична конференція

проводити й каральні заходи. Зокрема, виявляти «більшовицьких міліціантів, НКВД-истів, військових».

Створення т.зв. «народної міліції» та надання їй широких прав щодо проведення різного роду каральних заходів, доволі швидко призвело до нового сплеску криміногенної ситуації. Щоправда цього разу основним джерелом напруження стали беззаконні дії самих народних міліціантів. Як результат вже 12 серпня Славутська міська управа змушена була видати наказ, яким заборонялося представникам «народної міліції» проводити обшуки та труси у громадян міста та району [4, арк. 10]. Врешті-решт, ситуація з безконтрольними грабунками населення народною міліцією протривала до початку жовтня, коли в Славуту та Берездів було перекинуто по 10 німецьких поліцейських службовців [6, арк. 44].

Наступним кроком у діяльності окупаційної влади на захоплених теренах стала організація заходів спрямованих на припинення «існуючого безладдя, відтворення нормального стану як в місті, так в селі, негайну ліквідацію наслідків зруйнування» від військових дій, а також забезпечення обліку та обрахунку наявного на селі та в місті майна [4, арк. 4].

Зокрема вже в 20-х числах липня 1941 р. до усіх населених пунктів було скеровано листи щодо обліку усіх державних будинків, лікарень, шкіл та амбулаторій. Зокрема про це свідчать списки складені сільськими управами [7, арк. 33]. Крім того, на облік необхідно було взяти усе майно, яке знаходилося у будинках залишених втікаючими представниками радянської влади. Саме задля цього 26 серпня 1941 р. у Славуті було створено спеціальну комісію у складі представників міліції, торгового та технічного відділів райуправи та завгоспа [4, арк. 42].

Поряд з контролем за нерухомим майном нова влада протягом 1941–1943 рр. здійснювала постійні заходи щодо обліку, як населення, так і свійської худоби. Так, вже 1 жовтня оголошено про загальний перепис населення. При цьому, як зазначається в наказі Шепетівського гебітскомісара Ворбса, населення слід було переписати до 2 жовтня за двома категоріями – кількість осіб арійського та неарійського походження [6, арк. 32]. Однак, вже 6 жовтня видається наступне розпорядження, яке вимагає подання повного алфавітного списку всієї людності Шепетівщини, а в тому числі й населення Берездівського та Славутського районів [5, арк. 9].

Як і у стосунку до перепису населення Шепетівський гебітскомісаріат систематично вимагав проведення обліку та перепису коней та інших свійських тварин. Наприклад, вже 22 вересня 1941 р., було проведено загальну паспортизацію коней [6, арк. 26, 27], у жовтні – загальний перепис свійської худоби. Однак вже 2 листопада 1941 р. Славутська райуправа вимагає від сільських старост провести новий перепис худоби в колгоспників та одноосібників, оскільки попередній «не дає повної характеристики по віковим групам» худоби [5, арк. 26]. Врешті-решт 1 грудня 1941 р. було підготовлено загальний звіт про стан свійської худоби на теренах Славутського району [5, арк. 76].

Також, до районних управ надсилалися інформація про втрати мирного населення та житлового фонду сіл під час військових дій [7, арк. 34]. Власне на основі цих даних, пізніше Славутською районовою управою приймалося рішення про виділення тої чи іншої допомоги постраждалим. Зокрема у серпні 1941 року рішенням райуправи було виділено безкоштовну допомогу на відбудову житла для 55 родин у селах Вачів, Мінківці, Кам'янка та Кривин [4, арк. 15-18]. Більш того райуправою надавалася безкоштовно допомога й тим родинам, чоловіки яких, як червоноармійці, загинули в боях з німецькими військами. Наприклад, 26 серпня 1941 р. було надано безкоштовну допомогу з фондів Славутського лісопильного заводу № 1 для мешканки села Крушця Ганни Бреги, чоловік якої «загинув на війні» [4, арк. 35].

З кінця 1942 – початку 1943 р. на районіві управи також покладається обов'язок реєстрації та допомоги населенню постраждалом від дій бандитів. Саме під терміном «бандити» в офіційних документах фігурують радянські партизани [11, арк. 69], особлива активність дій яких на Славутчині якраз і припадає на листопад 1942 – січень 1943 рр. та квітень 1943 – січень 1944 рр. [1, 55-64]. З огляду на масовий терор влаштований партизанами, як представникам місцевої влади, так і просто особам, які не підтримували партизанські акція, а також враховуючи чисельні приклади загибелі випадкових осіб під час партизанських нападів, вже 1 серпня 1943 р. Шепетівський гебітскомісар видає розпорядження про облік потерпілих та надання їм допомоги [11, арк. 39-40]. В результаті, лише по Славутському району, за період від 1 серпня по 1 вересня 1943 року партизанами було вбито 22 особи. Принагідно слід вказати, що не всі з загиблих відносилися

III всеукраїнська науково-практична конференція

до службовців окупаційної влади, звіти старост сільських управ з жахливою чіткістю фіксують вбивство партизанами й звичайних пересічних громадян, які відмовлялися підтримувати радянське підпілля харчами. Так, 8 серпня 1943 р. в с. Хоровиці було побито та живцем спалено в хаті подружжя Нечипора та Ольги Шарикових [11, арк. 60].

Окрім відбудови житла, нова влада здійснювала заходи щодо відновлення мостів та гребель, впорядкування міської та районної дорожньої інфраструктури. В першу чергу відновленню підлягали транспортні комунікації, які дуже постраждали в часі військових дій. Зокрема на це вказується в постанові Славутської райуправи щодо користування брукованими шляхами [4, арк. 90]. Також під пильною увагою знаходилася відбудова мостів, гребель та ремонт основних міських вулиць. Наприклад, 22 серпня 1941 р. в Славуті розпочався ремонт греблі поблизу паперової фабрики [4, арк. 37], а 6 вересня – зведення мосту в урочищі Плотиче [4, арк. 64]. Крім того заплановано було роботи щодо відновлення вулиць Горинської та Артилерійської [4, арк. 83]. Більш того, для забезпечення нормального стану шляхів сполучення часом не лише обмежувався рух ними, але й здійснювалися інші превентивні заходи.

Окремим напрямком, що знаходився під постійним контролем саме німецької влади, був санітарно-епідеміологічний стан на окупованих землях. Фактично, з перших днів окупації нова влада намагається активно контролювати санітарно-епідеміологічний стан в Берездівському та Славутському районах не лише шляхом підготовки належних розпоряджень та інструкцій, але й організацією діяльності Славутської Районової Ветеринарної Лікарні [5, арк. 1]. Особливо активно діяти окружна та районна управи почали в жовтні 1941 р. з поширенням серед свійських тварин епідемії ящура. Зокрема, карантин було оголошено в селі Хутір Славутського району та селах Корчик, Пашуки, Круглик, Великий Правутин та Рилівка Берездівського району [6, арк. 3]. Тим не менше, вже 16 грудня 1941 р. Шепетівська окружна управа в своїй постанові до Славутської райуправи вимагаючи негайного реагування зазначає, що «трапляються непоодинокі випадки коли по вулицях населених пунктів та проїзжих дорогах валяються не потрібні загиблі тварини і при розкладі сприяють

розповсюдженню різної хвороби та затравляють повітря смородом» [5, арк. 54].

Також в межах санітарного контролю здійснювалися заходи щодо дотримання належного рівня медичного забезпечення населення Славутчини. Так, 6 вересня 1941 р. приймається рішення про впорядкування діяльності Славутської міської лікарні, яку очолив лікар Іван Миколайович Домбровський та налагодження медико-санітарного обслуговування населення. Зокрема мало бути ліквідовано костно-туберкульозний санаторій в Стриганах та лікарню в Ганнополі, створено Санітарну інспекцію, а також прийнято міри щодо забезпечення міських аптек та медичних відділів належними кадрами [4, арк. 72]. Однак дії, що носили позірний організаційний вигляд, насправді мало що змінили у медичному обслуговуванні населення, а в першу чергу у напрямку попередження поширення інфекційних хвороб. Власне ситуація з епідемічними захворюваннями набрала особливої гостроти наприкінці 1941 – на початку 1942 років, що підтверджується низкою розпоряджень та наказів Шепетівського гебітскомісара щодо протидії поширенню заразних хвороб [5, арк. 86].

Поряд з контролем за ветеринарною та медичною справою на теренах Берездівського та Славутського районів місцеві управи також займалися організацією культурного та освітнього рівня населення, соціальною опікою. Попри важку суспільну ситуацію, викликану війною та окупацією, вже 12 вересня видається наказ Славутської райуправи про початок шкільного навчального року з 1 жовтня та необхідність проведення ремонту шкіл та шкільних приміщень до цього терміну [5, арк. 16]. Однак, вже 7 листопада 1941 р. Славутський районний відділ освіти зауважує, що «відвідування школи учнями вкрай незадовільне», класи формуються нераціонально, а шкільні приміщення передаються місцевим релігійним громадам або повертаються своїм колишнім власникам. З огляду на це Славутською райуправою приймається постанова про неухильний контроль за відвідуваністю шкіл дітьми, а також особисту відповідальність батьків за це [5, арк. 31]. Принагідно зазначимо, що такий рівень піклування відвідуваності шкіл учнями мав під собою доволі цинічну підставу, а саме використання праці дітей на різного роду сільсько-господарських роботах та зборі лікарських рослин. Саме це стало однією з головних причин невдоволення Шепетівського гебітскомісара у

III всеукраїнська науково-практична конференція

травні 1943 р. Як результат Шепетівський окружний шкільний відділ вимагав притягувати до суворої відповідальності батьків дітей, старост сільських управ та місцевих старшин за невідвідування шкіл дітьми [3, арк. 16].

В межах підтримки професійної освіти молоді, в грудні 1941 р. Славутська райуправа оголошує відкриття курсів для отримання належної робітничої кваліфікації на місцевих фабриках та заводах [5, арк. 63]. Більш того 17 грудня того ж року Шепетівська окружна управа оголошує набір учнів на повне державне утримання для навчання в ремісничих школах [5, арк. 55].

Загалом освіта місцевого населення окупаційною владою сприймалася лише як вимушений крок, необхідний для підготовки працівників заводів та фабрик, а також як один з методів поширення інформації про досягнення німецької влади та армії. Саме з цією метою в лютому 1943 р. по населених пунктах Шепетівського гебітскомісаріату організують вечори читання, на яких місцеве населення ознайомлювали з останніми новинами шляхом загального читання місцевої газети «Нова Шепетівщина», а також інших узгоджених німецькою владою видань [3, арк. 59].

Власне в межах забезпечення соціальної опіки населення, а також з метою впровадження нової економічної моделі експлуатації районів підпорядкованих Шепетівському гебітскомісаріату вже з перших днів окупації впроваджується контроль за ціновою політикою на ринку, контроль та впорядкування самої ринкової торгівлі. Зокрема, як зазначив у жовтні 1941 р. Шепетівський окружний комісар «загально порівнюючо висока зарплата викликала підвищення цін на життєві продукти так, що в ґрунті зробити життя кращим, навпаки пігіршило його життя», а саме тому влада змушена була «стабілізувати зарплати і одночасно стабілізувати ціни на життєві продукти» таким чином, аби «робітник за зменшену зарплату мав змогу удержати себе і свою сім'ю» [6, арк. 43].

Вповні очевидно, що основним економіко-господарським завданням окупаційної влади Берездівського та Славутського районів була відбудова та відновлення промислових об'єктів. Щоправда, відбудова господарства Славутчини вимагала значних капітало- та працевкладень. Однак враховуючи обмежені фінансові можливості районних управ, особливо в перші місяці окупації, до відбудови залучалося місцеве населення шляхом трудової

повинності [4, арк. 64]. Зокрема, на всі села Берездівського та Славутського районів було розподілено плани «по трудовій участі населення» у ремонті шляхів сполучення [5, арк. 13]. Наприклад, 5 січня 1942 р. Славутський районний дорожний відділ повідомляв, що від кожного села району в межах трудової повинності необхідно було виділити по одній дорожній бригаді у складі 5 осіб та пари коней чи волів [5, арк. 62].

Фінансові ресурси було знайдено за рахунок розширення податкової системи. Так, 17 жовтня 1941 р. в Славуті було введено новий єдиний сільськогосподарський податок від: а) присадибних ділянок, що знаходилися в особистому користуванні; б) полів засаджених зерно-бобовими культурами та багаторічними травами; в) садів та виноградників [5, арк. 11].

Окрім сільсько-господарського податку на славутчан накладалися й інші види оподаткування, як от «податок на некорисних тварин – псів і котів» [5, арк. 11], оборотні податки від продажу товарів та від безтоварних торговельних операцій, податок на прибуток колгоспів, державних підприємств, кооперативних організацій та установ, податок за винайм житла, а також податок за «підтримання народного здоров'я та утримання гігієнічних уряджень» [6, арк. 2].

Вже з перших днів окупації спрямовується увага на унормування та впорядкування надходження сільськогосподарських продуктів. До кожного села доводиться план здачі окремих сільськогосподарських культур та продуктів тваринного походження. Наприклад, сільська громада села Ташки мала до 10 листопада 1941 р. продати державі по фіксованій ціні 122 центнери картоплі [5, арк. 18], а до 1 січня 1942 р. – по 51 літру молока, по 6 кг птиці та по 24 штуки яєць з кожного двору [5, арк. 48, 51]. Загалом згідно розпорядження відділу сільського господарства Рейхскомісаріату Україна від кожної дійної корови в рік необхідно було здати щонайменше «1100 літрів молока з 3,8% середньої кількості жиру», при цьому денна норма здачі молока коливалася в межах 1,6 – 2 літри молока [5, арк. 111].

Під пильним наглядом окупантів також знаходилося питання забою худоби на м'ясо. Так, у постанові Славутської райуправи від 1 листопада 1941 р. зверталася увага на масовий незаконний забій молодняка великої рогатої худоби та свиней по селах району. Для

III всеукраїнська науково-практична конференція

перешкоди таким діям було встановлено значні штрафи (до 500 карбованців) та тюремне ув'язнення [5, арк. 20].

Поряд з організацією процедури постачання сільськогосподарської продукції, окупаційною владою забезпечено також було діяльність такого стратегічного промислового напрямку, як лісове господарство. Саме тому одним з перших наказів в цьому напрямку стало розпорядження переведення усіх колгоспних лісів у державний лісовий фонд та їх підпорядкування державним лісництвам [13, арк. 4]. Як результат, вже 31 липня 1941 р. Славутська міська управа видає наказ про створення Славутського районного головного лісництва (кер. Павло Андрійович Пазюрнич [5, арк. 3]), до складу якого увійшли Хутірське, власне Славутське, Голицьке та Кривинське лісництва. Саме на головне лісництво, у серпні 1941 року, було покладено відповідальність за відпуск будь-яких лісових матеріалів [4, арк. 14]. Більш того, аби посилити контроль за вирубкою з боку місцевої влади, запроваджено було особисту відповідальність сільських старост за незаконну вирубку лісу в межах території сільської громади [5, арк. 87].

На початку 1942 р. на теренах Берездівського та Славутського районів розпочинається кампанія набору робочої сили для вивезення до Німеччини, а також на схід України для участі в побудові оборонних споруд. Дана кампанія зустріла шалений спротив місцевого населення, як на рівні самих мобілізованих, так і окремих керівників сільських управ. Так, у лютому 1942 р. Славутський районний шеф (староста) Микола Гончаренко вказує, що «при наборі робочої сили окремі старости ... виділяють спеціалістів непридатних за віком або інвалідів» [5, арк. 101]. Як результат, суто формально розпорядження про мобілізацію робочої сили виконувалося, а реально – ні, оскільки непридатних до відправки до Німеччини чи на Схід України повертали назад з мобілізаційних пунктів. Тим не менше мобілізація провадилася. Так, з 26 лютого 1942 р. було з кожного села Славутського району виділено по 40 чоловік «на роботу за Дніпро в місцевості де відсутня в достатній кількості робоча сила» [5, арк. 100]. Формування таких робочих колон відбувалося й в наступні періоди. Так, 5 березня 1942 р. зі Славутського району, з сіл Солов'є, Хоняків та Губельці, у напрямку містечка Злотопіль Кіровоградської області вирушила

похідна колона сільськогосподарських робітників чисельністю щонайменше 150 осіб [12, арк. 7-7а].

Підсумовуючи маємо зазначити, що створений в період окупації 1941-1943 рр. апарат влади та місцевого управління був спрямований на досягнення максимального економічного зиску шляхом експлуатації місцевих трудових і природних ресурсів, тотального контролю за настроями та поведінкою населення й жорстоке придушення будь-яких форм і виявів опозиційності і спротиву. Так, у грудні 1942 р. Еріх Кох, наголошував: «Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету ... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили» [2, 26].

Список використаних джерел та літератури:

1. Берковський В. Г. Радянський рух Опору на теренах Славутського району (1941-1944): нове бачення // Історія України. Маловідомі імена. події, факти (Зб. статей). - Київ, etc, 2004. - Вип. 28.

2. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941-1944 рр. - К., 2014.

3. Державний архів Хмельницької області (Далі - ДАХМО). - Ф. Р-429 «Берездівська районна управа, 1941-1943 рр.». - Оп.1. - Спр. 2.

4. ДАХМО. - Ф.Р-430 «Славутська районна управа, 1941-1943 рр.». - Оп.1. - Спр. 1.

5. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 2.

6. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 3.

7. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 4.

8. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 5.

9. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 8.

10. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 28.

11. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 34.

12. ДАХМО. - Ф. Р-430. - Оп. 1. - Спр. 38.

13. ДАХМО. - Ф. Р-451 «Перемишельська сільська управа, 1941-1943 рр.». - Оп. 1. - Спр. 2.

14. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б., Олійник Ю. В. Хмельниччина у 1941-1944 рр.: хроніка війни. - Кам'янець-Подільський, 2005.

15. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.). - Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012.

III всеукраїнська науково-практична конференція

16. Стельникович С. В. Адміністративно-територіальний устрій Генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2014. – № XXII.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3206 «Рейхскомісаріат України, м. Рівне». – Оп. 1. – Спр. 25.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3206 «Рейхскомісаріат України, м. Рівне». – Оп. 1. – Спр. 119, т. 2.

19. Erlaß des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete, vom 17. Juli 1941 // «Führer-Erlasse» 1939-1945: Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilten Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung / Zsgest. und eingeleitet von Martin Moll. – Stuttgart, 1997.

20. Gutsul, Nazarii. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941-1944): Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. – Gießen, 2013.

УДК 902(477.43)(092)

*Анатолій Філінюк,
м. Кам'янець-Подільський*

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ВАСИЛЯ ЯКУБОВСЬКОГО В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОМУ ГУБИНІ НА СЛУЧІ У 2004–2012 РР.

В розвідці зроблено спробу охарактеризувати географічні, хронологічні та змістові аспекти багатолітніх археологічних експедицій у давньоукраїнському місті Губин відомого в Україні археолога, кандидата історичних наук, доцента Василя Якубовського, результати яких знайшли відображення у щорічних звітах, котрі зберігаються в археологічній лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Інституті археології НАН України, реалізовані у 11 монографіях, численних статтях, а велика частина увійшла в монографію, яка незабаром побачить світ у співавторстві зі Степаном Тимківим.

Ключові слова: археологічна експедиція, розкопки, місто Губин, В. Якубовський, археологічна лабораторія, Болохівська земля, матеріальна культура.

У вивченні давньоукраїнського міста Губин на Случі чільне місце посідає кандидат історичних наук, доцент Василь Якубовський. Здобувши чудовий вишкіл у зіркової плеяди тогочасних вчителів, серед яких особливе місце посів Петро Васильович Голик і викладачів професора Л. А. Коваленка, І. С. Винокура, О. Д. Ганіної, П. П. Толочка, Василь Якубовський безперервно а головне професійно займається археологічними студіями майже 60 років.

Першими і винятково важливими були безперечно дитячі і юнацькі роки в рідній Мельниці-Подільській у сім'ї потомствених хліборобів Ганни та Івана Якубовських. Раннє дитинство і дошкільні роки пройшли в умовах радянської, потім німецької окупації 1941-1944 рр., а згодом голоду 1946-1947 рр. Грунтовну середню освіту В. І. Якубовський здобув у Мельнице-Подільській загальноосвітній школі в 1958 р. Другим, можна сказати, випробувальним періодом у його житті стала строкова військова служба в 1959-1962 рр., яку він використав для підготовки до вступу до педагогічного інституту. Третім етапом, або часом професійного становлення, було навчання на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (1962-1967 рр.). Це були роки наполегливого навчання, активної участі в громадському житті і, що не менш важливо, захоплення науковими археологічними студіями. Але чи не найбільш важливим стало те, що в 1963 р. була створена постійно діюча Подільська археологічна експедиція під керівництвом талановитого археолога І. С. Винокура і в числі перших до її складу увійшов В. Якубовський [1, с.114]. Студентом він взяв участь в археологічних експедиціях біля сіл Раковець-Чеснівський, Ружичанка і Бакота, організованих І. С. Винокуром. Чільне місце в трудовій біографії В. І. Якубовського, безперечно посів четвертий, хмельницький етап професійного та наукового утвердження під час роботи у 1967-1984 рр. на посадах старшого наукового співробітника, завідувача відділу обласного краєзнавчого музею. На його рахунку проведення майже 17 археологічних експедицій з вивчення історії Болохівської землі та літописного Губина, поблизу Старого Острополя і Пасічної на Старокостянтинівщині, Ліщан, Михнова на Ізяславщині, Тихомля на Білогірщині, Копачівки і Меджибожа на Летичівщині, Городища на Деражнянщині, Теліженець на Старосинявщині [7,

III всеукраїнська науково-практична конференція

с. 460-470] тощо. Завдяки нагромадженому фактичному матеріалу дослідник обґрунтував аргументоване положення автохтонність мешканців Болохівщини і те, що їх матеріальна і духовна культура розвивалася в спільному історико-культурному руслі життя давньоруського народу [8, с. 9]. Одним із його досягнень стали підготовка та успішний захист дисертації на здобуття в 1984 р. наукового ступеня кандидата історичних наук в Інституті археології АН України під науковим керівництвом тодішнього завідувача відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології, а згодом його багаторічного директора, доктора історичних наук П. П. Толочка. Тоді ж він став співавтором книги «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» [2].

Проте найтривалішим за часом – понад 30 років – і найпродуктивнішим в усіх відношеннях науково-педагогічної і наукової діяльності В. І. Якубовського став кам'янецький період, час його наукового розквіту, злету та визнання як високопрофесійного викладача та археолога. Працюючи з 1984 по 2017 р. в Кам'янець-Подільському педінституті (з 1997 р. – педуніверситеті, із 2003 р. держуніверситеті, а з 2008 р. – національному університеті імені Івана Огієнка), Василь Іванович пройшов шлях від старшого викладача до професора кафедри історії України, відомого на Поділлі і в Україні вченого-археолога, головного знавця історії давньоукраїнської Болохівщини та літописного Губина. Протягом 1984–1990 рр. він працював старшим викладачем кафедри історії СРСР і УРСР, а з жовтня 1990 по вересень 2017 р., тобто рівно 27 років, – старшим викладачем, доцентом, професором кафедри історії України.

Всі роки забезпечував викладання провідних навчальних дисциплін «Історія України», «Археологія України», «Музеєзнавство» і незмінно керував археологічною практикою студентів першого курсу, тобто керував археологічними експедиціями. Проте найбільш щедрим ужином відзначалася завжди його науково-дослідна робота, головним чином пов'язана з вивченням історії Болохівської землі, зокрема літописного Губина.

Як зазначає подільський археолог і краєзнавець, кандидат історичних наук, доцент С. О. Семенчук, за його участю «вперше в українській історіографії досліджено майже 129 пам'яток XII–XIII ст. на території краю, відомого під назвою Болохівська земля.

Вчений аргументовано довів, що Болохівщина була заселена русинами, матеріальна і духовна культура яких розвивалася в історично-культурному руслі життя давньоукраїнського народу, засудивши і відкинувши антинаукові версії щодо румунського походження болохівського населення» [6, с. 283]. Його багаторічний досвід науково-педагогічної діяльності у галузі археології є безцінним скарбом для теперішніх та майбутніх поколінь істориків, краєзнавців і археологів України [5]. Перу вченого належить кілька сотень наукових і навчально-методичних праць, у тому числі 11 монографій і навчальних посібників з історії матеріальної та духовної культури давньоукраїнського населення XII – XIII ст. верхів'їв Південного Бугу і Случа [8, с. 47].

Перші широкомасштабні археологічні розкопки на Губинському літописному городищі здійснила експедиція Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Перманентно вона тривала протягом 1997–2007, 2009–2016 польових сезонів. На початковому етапі дослідженнями, які вирізнялися плідними результатами, керував знаний в Україні та за кордоном археолог, професор І. С. Винокур у співпраці з В. І. Якубовським. Враховуючи комплексну, чотирискладову структуру зазначеного городища, він спрямував зусилля учасників експедиції на вивчення Північної укріпленої площадки та ґрунтового середньовічного могильника, розташованого на правому березі р. Ладижки. Дослідженнями, проведеними в 1997–2003 рр., було відкрито 1972,9 м² на площі Північної укріпленої ділянки городища та 284 м² на площі могильника. Матеріали розкопок цих осередків літописного м. Губин підсумовано у колективній монографії «Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля» (2004 р, випуск перший) [3], а також в одноосібній монографії В. І. Якубовського «Скарби Болохівської землі», яка вийшла друком у 2001, 2003 рр. [12; 13].

З огляду на об'єктивні причини, що відбулися у 2006 р. в історії Кам'янець-Подільської вузівської експедиції, вивчення решток Губинського городища та його сільськогосподарської округи проводилося виключно за наукового керівництва Василя Якубовського. За його наукової організаційної каденції наступила нова віха в історії вивчення археологічних пам'яток середньовічного міста Губин, яка відкривала можливість з'ясувати історичну сутність не тільки інших трьох складових укріплених

III всеукраїнська науково-практична конференція

частин Губинського археологічного комплексу, але й розпочати вивчення археологічних пам'яток, розташованих у найближчій сільськогосподарській окрузі. Цю мету дослідник реалізував в 2006-2007, 2009-2016 експедиційних сезонах. Якраз із початком цих польових робіт в історії діяльності університетської археологічної експедиції мала місце однорічна пауза у 2008 р., яка перервала наукові роботи на площі Губинського літописного городища. Саме тоді й сформувалося нове ядро фахівців експедиції у складі молодих науковців: С. А. Тимківа – аспіранта кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, С. О. Семенчука – доцента Хмельницької гуманітарної академії, І. П. Русого, який, нажаль, загинув у перший рік повномасштабної російсько-української війни – історика Пасічнянського технологічного ліцею (колишній Старосинявський, а тепер Хмельницький район) та А. В. Кулешова – історика Кам'янець-Подільського військового ліцею, які в подальших експедиційних сезонах брали участь у розкопках археологічних залишків літописного Губина, так і в дослідженні пам'яток прилеглої сільськогосподарської округи.

Під час другого етапу на городищі дослідження здійснено на чотирьох укріплених площадках, де відкрито 2622.7 м² суцільно вивченої площі: Північна укріплена площадка – 909.8 кв м, Південна укріплена площадка – 1695.4 кв м, Південно-Західна площадка – 182,5 кв м, Південно-Східна площадка – 33 кв м. Дослідженнями також охоплено територію на лівому березі р. Случ в урочищі Село на площі 64.5 кв м. Крім того, у процесі досліджень було відкрито два ґрунтових могильники, поховання яких хронологічно співпадають із добою існування літописного міста Губин. Перший із них зафіксовано на території Південної укріпленої площадки в межах розкопів 2010, 2012, 2014–2016 польових сезонів, де вивчено 49 ґрунтових поховань XIII ст. Другий могильник відкрито у 2011 р, за 88 м на південь від укріплень Губинського городища. Там, на площі 561.5 кв м відкрито 49 ґрунтових поховань [10, с. 207; 11, с. 52–66].

Зауважимо також, що у 2026 р. виповнюється 10 років, як рішенням ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професора С. А. Копилова було припинено проходження в Губині археологічної практики студентів історичного факультету. Тим самим було завершено

експедиційні польові роботи на території давньоукраїнського м. Губина. В силу об'єктивних причин підготовка матеріалів розкопок археологічних об'єктів другого етапу досліджень літописного міста Губин, на жаль, затягнулася на роки.

Втім, за результатами цієї багаторічної роботи в ювілейному для автора 2020 р. з'явилася нова монографія В. І. Якубовського «Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка» [9] обсягом майже 41 друкований аркуш. Книгу видали за підтримки Інституту археології НАН України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури й Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка [4]. В праці відображено результати виявлення та вивчення старожитностей історичної Болохівської землі під час розвідкових і широкомасштабних польових археологічних сезонів на території Північної укріпленої ділянки досліджуваного городища. В ній знаний археолог зумів систематизувати та узагальнити матеріали з розкопок чотирьох укріплених осередків городища до видання. У текст монографії включені також матеріали досліджень на території прилеглої неукріпленої посади, що знаходиться на Лівобережжі сучасного с. Губина, в урочищі Село та матеріали досліджень двох ґрунтових могильників. У книжку увійшли також окремі репродукції і плани городищ із монографії першого випуску про розкопки Губинського городища 1997–2003 рр., що побачила світ у 2004 р. До видання увійшли, як окрема текстова інформація, так і репродукції з уже згадуваної монографії В. І. Якубовського «Скарби Болохівської землі» [9].

Варте уваги і те, що видання супроводжують багаточисленні ілюстрації: світліни з домашнього архіву дослідника другого етапу розкопок городища та його сільськогосподарської округи, графічні плани розкопаних об'єктів, графічні зображення виявлених знахідок, частина ілюстрацій, підготовлених В. П. Мегеєм (розкопки 2004–2006 рр.) і С. А. Тимківом (розкопки 2007, 2009–2016 рр.).

Уведення в науковий обіг археологічних матеріалів, отриманих у 2004–2007, 2009–2016 рр. у процесі досліджень 4-х археологічних осередків середньовічного м. Губин, дозволить майбутнім дослідникам глибше осягнути історію стародавнього

III всеукраїнська науково-практична конференція

українського міста Губин у сенсі історичних особливостей тогочасної історичної доби занепаду державності в Україні.

У вивченні культурного шару археологічних залишків та їх кількісного наповнення брали участь студенти-практиканти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також учні Старокостянтинівського аграрно-промислового професійного ліцею. Групу учнів, які активно співпрацювали в експедиції, складали: брати Ігор і Дмитро Чвортняки, Іван Тарасов, Дмитро Мусат, Володимир Маковецький, Сергій Крипа, Іван Яковчук, Артем Назарук та інші. Зауважимо, що І. Чвортняк, навчаючись в огієнківському університеті, згодом отримав диплом історика.

В організації другого етапу досліджень у Губині була відчутною систематична підтримка з боку тодішнього ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професора Олександра Завальнюка та завідувача кафедри історії України цього навчального закладу, професора Анатолія Філінюка, які були реальними співорганізаторами університетської археологічної експедиції. Слід наголосити, що в цьому учасники експедицій щороку відчували безкорисливу матеріальну вагому і підтримку з боку міського голови м. Старокостянтинова Миколи Мельничука та голови сільськогосподарського кооперативу в с. Ладиги В.В. Фомовича. У процесі роботи над монографією автори спиралися на допомогу з боку генерального директора національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» Василя Фенцура, який погодився розробити план Губинського городища, реконструкцію брами з вежею на в'їзді на територію Південної укріпленої площадки та укріплень головних оборонних валів Південної і Північної площадок. До успішного вивчення його старожитностей також долучилися директор Старокостянтинівського аграрно-промислового професійного ліцею Сергій Кучерук та викладачка історії цього закладу Лариса Сукач, які, на виконання угоди про співпрацю з університетом імені Івана Огієнка, кожного літа формували загони ліцеїстів для участі в археологічних експедиціях на Губинському городищі. Крім того, директорка ліцею особисто опікувалася забезпеченням учасників експедиції спальним інвентарем (ліжка, матраци, подушки, одіяла тощо).

Нині невтомний вчений-археолог завершив у співавторстві зі С. А. Тимківим фундаментальну монографію «Давньоукраїнське місто Губин на Случі у XII–XIII століттях» за підсумками археологічних експедицій у 2004–2016 рр. Тож незабаром за результатами проведених експедицій обачить світ нове наукове видання. Книга складається з вступного слова авторів, 9 розділів, поділених на 23 підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, списків скорочень та ілюстрацій, а також додатків. Видання наповнене великою кількістю змістовних ілюстративних матеріалів, частина з яких вміщена безпосередньо в тексті, а інша винесена в окремих блоках.

У праці на основі комплексного аналізу літописних джерел, археологічного, нумізматичного, генеалогічного, геральдичного, топонімічного матеріалів простежений ступінь історичного розвитку мешканців літописної Болохівської землі. Розглянуто історію дослідження Губинського літописного городища, в якій автори виділяють три основних етапи і дають їм ґрунтовну характеристику. Перший етап вони окреслюють 40-ми рр. XIX – початком 20-х рр. XX ст., коли відбулося пробудження зацікавленості істориків до минувшини Болохівської землі. Другий етап датований 1920–1991-м рр. із характерними розвідковими археологічними роботами. Третій етап охоплює 1991–2020-ті рр., коли на Губинському городищі проводилися найбільш масштабні польові дослідження.

У першому розділі монографії «Історія дослідження Губинського літописного городища», що складається з трьох підрозділів, археологи коротко простежують початки і поступ його вивчення, починаючи на першому етапі від В. Антоновича, М. Дашкевича, О. Андріяшева, П. Іванова, О. Петрушевича, І. Линниченка, М. Грушевського, М. Петрова та Ю. Сіцінського і на другому етапі – Л. Рафальського, В. Кочубея до О. Приходнюка, М. Ягодзінського, К. Терещука, М. Кучера та В. Якубовського. На третьому етапі польовими археологічними роботами в 1997–2005 рр. керував І. Винокур, а протягом 2006–2016 рр. – В. Якубовський. Власне у монографію включені матеріали експедицій за 2004–2007, 2009–2016 рр., які розкривають результати польових робіт не тільки у межах площі чотирьохчастинного Губинського археологічного комплексу, а й прилеглої до нього території літописного міста. Зокрема, йдеться Південну укріплену

III всеукраїнська науково-практична конференція

площадку, вивчену в 2007 та 2010–2016 рр. Південно-Західну укріплену площадку, досліджену в 2009–2010 рр., Південно-Східну укріплену площадку, яку вивчали у 2007 р., а також урочища Села та виявлених ґрунтових поховань.

Другий розділ книги присвячений топографії, стратиграфії і хронології городища давньоукраїнського міста Губин. На конкретному фактичному матеріалі автори роблять висновок про типовість, подібність та специфіку його укріплень у порівнянні з літописними містами Гнійниця, Деревич, Кудин тощо. В плані стратиграфії дослідники прийшли до узагальнення, що рельєф Губинського городища був сформований в результаті багаторазової забудови, а його історико-археологічним підґрунтям слугували трипільські поселення кінця III тисячоліття до н. е. і скіфського часу VII–V ст. н. е. Що ж до хронології пам'ятки, то вагоме значення в її визначенні відіграли писемна згадка про місто за 1241 р. в Іпатіївському літописі, виявлені характерна для другої половини XIII–XIV ст. кераміка, датована 1136 р. печатка із зображенням Іоана Предтечі та інші артефакти.

Змістовним виявився третій розділ, в якому йдеться про житлові, господарські будівлі, конюшні, господарсько-клітвові споруди з жорновими установками як центрові об'єкти цивільної архітектури на городищі, господарські ями та напільні вогнища й загалом про садибну забудову, досліджені протягом двох періодів: 1997–2003 і 2004–2016 рр. Цікавою тут є характеристика будівельних матеріалів, обпалювальних пристроїв та облаштування і детальний опис жител й господарських споруд, притаманних для міст ранньосередньовічної України.

Безперечно, чільне місце в роботі посідає четвертий розділ, в якому висвітлено історію, топографію, планіграфію та функціональне призначення порожнотілих і порожнистих клітей, клітей-городень у системі оборонних споруд Губинського городища.

Узагальнені результати дослідження могильників представлено у п'ятому розділі, що дозволяє сформувати чітке уявлення як про історію їх відкриття та їхню планіграфію, так і про усталений у населення давньоукраїнського міста Губин поховальний обряд.

В шостому та сьомому розділах головна увага зосереджена репрезентації досліджень об'єктів трипільської культури і урочища Село.

Чи не найбільшим за обсягом виявився восьмий розділ книги, де високопрофесійно схарактеризовано комплекс речового інвентаря з розкопок Губинського городища, в тому числі кераміки й інших гончарних, залізних, скляних виробів, виробів із кісток, каменю і кольорових металів, сільськогосподарських знарядь, зброї та споряджень воїна і коня.

Останній, дев'ятий розділ, відзначається коротким, але змістовним описом часових рамок, умов і місць відкриття речових скарбів й умотивованою характеристикою лунниці, намиста, гривні, золотих і срібних прикрас.

У висновках не лише підведено підсумки багаторічних досліджень, результати яких лягли в основу монографії, а й підкреслено необхідність подальшого продовження вивчення зруйнованого в 1259 р. військом монголо-татарського темника Бурундая літописного Губина, що допоможе зробити глибокі прикінцеві висновки про зовнішній вигляд давньоукраїнського міста, його історико-культурний розвиток у XII–XIII ст. та історичне значення в історії України.

Результати дослідження: по-перше, підтвердили ідентифікацію Губина як літописного ранньоукраїнського міста і центру Болохівської землі; по-друге, вивчення оборонних споруд городища допомогло глибше зрозуміти характер та особливості системи захисту середньовічного поселення; по-третє, більш повно засвідчили про високий рівень розвитку його мешканців, які займалися різними ремеслами, сільським господарством і промислами; по-четверте, виявлені і вивчені артефакти уможливили висновок про розвиненість і самобутність матеріальної культури населення;

Загалом можна з впевненістю сказати, що чергова монографія В. Якубовського і С. Тимківа стане не тільки вагомим внеском у розвиток вітчизняної археологічної науки, а й своєрідним підсумком тринадцятилітніх археологічних експедицій, проведених з ініціативи та за безпосередньої участі дослідників. Нова монографія стане вагомим історіографічним фактом археологічної, історичної та краєзнавчої науки України.

Отже, вивченню та популяризації знань про Болохівську землю, особливо літописний Губин Василь Якубовський віддав близько 60 років. Його науковий доробок на цю тематику складає близько 250 праць, зокрема 11 фундаментальних монографій. На виході найбільша узагальнююча праця вченого. Однак, як виявилось, серед 217 членів Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, бібліографічні відомості про яких увійшли до першого випуску видання «На службі української науки і краєзнавства», місця цьому невідомому археологу-краєзнавцю, дійсному члену Центру дослідження історії Поділля чомусь у ньому не знайшлося. Досі його імені не має серед почесних краєзнавців. Переконали, що, зважаючи на науково-краєзнавчі заслуги авторитетного археолога ця помилка найближчим часом буде виправлена.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть). Наукове видання. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. 416 с.
2. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наук. думка. 1984. 222 с.
3. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 800-річчя Губина. Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. 206 с.
4. Крилов Е. Фундаментальна праця про Болохівську землю // *Подільнин*. 2020. 16 грудня.
5. Семенчук С. Досліднику Болохівської землі Василю Якубовському – 80 // *Подільські вісті*. 2020. 20 лютого.
6. Семенчук С. Історія досліджень Теліжинецького городища Болохівської землі // *Духовні витoki Поділля: освіта, наука і культура на Хмельниччині (до 85-річчя утворення Хмельницької області): матеріали XII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 20 верес. 2022 р.)*. Хмельницький: ХГПА, 2022. С. 282–293.
7. Філінок А. Г. До 75-річчя кандидата історичних наук, професора Василя Івановича Якубовського // *Освіта. Наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька*. С. 467–474.
8. Філінок А. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 68 с.

9. Якубовський В. І. Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2020. 352 с.

10. Якубовський В. І. З історії відкриття і дослідження могильника середньовічного міста Губина // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 202–210.

11. Якубовський В. І. Історія Болохівської землі: історіографія і джерела // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. Т. 25: На пошану професора І. С. Винокура. С. 52–66.

12. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. 144 с.

13. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге. доп. Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. 158 с.

УДК 338.48-44(477.43)

*Наталія Стрельбіцька,
м. Хмельницький*

ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті здійснено комплексний аналіз туристичного потенціалу Старокостянтинівщини Хмельницької області. Висвітлено історико-культурні, природні, соціально-економічні передумови розвитку туризму, визначено ключові проблеми, що стримують формування конкурентоспроможного туристичного продукту. Окреслено перспективні напрями розвитку туристичної індустрії, зокрема модернізацію інфраструктури, активізацію маркетингових практик, міжінституційну співпрацю та диверсифікацію туристичних пропозицій.

Ключові слова: *рекреаційні ресурси, туристичний потенціал, Старокостянтинівщина, історико-культурна спадщина, розвиток туризму, культурний туризм, туристична інфраструктура, проблеми туризму, перспективи розвитку, регіональна економіка, локальний бренд, історичні пам'ятки, туристичні маршрути, екологічний туризм, інвестиції в туризм.*

III всеукраїнська науково-практична конференція

Туризм у XXI столітті перетворився на одну з найбільш динамічних та економічно вагомих галузей світового розвитку, яка впливає на структурні трансформації у сфері культури, економіки, соціальних взаємин та міжнародної комунікації. Регіональний туризм, зокрема внутрішній, набуває дедалі більшого значення для України, оскільки він створює альтернативні джерела доходів, сприяє збереженню культурної спадщини, популяризує локальні традиції та активізує розвиток малих територіальних громад. У цьому контексті особливої уваги заслуговують території, потенціал яких досі не реалізований у повному обсязі, але які мають усі передумови для формування конкурентоспроможного туристичного продукту. До таких належить і Старокостянтинівщина – історично багатий, природно привабливий та культурно різноманітний осередок Волині.

Старокостянтинівщина характеризується унікальним поєднанням історичних подій, архітектурних пам'яток, природних ландшафтів та етнографічних особливостей, які створюють надзвичайно перспективну основу для розвитку різних видів туризму: культурно-пізнавального, екологічного, паломницького, сільського, гастрономічного, військово-історичного та подієвого. Одним із ключових символів регіону є замок князів Острозьких – архітектурна перлина XVI століття, що відіграла важливу роль у формуванні політичної та військової історії українських земель. Поруч із ним збереглися сакральні пам'ятки, давні церкви, місця козацької слави та інші об'єкти, які формують історичну ідентичність території та мають високу туристичну цінність.

Природний потенціал Старокостянтинівщини також виступає вагомим чинником для розвитку рекреаційної діяльності. Річка Случ, її мальовничі береги, лісові масиви, природно-заповідні території та традиційні подільські ландшафти створюють сприятливі умови для активного та екологічного туризму. Поєднання природних і культурних ресурсів робить регіон привабливим не лише для індивідуальних туристів, але й для організованих груп, освітніх програм, наукових експедицій і тематичних маршрутів.

Попри значний потенціал, туристична індустрія Старокостянтинівщини перебуває на етапі формування та стикається з низкою системних проблем: інфраструктурні обмеження, недостатній рівень промоційної діяльності,

фрагментарність туристичних продуктів, відсутність цілісної стратегії розвитку туризму та браку фахівців у сфері туристичного менеджменту. Значна частина пам'яток культурної спадщини потребує реставрації, консервації та належного догляду. Відсутність єдиного бренду регіону та слабка комунікація між місцевою владою, бізнесом, закладами культури та громадськими організаціями також негативно впливають на формування іміджу Старокостянтинівщини як туристично привабливої території.

У сучасних умовах децентралізації та активізації ролі територіальних громад питання розвитку локального туризму набуває особливої актуальності. Туристичний сектор може стати ключовим чинником економічного зростання, джерелом нових робочих місць, фактором збереження культурної спадщини та платформою для підвищення регіональної конкурентоспроможності. Водночас формування цілісної туристичної політики можливе лише за умови глибокого аналізу наявних ресурсів, оцінки проблемних аспектів і визначення стратегічних орієнтирів розвитку.

Саме тому особливо важливим є комплексне дослідження туристичного потенціалу Старокостянтинівщини як цілісної системи, що включає матеріальні й нематеріальні ресурси, людський капітал, природні фактори, культурні традиції, інфраструктуру та можливості для інновацій. Усвідомлення масштабності цих ресурсів і розуміння шляхів їх ефективного використання є ключем до створення сучасної конкурентоспроможної туристичної моделі, яка здатна забезпечити регіону сталий соціально-економічний розвиток.

Історико-культурний потенціал Старокостянтинівщини є одним із найпотужніших чинників формування його туристичної привабливості. Цей потенціал охоплює широкий спектр матеріальних та нематеріальних ресурсів – від архітектурних пам'яток і сакральних споруд до історичних подій, локальних легенд і традицій. Сукупність цих компонентів утворює унікальний історичний ландшафт, який вирізняє Старокостянтинівщину серед інших територій Поділля. Саме багатовіковий культурний шар, який простягається від княжої доби до модерної історії, є тією основою, на якій може розвиватися висококонкурентний туристичний продукт.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Замок князів Острозьких – безперечно, найважливіша архітектурна домінанта Старокостянтинівщини та ключовий елемент її туристичного образу. Зведений у 1571 році за наказом князя Костянтина Василя Острозького, він відіграв стратегічну військову й політичну роль, захищаючи територію від татарських нападів та виконуючи функції адміністративного центру.

Замок має значну архітектурну цінність. Споруда є класичним прикладом оборонної архітектури XVI століття: потужні стіни, бастіони, сторожові вежі, підземні ходи й комплекс господарських будівель формують ансамбль, що відображає європейські тенденції фортифікаційного будівництва. Замок поєднує риси ренесансної архітектури з оборонними традиціями регіону.

Замок має потужний науково-туристичний потенціал та величезні можливості для розвитку:

- подієвого туризму (фестивалі середньовічної культури, історичні реконструкції);

- екскурсійної діяльності (класичні, інтерактивні, нічні екскурсії, квести);

- музейного середовища (створення тематичних експозицій);

- наукової роботи (археологічні дослідження, конференції, історичні школи).

Об'єкт здатний стати ядром туристичного бренду Старокостянтинівщини.

Старокостянтинівщина також зберігає різноманіття сакральної архітектури, що охоплює декілька історичних епох і конфесій. Релігійні споруди виконують не лише духовну, але й туристичну та культурну функцію: вони формують архітектурний вигляд регіону, є осередками традицій та джерелом для вивчення історії місцевих громад.

До найцінніших пам'яток належать: Свято-Троїцька церква – один із найстаріших храмів міста, що увібрав риси української сакральної архітектури; Костел Іоанна Хрестителя – взірць католицького храмового будівництва доби бароко; численні дерев'яні церкви сільських громад, які є прикладами народного зодчества. Сакральні локації мають потенціал для: організації паломницьких турів, духовно-просвітницьких маршрутів, проведення тематичних фестивалів церковної музики, популяризації нематеріальної спадщини.

Старокостянтинівщина – територія, нерозривно пов'язана з козацькою історією України. Тут відбувалися ключові події визвольної боротьби, проходили важливі маршрути козацьких загонів, а місцеві укріплення слугували оборонними лініями протягом декількох століть. Регіон має потужний туристичний потенціал військово-історичних локацій: місця стоянок козацьких полків, місця битв, пам'ятні знаки гетьманам і полководцям, об'єкти, пов'язані з діяльністю Богдана Хмельницького, старовинні укріплення та оборонні вали, польові археологічні пам'ятки.

Старокостянтинівщина може реалізувати кілька спеціалізованих напрямів: створення козацьких маршрутів, турів-лекцій для історичних факультетів, реконструкцій боїв, патріотичних шкільних програм, виставок і музейних експозицій. Такі продукти особливо актуальні в сучасному контексті історичної пам'яті та національної ідентичності.

Культурний код Старокостянтинівщини формується не лише архітектурними пам'ятками, а й традиціями місцевих громад.

Традиційні ремесла, регіональні пісні, вишивки, танці, народні гастрономічні традиції, сезонні свята – ці елементи можуть формувати нові туристичні продукти: майстер-класи ремесел, етнофестивалі, гастрономічні тури, фольклорні програми.

Музеї Старокостянтинівщини також відіграють важливу роль у формуванні туристичного ландшафту регіону. Наукове і туристичне значення музеїв: збереження артефактів козацької та князівської доби, висвітлення побуту населення різних історичних періодів, проведення тематичних виставок, створення інтерактивних експозицій, участь у наукових конференціях, форумах, культурних заходах.

Саме музейна інфраструктура здатна стати місцем для розвитку освітнього туризму та дослідницької діяльності. Історичні та культурні ресурси Старокостянтинівщини можуть стати фундаментом для побудови сильного туристичного бренду території. До його основних складових можуть увійти: символіка замку Острозьких, козацькі мотиви, подільські етнотрадиції, природно-історичний ландшафт річки Случ, унікальні мистецькі й культурні практики. Така ідентичність здатна підвищити впізнаваність регіону та створити цілісний туристичний продукт, привабливий як для внутрішніх, так і для міжнародних туристів.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Попри значний туристичний потенціал, Старокостянтинівщина стикається з низкою комплексних проблем, що гальмують повноцінний розвиток туристичної сфери. Ці проблеми мають багатовимірний характер і стосуються як матеріальних аспектів (інфраструктура, пам'ятки, фінансування), так і нематеріальних (імідж, управління, комунікація, освітня підготовка). Їхнє системне розуміння є ключовим для формування ефективної стратегії розвитку туризму в регіоні.

Насамперед, серед недоліків - недостатній рівень транспортної інфраструктури. Хоча Старокостянтинівщина має вигідне географічне положення, існують суттєві труднощі: нерівномірна якість автомобільних доріг до сільських та рекреаційних територій, відсутність туристичних маршрутів із комфортною навігацією, недостатньо розвинуте внутрішнє транспортне сполучення між ключовими локаціями, обмежена кількість якісних зупинок, парковок та стоянок для туристичних автобусів. Ці фактори знижують доступність туристичних об'єктів та стримують формування повноцінних турів регіоном.

Попит на якісні туристичні послуги зростає швидше, ніж розвивається місцевий ринок. Серед проблем: невелика кількість сучасних готелів середнього та високого класу, недостатня пропозиція садиб зеленого туризму з професійним сервісом, застарілий формат частини кафе та ресторанів, слабкий розвиток тематичної гастрономії.

З початком повномасштабного вторгнення росії, через постійні атаки на Старокостянтинівський аеродром спостерігається зниження туристичної безпеки регіону: потенційні відвідувачі уникають поїздок через небезпеку, що безпосередньо впливає на кількість туристів і розвиток місцевого туризму. Усе це ускладнює прийом великих груп та стримує розвиток довготривалих турів.

В плані збереження та реставрації історико-культурної спадщини є ряд питань, що потребують вирішення. Насамперед - низький рівень фінансування пам'яток. Більшість пам'яток, включно з унікальними об'єктами XVI-XIX століть, потребують: реставрації, структурного підсилення, оновлення експозицій, охоронних заходів. Фінансування з державного бюджету недостатнє, а місцеві громади часто не мають можливості покривати витрати на масштабні роботи. Це обмежує

конкурентоспроможність музеїв у порівнянні з тенденціями сучасного культурного туризму.

Деякі пам'ятки (особливо у селах) перебувають у стані: часткової руйнації, відсутності охорони, впливу природних та антропогенних факторів. Без системного втручання частину об'єктів можна втратити назавжди.

Нестача туристично-інформаційної інфраструктури:

У регіоні недостатньо туристично-інформаційних центрів: туристично-інформаційні центри, системи QR-навігації, інтерактивні маршрути, стандартизовані путівники.

Це ускладнює орієнтацію для туристів і знижує якість туристичного досвіду.

Сучасний турист орієнтується на онлайн-контент, проте: офіційні ресурси громади мають обмежену промоційну функцію, мало якісних відео- та фотоматеріалів, у соцмережах недостатня активність, немає цілісного бренду, логотипу, слогану. У результаті Старокостянтинівщина недооцінена на загальноукраїнському ринку туризму.

Існують кадрові проблеми. Молоді фахівці часто не бачать перспектив розвитку в малих містах, тому виїжджають до обласних центрів або інших країн. Через це місцева індустрія не отримує нових ідей та енергії.

Проблеми розвитку туризму Старокостянтинівщини є комплексними та взаємопов'язаними. Більшість із них можна подолати при системному та стратегічному підході, інтеграції зусиль громади, влади, бізнесу та культурних інституцій. Усвідомлення цих бар'єрів є необхідною передумовою для переходу до формування реальних перспектив і конкретних шляхів розвитку туристичного сектору.

На перспективу Старокостянтинівщина має всі підстави для формування повноцінного туристичного кластера, здатного стати одним із ключових центрів культурно-історичного, екологічного та гастрономічного туризму. Перспективи розвитку ґрунтуються на поєднанні трьох чинників: багатой спадщини, вигідного географічного положення та активізації місцевих громад. Для реалізації цього потенціалу необхідне системне стратегічне бачення, яке включає модернізацію інфраструктури, збереження спадщини, інноваційний маркетинг та створення конкурентних туристичних продуктів.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Для формування привабливого туристичного регіону важливо забезпечити: капітальний ремонт доріг до ключових об'єктів, створення системи вказівників, інформаційних стендів та навігаційних табличок, облаштування автобусних стоянок для туристичних груп, розробку велосипедних та пішохідних маршрутів. Покращення транспортної інфраструктури збільшить кількість туристів і забезпечить можливість запуску нових екскурсійних програм.

Розвиток готельної, рекреаційної та гастрономічної інфраструктури має велике значення. Перспективними напрямками є: створення сучасних готелів та апартаментів, розвиток мережі садиб зеленого туризму, відкриття тематичних ресторанів місцевої кухні, облаштування кемпінгових зон та рекреаційних майданчиків, підтримка розвитку SPA- і wellness-локацій у природних зонах. Це дозволить залучити туристів із різними бюджетами та інтересами.

Відновлення та модернізація ключових пам'яток:

Замок Острозьких має стати центральним ядром туристичного розвитку. Перспективні проєкти: завершення реставраційних робіт, створення інтерактивного музею історії князів Острозьких, облаштування експозицій із мультимедійними технологіями, відкриття музейних майстерень, формування освітніх платформ та історичних лекторіїв.

Аналогічні заходи можуть бути реалізовані і для інших пам'яток — зокрема старовинних храмів, млинів, оборонних споруд.

Для створення нових туристичних продуктів необхідні найперспективніші формати культурно-історичних маршрутів:

- «Замки Хмельниччини» — маршрут між старовинними замками Хмельницької області;

- «Шлях князів Острозьких» — інтеграція історичних локацій Старокостянтинова;

- «Барокові та ренесансні храми регіону»;

- «Польсько-українські культурні шляхи».

Такі маршрути можуть бути реалізовані як одноденні, так і багатоденні тури.

Останнім часом зростає популярність гастрономічних турів. Це перспективний туристичний напрямок, який включає: створення фестивалів традиційної кухні, розробку гастрономічних

турів із дегустаціями, популяризацію локальних продуктів (меду, сирів, ремісничих виробів).

Гастротуризм має великий потенціал завдяки автентичності місцевої кухні.

Старокостянтинівщина – це регіон, який може стати центром культурних подій Волині.

Можливі фестивалі:

- історичні реконструкції у Замку Острозьких;
- фестиваль подільських ремесел;
- музичні та літературні заходи;
- фестиваль духовної музики;
- етнофестиваль «Волинський ярмарок».

Фестивалі здатні значно збільшити туристичний потік.

Екотуризм і рекреаційні активності

Старокостянтинівщина має потенціал для:

- створення еко-стежок;
- організації сплавів річками;
- розвитку велотуризму;
- відкриття зон для кемпінгу та відпочинку.

Екотуризм приверне молодь і туристів, орієнтованих на природні активності.

Формування ефективної маркетингової та брендової стратегії

Для створення туристичного бренду Старокостянтинівщини необхідно розробити: логотип, слоган, брендбук, візуальну автентичку, брендвану сувенірну продукцію.

Бренд повинен відображати унікальність: замкові традиції, історію князів, автентичку.

Потрібно розвивати цифрову стратегію: створення офіційної туристичної онлайн-платформи, запуск інтерактивної мапи, активність у соціальних мережах, розробка мобільного застосунку «Старокостянтинівщина туристична», 3D-тури культурними об'єктами. Це збільшить впізнаваність регіону на туристичному ринку України.

Варто залучати молодь до створення молодіжних туристичних клубів, організації волонтерських програм, підтримки студентських ініціатив. Молодь може стати рушійною силою туристичних інновацій.

Пріоритетними напрямками в плані розвитку партнерства має бути: співпраця з туристичними агенціями, створення пакетних

III всеукраїнська науково-практична конференція

турів, промоція регіону у національних туристичних мережах, співпраця з туроператорами України та Польщі.

При взаємодії з музеями та громадами важливо об'єднати ресурси: спільні виставкові проекти, музейні маршрути, міжмуніципальні туристичні програми.

Для формування інвестиційних пропозицій необхідно розробити:

- інвестиційні паспорти об'єктів,
- бізнес-плани для готельних комплексів.

Створення спільних проектів з приватним бізнесом у сферах: гастрономії, крафтових виробництв, рекреаційних комплексів.

Для розвитку екологічно відповідального туризму важливо: запровадити правила поведінки в природних зонах, розвивати екоосвітні проекти, сприяти створенню природоохоронних територій.

Перспективи розвитку туризму Старокостянтинівщини є надзвичайно широкими та багатовекторними. Реалізація стратегічних напрямів – від модернізації інфраструктури до створення унікального бренду – дозволить регіону посісти вагоме місце на туристичній карті України. Туризм може стати потужним каталізатором економічного зростання, підвищення культурної активності, залучення інвестицій та зміцнення місцевої ідентичності.

Старокостянтинівщина, як унікальний історико-культурний та природно-географічний регіон Поділля, володіє колосальним туристичним потенціалом, який за умов системного розвитку здатний перетворити територію на потужний туристичний центр Хмельниччини. Проведений аналіз засвідчує, що ресурсна база регіону є надзвичайно різноманітною: від унікальних архітектурних пам'яток XVI–XIX ст., пов'язаних із родом Острозьких, до цікавих природних ландшафтів, багатих етнотрадицій, подієвих можливостей та гастрономічної спадщини.

Водночас дослідження виявило низку проблем, які стримують ефективну реалізацію туристичного потенціалу. Серед них: фрагментарність промоційних стратегій, недостатня інфраструктурна розвиненість, відсутність сталого фінансування, незадовільний стан деяких пам'яток, слабка інтеграція громади та бізнесу у туристичні проекти, низький рівень діджиталізації та інформаційного наповнення маршрутів. Ці фактори ускладнюють

формування конкурентного туристичного продукту та гальмують розвиток туристичного ринку території.

Разом із тим виявлені можливості демонструють значний потенціал для прискореного зростання галузі. Створення комплексного бренду Старокостянтинівщини, формування кластерної співпраці між владою, музеями, туристичним бізнесом і громадськими організаціями, активне використання цифрових технологій, упровадження нових форматів туризму (подієвий, етнографічний, гастрономічний, військово-історичний, водний, велосипедний, паломницький), розвиток якісної інфраструктури та сервісу – усе це здатне забезпечити стійкий розвиток території.

Надзвичайно перспективним напрямом є інтеграція Старокостянтинівського регіону в міжрегіональні туристичні маршрути Поділля та Волині. Важливим пріоритетом залишається популяризація унікальної спадщини князів Острозьких, розвиток культурно-мистецьких фестивалів, створення багатофункціональних туристичних просторів і залучення грантових коштів ЄС, Українського Культурного Фонду, УКіФ, ДФРР та інших інституцій.

Ключовим чинником успіху є консолідація дій усіх зацікавлених сторін. За умови стратегічного управління та втілення запропонованих рекомендацій Старокостянтинівщина здатна стати яскравим туристичним брендом регіонального та національного масштабу, забезпечити економічне зростання, створення робочих місць, активізацію локальних громад та формування позитивного іміджу Хмельниччини в Україні й за кордоном.

Таким чином, розвиток туризму на Старокостянтинівщині має не лише економічне, а й соціокультурне значення, адже сприяє збереженню спадщини, формуванню локальної ідентичності та модернізації регіону. Туристичний потенціал території є високим та потребує стратегічної реалізації, що відкриває широкі перспективи для подальшого поступального розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бейдик О. О. Туристичні ресурси України. – Київ: Альтерпрес, 2019. – 512 с.
2. Богданович В. Історико-культурний потенціал Поділля: проблеми та перспективи. – Хмельницький: Вид-во ХНУ, 2020. – 284 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

3. Бонч-Бруєвич В. Замкові комплекси Волині та Поділля. – Львів: ЛНУ, 2018. – 368 с.
4. Витвицький Я. Старокостянтинівський замок: архітектура і функції. – Тернопіль: Джура, 2017. – 224 с.
5. Гончарук Г. Туризм як чинник розвитку територіальних громад. – Одеса: Астропринт, 2021. – 298 с.
6. Гупало В. Культурний туризм України: сучасний стан і тенденції. – Київ: Наукова думка, 2018. – 342 с.
7. Державна служба статистики України. Статистичний щорічник України за 2023 р. – Київ, 2024.
8. Економіка та управління туризмом / За ред. С. Мельника. – Київ: КНЕУ, 2022. – 416 с.
9. Жижко Т. Туристичний бренд території: теорія та практика. – Київ: Видавничий дім, 2020. – 252 с.
10. Історія Поділля / За ред. В. Смоля. – Київ: Наукова думка, 2019. – 764 с.
11. Киричук О. Подільські фортеці XVI–XVII ст. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2021. – 304 с.
12. Коваленко С. Кластерний підхід у розвитку туризму. – Львів: ПАІС, 2019. – 232 с.
13. Костін В. Музейна справа та туризм: точки перетину. – Київ: Центр учбової літератури, 2018. – 208 с.
14. Кравчук І. Геотуристичний потенціал Хмельниччини. – Хмельницький: ХГПА, 2020. – 180 с.
15. Литвиненко С. Стратегічне планування розвитку громад. – Полтава: Астра, 2021. – 264 с.
16. Маркетинг туризму / За ред. Л. Чернеги. – Київ: КНЕУ, 2019. – 372 с.
17. Мельничук О. Подієвий туризм в Україні: тенденції та перспективи. – Львів: Місіонер, 2021. – 196 с.
18. Музеї Поділля: путівник. – Хмельницький: Місто, 2020. – 144 с.
19. Національна туристична організація України. Аналітичний огляд 2024. – Київ, 2024.
20. Олійник Я. Туристична географія України. – Київ: Знання, 2020. – 468 с.
21. Петрушенко В. Регіональна туристична політика. – Київ: КУТЕП, 2019. – 312 с.
22. Проблеми збереження культурної спадщини Поділля / За ред. В. Лозового. – Кам'янець-Подільський, 2018. – 296 с.
23. Рекомендації ЮНЕСКО щодо охорони культурних ландшафтів. – Париж, 2017.
24. Сайко В. Соціально-економічні ефекти розвитку туризму. – Ужгород: Гражда, 2021. – 228 с.

25. Старокостянтинівщина: історичний нарис. – Старокостянтинів: Музей князів Острозьких, 2022. – 112 с.
26. Туризм Хмельниччини: статистичний огляд 2018–2024. – Хмельницький: ОДА, 2024.
27. Федорук Я. Родина Острозьких у контексті європейської історії. – Київ: Темпора, 2019. – 420 с.
28. Харчук П. Розвиток локальних туристичних маршрутів. – Харків: ХНУ, 2020. – 188 с.
29. Царик В. Етнокультурна спадщина Поділля. – Тернопіль: Збруч, 2018. – 240 с.
30. Чернілевський Д. Туристичний потенціал громад у контексті децентралізації. – Київ: Алерта, 2021. – 210 с.
31. Шаблій О. Основи регіоналістики. – Львів: ЛНУ, 2017. – 528 с.
32. Штурхецький С. Рекреаційні ресурси Поділля. – Хмельницький: Поліграфіст, 2020. – 154 с.

УДК 94(477.43)«1971»:323.226(477)

*Віктор Адамський,
м. Хмельницький*

ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ «ЗА УКРАЇНУ-НЕНЬКУ» В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УЧИЛИЩІ: ЯК ВІДБУВАЛАСЯ БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ МОВУ В 1971 РОЦІ

У повідомленні розповідається про створення Л. Ярошно, Г. Ксьондз та Р. Назаришиною у 1971 р. підпільної організації «За Україну-неньку» в Хмельницькому педагогічному училищі, яка ставила за мету боротися за збереження української мови. Наводяться протокольні записи засідання педагогічної ради педагогічного училища, де заслуховувалося це питання за участі учениць.

Ключові слова: училище, організація, учениці, листівка, українська мова, педагогічна рада, м. Хмельницький.

Гасло у Вікіпедії, присвячене освітянці, поетесі Лідії Іванівні Ярошно (Проказюк), описуючи її життєві шляхи, зокрема отримання середньої та вищої освіти, констатує: «...учитель української мови та літератури, закінчила Хмельницьке педучилище (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія), з

III всеукраїнська науково-практична конференція

відзнакою Кам'янець-Подільський педагогічний інститут (нині Кам'янець-Подільський національний університет)» [1]. Природно, у допитливого читача виникає запитання: «Як могло так статися, що здібна учениця, яка закінчила на відмінно інститут, не зуміла добитися таких результатів, навчаючись у педагогічному училищі?»

Власне пропоноване повідомлення й має за мету з'ясувати обставини, які унеможливили Л. Ярохно та її колегам Г. Ксьондз та Р. Назаришиній отримати червоні дипломи.

Втім, новини ми не відкриємо. На сьогодні у нашому розпорядженні є публікації, в яких розкривається один принциповий сюжет періоду навчання учениць в Хмельницькому педагогічному училищі. Так, А. Сваричевський ще в 2009 р. писав: «Це було у 1971 році. Про неї почув тоді на обласному ідеологічному активі, де картали нас, викладачів і педагогів, за прорахунки у вихованні молоді у комуністичному дусі. Тоді почув, що це вона, студентка Хмельницького педучилища, організувала «Братство ЗУН» (за Україну-неньку), це з її ініціативи у Хмельницькому було розвішано листівки з відозвами берегти рідну мову, бути українцями:

«Слово рідне, мово рідна,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько –
Тільки камінь має!»

У такий (хай, можливо, наївний) спосіб вісімнадцятирічна юнка протестувала проти повальної русифікації українського населення у сімдесяті роки» [2].

І далі А. Сваричевський згадував: «Пам'ятаю, як тодішній начальник КДБ істерично кричав з трибуни: «Ети соплячки заставили не спать несколько недель все управление!»

Це їй коштувало дорого... Спочатку допити в КДБ, потім виключення з комсомолу, спопеляючі і гнівні звинувачення на педрадах і зборах. «На мене дивилися, як на прокажену, шарахалися, як від хворої на чуму чи холеру, – пригадує Лідія Іванівна. – Було таке, що й плювали вслід. Особливо боляче було бачити приниження мого батька, фронтовика, який намагався ублагати органи, щоб не карали мене надто суворо. Батьки дуже переживали, але ні мама, ні тато ніколи не дорікнули мені за мій вчинок»» [2].

Про цей сюжет йдеться і в інших публікаціях, присвячених Л. Ярохно та її творчому доробку [3]. Позаяк у них доволі ґрунтовно описано життєві етапи освітанки і поетеси, ми не зупинятимемось на цих аспектах. Наша мета інша. Нам вдалося відшукати один із документів, який ілюструє розгляд описаної події на засіданні педагогічної ради Хмельницького педагогічного училища. Ми не коментуватимемо його, оскільки читач самостійно зможе зробити для себе відповідні висновки. Зазначимо лише, що документ подаємо із збереженням мовної стилістики та орфографії:

«Протокол № 10

засідання педагогічної ради Хмельницького педагогічного училища від 14 травня 1971 р.

Голова педради – Гончарук Ф. Г.

Секретар – Магера М. Н.

Порядок денний:

1. Недоліки у вихованні учнів та невідкладні завдання педколективу по дальшому поліпшенню ідейно-виховної роботи з учнями училища.

Слухали: Виступ директора уч-ща Гончарука Ф. Г.

Готуючись до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя Великого Жовтня, колектив проробив значну роботу. Проведені цікаві зустрічі, вечори, бесіди, екскурсії, турпоходи. Гарно проведений Ленінський залік, велику роботу провела ленінська кімната. Значні успіхи в навчальній роботі, випуск минулого року був особливо гарний.

Але випадки останніх днів затьмарили гарну роботу. В ніч з 27 на 28 квітня уч-ці 3 курсу дошк. відд. Ярохно Л., Ксьондз Г. та Назаришина вивісили в місті саморобний плакат під девізом «Українці, схаменіться», аналогічний плакат був вивішаний в ніч на 4 травня з підписом «Братство «ЗУН»», 6 травня було розвішано 5 листівок з закликом любити рідну мову, 8 травня вночі при спробі вивісити черговий плакат Ярохно та Ксьондз були затримані. Ярохно та Ксьондз пояснюють свою «діяльність» боротьбою за чистоту української мови. За чистоту мови і ми боремося, в цьому напрямку багато працюємо: розглядали на педраді, нараді при директорі, виготовляли стенди, провели вечір «Мужай, прекрасна наша мово!» тощо. Методи ж роботи у нас різні. Вони пояснюють, що це романтика, гра. Тов. Гончарук Ф. Г. згадує роки Великої Вітчизняної війни, коли фашисти знищували

III всеукраїнська науково-практична конференція

мільйони людей різних національностей. В нашому колективі працюють люди різних національностей. До кого ж адресовані плакати? Від кого ви звертаєтесь? Наводить приклади з л-ри, кінофільмів. Ви ж гарні студенти, ваші поезії друкуються, ви впізнали «смак слави», ви їздили в Москву, Ленінград, в Київ на семінар поетів-початківців, ви вже багато взяли від України-неньки, а що ви дали нашій Радянській Україні? Ви живете серед культурних людей, які теж борються за чистоту української мови, але ви по-підлому, вночі ганьбили звання радянського студента. Ми говоримо вам це сьогодні одверто у вічі. Чому? Як? Що буде далі?

Ярохно Л.

Нічого поганого не думала, не хотіла, щоб так вийшло. Просто до цього мене спонукало... не обов'язково за чистоту мови... Чиста мова практично не зовсім можлива, бо тут проживає 900000 росіян, євреїв, поляків. Всі вони розмовляють рос. мовою, бо вона державна. Ми не проти рос. мови, це хороша мова. Слова Ломоносова... Але буває, що українці забувають свою мову, соромляться її. Ще в дитинстві це спостерігала, це мене вражало. На 1 курсі з дівчиною зайшла в їдальню, а вона почала розмовляти рос. мовою, бо їй соромно. В піонерському таборі над нами сміялися, що розмовляємо укр. м. У Москві в готелі теж сміялися, говорили, що укр. м. – діалект рос. м. Мене це болісно вражало. Ми з Галиною ще на 2 курсі часто на цю тему говорили, а коли почали на 3 курсі вивчати суспільствознавство...

– Чи говорили ще з ким на цю тему.

В училищі укр. м. не в загоні, а в інших технікумах викладання ведеться на російській мові. Якби й у нас так було, то ми б повісили в нас. (Не розуміє поняття «державна мова»).

Питання. Зінченко. «Що таке «ЗУН»?»

– За Україну-неньку.

– Чи одне і теж мова укр. і Україна-ненька?

Продовжує Ярохно Л.

На уроках сусп. вчили про національну політику, про взаємозбагачення націй, що кожна нація не втрачає свого обличчя. Мені хотілося, щоб і Україна свою мову не втратила. Нам хотілося, щоб кожен над цим подумав. Писати про це в газету... Хотілось чогось незвичайного, а тому чіпляли листівки. Поганий метод. Думали щось інше робити. Потім зрозуміли, до чого це може

привести. Лозунгом «Українці, схаменіться» хотіли привернути увагу до мови, до її чистоти, тому малювали карикатури, брали слова Шевченка про мову, придумали «ЗУН».

- Чому б не піти в МК комсомолу і не вмістити листки в «Прожекторі»?

- Про що вас просили в Москві в Олександрійському парку? (Гаєвська).

- Просили співати укр. пісні.

- Про листівки говорили з ким-небудь?

- Ні, тільки між собою.

- Кого ви розумієте під «ми»?

- Я, Галя Ксьондз, Рая Назаришина.

- На кого ви розраховували? (Зіналь).

- На тих, хто соромиться рідної мови.

- Чи не зустрічали ви студентів, що соромляться своїх батьків? (Зінченко).

- Лише чула про це.

- Ви сказали, що на Україні не можлива чиста укр. м. Де ви були на Україні? (Калініченко).

- На Донеччині, Полтавщині.

- Чи правильною мовою ви розмовляєте? (Зінченко).

- У мене теж не чиста мова, але я за те, щоб не цуралися мови, гордилися нею.

- Що ви втрюх зробили, щоб показати зразок української мови? (Рець).

- Я сказала, що за чистоту мови ми не боремося.

- Чи читали ви твори Шевченка російською мовою? (Горностанська).

- Поважаю людей, що знають багато мов.

- Чи знаєте людей, що соромляться рідної мови? (Зінченко).

- Знаю.

- У групі вашій є такі? (Гончарук).

- На першому курсі зустрічала.

- Чи ваша «організація» мала статут, програму? Звідки назва «ЗУН»? (Сирваровська).

- Ми хотіли... Ви думаєте, що ми якісь націоналісти, в мене вже немає сили пояснювати протягом тижня.

- Де ви взяли назву? Скільки б ви ще вивісили плакатів? (Трифоненко).

III всеукраїнська науково-практична конференція

- Це був останній. Ця форма неправильна.

- Чи ви ділились такими своїми думками у Києві на семінарі? (Коломієць).

- У контакт ні з ким не входили, крім однієї дівчини з Полтавщини.

- На літерат. гуртку це питання піднімали?

- Ні.

- Кого з своїх викладачів ви найбільше поважаєте? (Гончарук).

- Магеру, Калініченка, Філь А. П., Палійчук, Степанову.

Ксьондз Г.

- Які у вас думки. (Гончарук).

- Нічого не думали, просто стежили за мовою одна однієї, виправляли. Методи наші неправильні. Батьки мої про це нічого не знають.

- Чи усвідомлюєте ви, що така діяльність карається законом? (Зіналь).

- Ми повісили плакат, його зірвали... Тоді ми повісили ще.

- Чи не боялися ви ходити вночі?

- Ні.

- Ми хотіли йти в дружинники, але нас не взяли.

- Чому ж вдень не клеїли? (Горностанська).

- Вдень соромно.

- Чи читаете ви журнал «Україна»? Там же друкуються критичні матеріали, чому туди не послали? (Брила).

- Ми хотіли в «Перець» послати.

- Чому ти виступаєш в двох особах: на зборах і вночі? (Яневич).

- Наді мною сміялися.

- В кого виникла ідея? (Гаєвська).

- В обох.

Гончарук. Чи виникала думка, що вас покарають, коли дізнаються про це?

- Так.

- Як же думали бути покараними?

- Посварять.

- Хто ж з сучасних письменників найбільше подобається? (Чалий).

- Стельмах, Тичина, Рильський.

- Назвіть улюблених викладачів? (Гончарук).

- Калініченко, Дубінчик, Брила.

- Чи думаєте далі вчитися? (Орлик).
- Хочу в Рівно.
- Ви «зірвали» Ленінський вечір. Чому? (Калініченко).
- У мене не було грошей.
- Які висновки ви зробили?
- Помилилась.

Назаришина Р.

- Які у вас були думки? (Гончарук).

- Ми не йшли за вільну Україну, не думала, що мене назвуть бандерівкою.

- Як ви розцінюєте все це? (Гончарук).

- Засуджую. Все зрозуміла.

Ярохно.

Це, що ми робили брудне. Засуджую.

- Ким ви хочете бути, кого наслідувати?

- Хочу мати риси Тимофія Горицьвіта.

Зіналь М. П.

Страшенно обурений. Обурює те, що вони дурників виставляють. Ми не маскуємо своїх поглядів. Я знаю, що вони знали, що такі речі не надрукують і в стінну пресу не вмістять. За виступи на зборах у нас нікого не судять. Грунт для таких розмов є. Це – антирадянська вилазка.

Горностанська Р. Л.

Наводить слова Л. Українки. Це, очевидно, писала ваша улюблена поетеса. Я на уроках вам роз'яснювала про політику партії, ми ніколи не обходимо гострих питань. Я не українка, але володію і укр., і рос. м. Для мене важлива не мова, а що говорити. Це наклеп на укр. народ, укр. мову, це міщанські погляди, іноді недоліки ми перебільшуємо.

Грудева О. Ф.

Відчуваю почуття досади. Ми все робимо, щоб вас виховати інтернаціоналістами. А яка віддача? Ми ваші батьки. Ви ж лише починаєте жити.

Зінченко О. І.

У мене в руках листи першого секретаря комс. ячейки училища. Він приїде до нас на 50-річчя училища. Що ми йому скажемо?

Орлик Т. Д.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Ярохно розмовляє бідною українською мовою. Хай уважно прочитає твори Шевченка, М. Вовчка, Короленка, Гоголя – українців, що прославили російську літературу. Хіба не можна наслідувати М. Островського? Я українка з Полтавщини, дочки навчаються в російській школі.

Гончарук Ф. Г.

Ярохно Л., Ксьондз Г., Назаришина Р., добре, якщо ви відчули, що ми обурені. Ми добре знаємо ціну Радянській Україні, українській мові. Ви робите перші кроки і кроки помилкові. Хочеться, щоб до кінця навчального року ви підтвердили свої оцінки і закінчили училище гарно. Ми не вашого розуму. Хочеться вірити, що ви просто заблудилися. Доведіть, що ви чесні, знайдіть сили, щоб відвітуватися завтра перед комсомольцями. Дайте оцінку своєму поступку, хуліганському поступку. За вами ще хтось може стояти, хто посіяв це. Завтра виступіть чітко, ясно. Якщо ви заблудились, майте мужність сказати все чесно. Ми дамо вам змогу закінчити педучилище. Ви повинні одержати дипломи з відзнакою.

(Продовження без дівчат).

А чому так сталося? Все ж ми чогось не доробляємо. Каленюк шапку зняв, виселили дівчат з гуртожитку. Що в них такі погляди, чогось, видно, не вистачає в роботі викладачів історії, педагогіки, адже розглядаються теми «Комуністична мораль». До викладачів літератури самі серйозні вимоги: іноді недогубали, іноді перегибали. Звідки незапланований вечір Симоненка? Чому не було літературних вечорів, присвячених лауреатам Держпремії УРСР ім. Шевченка? На вечорі Симоненка ніхто не був присутній. А де ж виховання? Ми повинні виховувати комуністичний світогляд. До учнів потрібно стояти ближче, жити їх життям.

А керівники груп? Чому Ярохно Л. ні з ким не порадилася? Чому вони не прийшли до нас, адже Ярохно Л. не раз повторювала, що хоче бути схожою на Миколу Никаноровича, але їй просила нікого не карати, крім них. Вечори наші не завжди цікаві, скучні, бо самі дівчата. Керівникам гуртків, груп, бібліотеці потрібно стояти ближче до учнів. Якщо вечір малоефективний, краще не проводити. Треба серйозніше працювати над підвищенням свого ідейного та фахового рівня. Треба виявити, що недоробляється, намітити шляхи, які допоможуть ліквідувати все це. Якби Ярохно Л. не зналася з нашими працівниками-літераторами, цього б не сталося.

Горностанська Р. Л.

На XXIV з'їзді КПРС була звернена особлива увага на ідеологічну боротьбу. У Ярошно Л. є знання, але це ще не переконання. Переконання у неї не наші. У колективі говорять, що тут певний вплив Миколи Никаноровича, що в нас не так розмовляють укр. мовою. Нам нав'язують, що треба говорити не «утюг», а «праска», з цим боротись не слід. Чи не це було поштовхом? Про те, що Ярошно узагальнила... А Україна, Казахстан – змішування національностей. Чому Ярошно не звернулась до мене? Такі погляди у неї склалися не тепер. Це вона сама не видумала. Може про це скаже Мик. Ник.

Шумлянська Л. Ф.

Довше всіх мала можливість думати над тим, що сталося. Де корінь зла? Безперечно, дівчата не 27 квітня надумали повісити плакати. Що ж спонукало їх до таких ганебних дій? Пояснюють все дуже просто – любов до рідного краю, культури, мови. Це цілком природньо. Хіба ми іншої думки? Але яким шляхом прививати любов, дівчата ще не усвідомили.

Виникає природне питання: де ми недоробили? Що сприяло таким проявам? Яка наша вина у тому, що сталося?

Причину потрібно шукати в першу чергу в собі, в нашій роботі. Скеровуючи роботу педколективу на навчальний рік, ми намагаємося охопити всі ділянки навч.-вих. процесу. І якщо простежити нашу діяльність в цьому напрямку за біжучий навч. рік, видно, що зроблено чимало: педради – про піднесення культури усної та письмової мови, робота по піднесенню загального культурного рівня учнів, стан грамотності учнів 1 курсу; кабінет мови переобладнано, виготовлено ряд цінних стендів. В цьому напрямку по облад. кабінету багато попрацював Магера М. Н. Але яка віддача? Ми не завжди до кінця доводили розпочату справу, не завжди вимогливо ставились до себе і до учнів. Багато в цьому перегинає палку Магера. Грубо зауважує не тільки учням, але й викладачам, перед учнями ганьбить викладачів (Семенківська. Я ввів в цьому училищі укр. м., до цього її не було). Тов. Магера забуває, що все по-різному сприймається дорослими та дітьми.

Багато робиться і з вихов. роботи. Гарні плани, ніби все передбачено, але, видно, в них ще мало молодечого вогню, запалу, не всі ще заходи доходять до душі, дають належну віддачу. Ми ще

далеко стоїмо від учнів. З нами ще не завжди діляться своїми думками, сумнівами, не бачать в нас свого старшого товариша. Ось тут-то повинні працювати і комсом., і профорганізації, керівники груп. Відсутність цього, можливо, і послужило ґрунтом для породження подібних «ідей». Велику роботу проводив літературний гурток, яким керував Магера. Наші учениці Гуменюк, Ярохно, Пуговиця та інші друкувалися в пресі. М. Н. є л-ним наставником, близьким другом, і йому варто було уважніше слідкувати за формуванням світогляду своїх вихованців. На запитання «Який вечір запам'ятався»? Ярохно відповіла, що творчий Н. Гуменюк та Симоненка. (Коротко хто С.). Такими вечорами потрібно керувати, щоб учні могли справжнє відрізнити від підробки. На питання «Які поети подобаються»? відп. – Шевченко, ранній Тичина, Олесь. (Коротко про Олеся). Чи може поезія Олеся бути взірцем, ідеалом для початкуючої поетеси? А хто порадив письм. Мацевича. А де ж краща наша л-ра? В цьому напрямку літгурток працював слабо. Недоробляла й бібліотека по популяризації кращої л-ри. Ось і короткі відповіді на поставлені запитання. Викладачі недостатньо пильні, забув., що формують світогляд, готують до ідеологічної роботи.

Палійчук В. С.

Учні схвильовані, ставлять цілий ряд запитань. У групі 3-Г учні шукають відповіді на незрозуміле. Цінний виступ на XXIV з'їзді КПРС депутата Лихачьова. Нам потрібно багато працювати, щоб зуміти дати вичерпуючу відповідь на питання, що хвилюють учнів.

Магера М. Н.

Сам багато пережив. До цього часу вважав Ярохно кращою своєю ученицею, не помічав за нею нічого поганого; вона була замкнута. Багато працюю над культурою мови. З цими дівчатами ніколи не розмовляв. Ярохно була старостою л-ного гуртка, але була пасивною. Її посиляли на нараду молодих початківців; можливо, вона в Києві з кимось познайомилась і привезла такі думки. За 4 роки в уч-щі зібрав багато матеріалу по культурі мови, влітку, можливо, опублікую. Часто виправляю мову учнів, викладачів, але не для образи. В літстудії є три члени, на наступний рік перетворимо її в звичайний літгурток. Вечір Симоненка був позачерговий, виступ готував Пуговиця, Ярохно – вірші. Я захворів, і вечір проводили без мене, залишилися

задоволені. На уроках л-ри багато говорили про походження мови. На мову та л-ру мало годин, тому потрібно настирливо працювати.

Трифоненко Н. К.

Працюю в уч-щі 18 років, але нічого подібного не помічалось. Відчуваю себе винною в тому, що сталося, бо читаю укр. м. В програмі є багато питань, які потрібно глибоко висвітлювати. Недостатньо працювала предметно-методична комісія мови, хоч в цьому році були заслухані гарні доповіді т.т. Орлик, Коломієць, Грудової.

Степанова О. М.

Ми всі, очевидно, багато недоробляємо. На партзборах обговорювали актуальні питання, але потрібно більше працювати. Група 3-Б не зразкова, дівчата Ярошно, Назаришина замкнуті, вони не усвідомили своїх помилок. Потрібно посилити відповідальність викладачів та учнів за виконанням своїх обов'язків. Чому це трапилось в групі 3-Б. Вони «назло» обрали комсорга, Ярошно проводила роботу і серед інших учнів, але її ніхто не підтримав. Потрібно більше працювати над підвищенням свого ідейно-політичного рівня. Щиро будемо вирішувати всі питання.

Гончарук Ф. Г.

Виступи товаришів цінні, видно, що всі усвідомлюють, що потрібно багато працювати, глибоко опрацьовувати матеріали 24 з'їзду КПРС. Виступ Миколи Никаноровича незадовільний. Не можна пускати роботу на самоплив (вечір Симоненка). Л-на студія – справа хороша, але нею потрібно керувати. На Ярошно потрібно було мати вплив. Пояснив, як потрібно роз'яснювати те, що сталося, учням. Хочеться вірити, що ці дівчата заблудилися, і ми зуміємо їх перевиховати. Сьогодні розмова відбулася серйозна; колектив у нас хороший, працездатний і цей випадок не може затьмарити нашу роботу. Прикро, що цей випадок стався серед випускників. Причина, можливо, в тому, що всі заходи дають віддачу. Недостатньо проводиться ідейно-політична робота. Треба більше розмовляти з учнями, бувати у них на квартирах, в гуртожитку. Більше вимогливості до керівників груп, потрібно стати ближче до учня. Ширше розгорнути роботу по популяризації кращих творів рад. письменників, більше працювати у напрямку інтернаціонального виховання.

РІШЕННЯ

Заслухавши та обговоривши питання «Недоліки у вихованні учнів та невідкладні завдання педколективу по дальшому поліпшенню ідейно-виховної роботи з учнями училища», педагогічна рада відзначає, що в училищі в останній час – в час підготовки та відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, гідної зустрічі XXIV з'їзду КПРС проведена значна робота по вихованню в учнів почуття радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, відданості справі Комуністичної партії. Було проведено ряд цікавих тематичних вечорів, зустрічей з ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва, екскурсії до Москви, Ленінграда, Києва, в Карпати, в Кам'янець-Подільський.

Але випадок з учнями Ярошно Л., Ксьондз Г., Назаришиною Р. говорить про те, що в нашій роботі є серйозні прогалини.

Виходячи з цього, педагогічна рада постановляє до кінця 1970-71 навч. року та для врахування при проведенні виховної роботи в наступному році провести такі заходи:

1. Всім викладачам, зокрема викладачам історії, суспільствознавства, географії, педагогіки, психології, мов, літератури, в процесі викладання та в позакласній роботі посилити вплив на учнів по формуванню у них комуністичного світогляду, виховання почуття радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, відданості справі Комуністичної партії, почуття гордості за нашу соціалістичну Батьківщину, непримиренності до проявів буржуазної ідеології, широко пропагувати матеріали XXIV з'їзду КПРС (щоденно на кожному уроці).

2. Керівникам груп проводити виховну роботу в більш тісному зв'язку з комсомольською та профорганізаціями, пожвавити її, запроваджувати нові, цікаві форми, як диспути, пресконференції, зустрічі, тематичні вечори тощо, домагаючись їх ефективності та дієвості. Надавати учням більшої самостійності у проведенні заходів. Посилити виховну роботу з кожним учнем зокрема. (щоденно. Комітет комсомолу, бюро комс. груп, кер. груп).

3. Комсомольському комітету, комсомольському бюро курсів та груп, учнівській лекторській групі, відділенню тов. «Знання», керівникам груп, гуртків, ф-ту громадських професій провести в

групах та по курсах цикл бесід, лекцій, тематичних вечорів, політінформацій на теми:

«Я – громадянин Радянського Союзу»,

«Союзом незламним республіки вільні навік об'єднала Великая Русь»,

«Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин»,

«Національна політика Радянського Союзу»,

«При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Ленін),

«Керівна роль Комуністичної партії в поступальному рухові нашої Батьківщини до комунізму»,

«Розвиток національних мов при переході до комунізму».

«В. І. Ленін і Україна» (до кінця навчального року).

4. Провести загальноучилищний тематичний вечір «Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин» (25 вересня 1971 р. Комітет КСМ, Сергеева О. І., Філь А. П., Дубінчик Л. Л.).

5. Провести засідання л-ного гуртка, педагогічного гуртка на тему: «Учитель початкових класів (вихов. д/с) повинен досконало володіти мовою. (До 30 жовтня 1971 р. Предметно-методична комісія викладачів мов та педагогіки – Трифоненко, Вишнівська Л. Ф., Мамчур Н. Кер. гуртків – Вишнівська, Палійчук В. С., Філь А. П., Магера М. Н.).

6. Розглянути питання про стан викладання мови та рівень мовної грамотності учнів училища (на матеріалах переводних та державних екзаменів). (До 1 листопада 1971 р. Предметно-методична комісія – Трифоненко Н. К., Зінченко).

7. Пожвавити роботу клубу інтернаціональної дружби в напрямі висвітлення боротьби народів різних країн світу за своє соціальне і національне визволення, за соціалізм і комунізм. (Систематично. Комітет комсомолу).

8. Широко пропагувати кращі твори радянських письменників, зокрема твори лауреатів Ленінської, Державної премії УРСР ім. Шевченка, премії ім. М. Островського, шляхом проведення літературних вечорів, диспутів, читацьких конференцій, обговорення книг, влаштування книжних виставок тощо. (Систематично. Комітет комсомолу, бібліотека (Чорна), кабінет мови та л-ри (Магера), літературний гурток (Філь А. П.).

III всеукраїнська науково-практична конференція

9. Училищній стінній пресі широко висвітлювати питання дружби народів, вести боротьбу за чистоту мови, боротися з пережитками минулого у свідомості людей. (Систематично. Комітет комсомолу. Редколегія загальноучилищної газети (Коломієць С. І.).

10. Провести бесіди в групах 3-Б, 3-Г дошк. відділу, зокрема з учнями Ярошно Л., Назаришиною Р., Ксьондз Г. з питань політики Комуністичної партії Радянського Союзу по національному питанню. (Травень-червень 1971 р. Шумлянська Л. Ф., Степанова, Калініченко А. І., Старченко Г. І., Яневич Т. Р.).

11. Ученицям 3 курсу дошк. відділу Ярошно Л., Ксьондз Г., Назаришиній Р. за хуліганський вчинок, порушення дисципліни оголосити сувору догану.

Голова педради Гончарук

Секретар Магера» [4].

Додамо лише, що майже місяць Л. Ярошно, Г. Ксьондз та Р. Назаришину тягали на допити до КДБ. Цієї процедури не уникнув і вчитель української мови М. Магера. Кілька років Л. Ярошно добивалася дозволу на навчання в інституті. Дозволено було лише після погодження КДБ [2]. Однак, попри відмінний диплом, можливості вступити до аспірантури вона була позбавлена. Такою була справжня сутність радянської державності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ярошно Лідія Іванівна.
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BD%D0%BE_%D0%9B%D1%96%D0%B4%D1%96%D1%8F_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0
2. Сваричевський А. Лідія Ярошно: «Над нашою мовою ніколи не заходить сонце». *Українець*. 2009. № 1-2. С. 19.
3. Сурова Т. І., Суровий А. Ф. Лідія Іванівна Ярошно (Проказюк). *Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячується. С. 343–353.
4. Хмельницький міський архів. – Ф. «Хмельницьке педагогічне училище». – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 56–65 зв.

УДК 908(477.82):72.03

*Анна Кулішова,
Валентин Пагор,
м. Кам'янець-Подільський*

ЗАМОК КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНОВІ: АВТЕНТИЧНІСТЬ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ

У статті представлено результати натурного дослідження та комплексного технічного опису замку князів Острозьких у Старокостянтиніві – пам'ятки фортифікації XVI–XVII ст. Проаналізовано сучасний стан збереження основних об'єктів комплексу: в'їзної брами з муром, башти-донжона, палацу, Троїцької церкви та дзвіниці. Особливу увагу приділено архітектурному декору (ренесансним аттикам, порталам, серафіто) та монументальному живопису інтер'єру церкви як ключовим маркерам автентичності пам'ятки. Виявлено характерні пошкодження та деструктивні процеси, що загрожують збереженню автентичних елементів в умовах воєнного стану. На основі зіставлення архівних даних та сучасних обстежень автори констатують стійкість архітектурно-планувальної структури замку попри історичні трансформації та наголошують на необхідності подальшого моніторингу технічного стану та розробки заходів із консервації об'єкта.

Ключові слова: замок Острозьких, Старокостянтинів, архітектурна спадщина, технічний стан, автентичність, фортифікація, натурні дослідження, реставрація.

Важливе значення для вивчення об'єктів архітектури минулого становлять матеріали архівів, бібліографічні відомості та іконографічний аналіз. Водночас найбільш достовірну й об'єктивну інформацію надає безпосереднє дослідження пам'ятки в її натуральному вигляді та подальший фаховий технічний опис. У питаннях вивчення пам'яток архітектури особливе практичне значення набуває натурна фіксація історичних будівель Хмельниччини. Провідну роль у цьому відіграє колектив Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», який проводить наукове вивчення, фіксацію технічного стану та підготовку документації для обліку пам'яток відповідно до чинного законодавства.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Значна кількість унікальних пам'яток Хмельниччини збереглася лише частково, а окремі з них перебувають в статусі щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Стан збереження та характер пошкоджень є індивідуальними для кожної окремої пам'ятки. Пріоритетної уваги потребують елементи архітектурного декору, оскільки саме вони є ключовими для точного датування, атрибуції та ідентифікації стилістичних особливостей об'єктів. З огляду на прогресуючі ризики втрати таких деталей в умовах воєнного стану, завданням першочергової ваги є їхнє негайне вивчення, детальна документація та розробка заходів щодо їх збереження.

Визначним зразком фортифікаційної архітектури Хмельниччини є замок у Старокостянтинові, що об'єднує в єдиний комплекс оборонні, громадські та культові споруди. Ця твердиня з бастионно-стіновою системою захисту була зведена у другій половині XVI ст., в часи масового будівництва приватних та державних замків на Правобережній Україні. Історія замку тісно пов'язана з життєписом славетного роду князів Острозьких, чия діяльність охоплювала військову, духовну та освітню сфери. Так, зусиллями Костянтина Василя Острозького у другій половині XVI ст. при замковому храмі Святої Трійці було створено потужний інтелектуальний осередок із власною школою, друкарнею та колом науковців. У розвитку комплексу виділяють початкове будівництво у 1561-1571 рр. та подальшу модернізацію у XVII ст. [1-11]. Замок демонструє будівельну трансформацію де органічно поєдналися військові, житлові та сакральні функції. Завдяки вдалому розташуванню на ландшафті та компактному плануванню, замок виглядає як монолітний і художньо завершений архітектурний об'єкт. Проведені дослідження констатують, що замок *«в своїй архітектурі зберіг первісні готичні риси – вузькі стріласті вікна та аркади зі стріластими арками у Церкві, пізніші ренесансні – аттик Башти-донжона, ордерний портал Брами, дверне обрамлення з інскрипцією латиною в Палаці, а також барокові – фронтони з волютами Церкви і Дзвіниці. Заслужують на увагу орнаментальні та сюжетні настінні розписи XVI ст. – поч. XVII ст. в інтер'єрі Церкви»* [12, арк. 16].

Замок – мисового типу, за розміщенням на місцевості – низинний, за системою захисту – баштово-стіновий, за розплануванням – нерегулярний, за призначенням оборонний та

мешкальний. За планом територія замку наближена до видовженого трикутника, відповідно до форми мису між річками Случ та Ікопоть. Площа замку займає 3,2900 га. Загальні габарити замкового двору: довжина, з заходу на схід – 220 м, ширина на заході – 210 м, на сході – 100 м. Замок відокремлений на заході від міста мокрим ровом-каналом між річками Случ та Ікопоть. Комплекс будівель та споруд Палацу, Церкви, Башти-донжона сформований в одну лінію, паралельно берегу р. Случ, для створення потужного вузла оборони.

Для того, щоб комплексно оцінити технічний стан та збережені декоративні елементи, які є акцентами автентичності пам'ятки, нижче охарактеризуємо кожен складову:

Брама з муром (рис. 1). Брама – кам'яна та цегляна, тинькована, пофарбована вапняним розчином. Первісно двоярусна споруда з підйомним мостом через рів. Збережено нижній ярус брами з наскрізним проїздом. Споруда наближена до квадрату зі сторонами 10,710 м; 10,430 м; 10,900 м; 10,700 м. Проїзд розташований по осі схід-захід. Габаритні розміри будівлі 10,44x10,47 м. Перекриття кам'яне циліндричне склепіння з розпалубками. Дах чотирихиллий, покрівля – хвилясті азбестоцементні листи по дерев'яних кроквах та латинах. Декоративне оформлення вирішено в поєднанні тиньку з рельєфним декором з чистотесаних блоків пісковика. Ступінь капітальності – мурована споруда з вогнестійким переkritтям.

Мур збережений з одного відтинку в південній частині замкового двору між Брамою та Баштою-донжон. Викладений з бутового каменю вапняку, низької якості. Верхня частина муру зруйнована, поверхня втратила міцність. Сліди конструкцій бойового ходу та бійниць відсутні. Довжина муру сягає близько 61 м, з перемінною шириною 1,25-1,5 м., висота стін з боку замкового двору перемінна від 2,5 м до 3,0 м. В місцях примикання до Брами фіксується ступінчастий обрив мурування (штраба).

На південному фасаді башти по центральній осі розташовано проїзд, оздоблений порталом, виконаний з пісковика та цегли. Ордерний портал виконаний у стилі ренесанс, представлений пілястрами тосканського ордеру та антаблементом. Арка проїзду викладена з чистотесаних блоків пісковика, її обрамляють гладкі пілястри на спрощених п'єдесталах, з тосканськими капітелями і розвинутими базами. Окремі елементи п'єдесталу, баз, пілястри з

пісковика частково втрачені. Антаблемент викладений з цегли, декор повністю втрачений. В верхній частині фасаду залишилися сліди декоративних елементів з цегли (консолей для малих пілястр). Елементи з пісковика мають вивірену поверхню, множинні ушкодження та сколи. На лицевій поверхні мурування над кам'яною аркою проїзду, у верхніх кутах ніші збережено отвори для підйомного механізму мосту. В середині споруди над кам'яною аркою проїзду збережено горизонтально закладений в мурування дерев'яний брус з отворами, свідчить про те, що підйомний механізм знаходилось на другому ярусі брами. На інших фасадах зовнішнє декоративне оздоблення відсутнє.

Рис. 1. «Брама замку Острозького 1751 р.» [10]

Башта-донжон. Споруда кам'яна та цегляна, тинькована. Триярусна, має глибокий підвальний ярус та надземну частину 2 яруси. Поєднує обидві функції для проживання та оборони. З південного сходу до башти примикає палац, з північного заходу – мур. В плані асиметрична, по конфігурації трапеція з гострим кутом, розмірами 10,8 м; 6,5 м; 1,7 м об'єднана з баштою, яка має форму неправильного кола з внутрішнім діаметром 4,7 м. Стіни південно-східного фасаду башти укріплено ескарповим

муруванням висотою до 4 м. Зовнішні площини стін мають невеликий позитивний ухил на висоту першого ярусу башти. Товщина стін башти на рівні першого ярусу – 2,1 м, на рівні другого – 1,4 м. Сполучення з палацом здійснюється через третій ярус. Приміщення підвального та першого ярусу перекрито хрещатим склепінням. Перекриття другого ярусу плоскі залізобетонні панелі та зірчасті склепіння на вісім нервур. Дах комбінований, двосхилий, V образний, покрівля металева та керамічна із черепиці. Над баштою дах восьмигранний купольний з покриттям із черепиці. Зовнішнє декоративне оздоблення споруди виконано в тиньку. Фасади оздоблені вінчаючими карнизами і профільованими обрамленнями вікон. Планувальна структура – камерна.

Зовнішнє декоративне оздоблення на північному фасаді фрагментарно представлене збереженою рустованою пілястрою, виконаною в тиньку. Також рустом оздоблений північно-західний кут. Вінчаючий карниз викладений з цегли і тягнутий в тиньку, під ним – частково збережений поясок з тиньку. На південному фасаді в площині між карнизом і пояском фрагменти сграфітто (на темно-сірому тлі білий рослинний орнамент). Вінчає башту ренесансний аттик складної конфігурації, прикрашений колонками, поясками та ромбовидними нішами. Збережені фрагменти оздоблення з тиньку вкриті сіткою тріщин.

Палац – кам'яний, цегляний, двоповерховий (рис. 2). Прямокутний в плані з виступаючим ризалітом на південному сході. Габаритні розміри будівлі: довжина 35,8 м, ширина 9,5 м, ризаліту 11,0x6,54 м. Центральний об'єм палацу поєднаний з північного сходу з об'ємом церкви, з південного заходу з об'ємом оборонної башти. Стіна ризаліту південно-східного фасаду на рівні першого поверху вирішена як ескарпова. Палацова будівля має два входи. Міжповерховий зв'язок здійснюється зовнішніми сходами. Пластика головного фасаду вирішена за рахунок виступаючого парадного відкритого ганку перекритого фігурними склепіннями. Парадний вхід влаштовано на північно-західному фасаді на другому поверсі, виділено ганком з подвійними сходами. Ганок прямокутної форми, розмірами 5,40 м x 3,2 м. В середині будівлі розміщено криницю. Перекриття першого поверху – напівциркульні склепіння з розпалубками, другого – плоскі залізобетонні панелі. Дах двосхилий, покритий черепицею.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Композиція палацу асиметрична. Фасади оздоблені декором в тиньку. Планувальна структура – камерна та зальна.

*Дворець замка Острозького 1751 р.
в. Сторо-Константинов, Г. Миколайчук оди. архітектор Матвійченко М.*

Рис. 2. «Палац замку Острозьких 1751 р.»

На головному фасаді збережено фрагменти оздоблення, виконані в тиньку: пілястри з рустом. Візуально виділена межа між палацом і церквою рустом в тиньку. Фасади палацу почленовані прямокутними віконними прорізами зі слідами перебудов. Увінчаний палац профільованим карнизом з цегли під ним – частково збережений поясок в тиньку. В заглибленнях рустів збереглися сліди пофарбування теракотового кольору. Збережені фрагменти оздоблення з тиньку вкриті сіткою тріщин і відшаровуються. Парадний вхід на другому поверсі оформлений прямокутним порталом, частково втраченим. Збережено білокам'яний антаблемент порталу з латинським написом «LAN DEO GRATIA DIVXU OSTROG. CASTELLANVS CRACOWIENSIS», що перекладається як «Ян, з ласки Божої, очільник острозький, каштелян краківський» [12]. Рельєфність напису частково втрачена. Елементи антаблементу фриз та карниз мають вивітрену поверхню, ушкодження та сколи. Також на другому поверсі збереглися профільована стійка та поріг білокам'яного обрамлення дверного прорізу.

Церква – кам'яна, цегляна, однонавова, одноапсидна на високому цоколі (рис. 3). В плані прямокутна з напівкруглою п'ятигранною апсидою з бабинцем на північно-західному фасаді з прямокутною прибудовою на південно-східному фасаді. Габаритні розміри: довжина 20,0 м, ширина 9,8 м з притвором і прибудовою – 19,5 м. Північно-західний фасад укріплено двома контрфорсами. Стіна південно-східного фасаду вирішена як ескарпова. Прибудова первісно башта – двоярусна прямокутна в плані, витягнута паралельно осі храму. Простір інтер'єру розділено за допомогою чотирьох стовпів, що тримають систему зводів: по поперечній осі – хрестових, по поздовжній осі – на півциркульних великого прольоту з розпалубками, в апсиді – зімкнутих з розпалубками. При південно-східній стіні влаштовано балкон хорів. Дах церкви: двосхилий над навою, конічний над апсидою з декоративною мідною главкою на дерев'яному барабані, односхилий – над прибудовою, купольний – над притвором. Покрівля влаштована з керамічної черепиці і металевих листів. Декоративне оздоблення фасадів виконано з цегли, в тиньку. Внутрішнє планування зального типу.

Зовнішній декор стриманий. Фасади церкви гладко тиньковані, пофарбовані вапняним розчином. По периметру

церква опоясана високим цоколем та вінчаючим карнизом в тиньку, простого профілю. Високі видовжені вікна мають стрілчасті завершення, утоплені в нішах. Акцентом церкви є завершення даху – баня з главкою та хрестом. Храм оздоблений щипцем з волютами, половина висоти, якого знаходиться в межах горища. Центральний елемент щипця вирішений у вигляді стели з простими пілястрами з розкреповкою по кутах та з трикутним фронтоном із профільованим карнизом. По обидва боки від стели розташовані попарно пілястри, над якими розміщені стовпчики, що покриті металом у вигляді шатра. Вінчаючий профільований карниз церкви тягнутий в тиньку. Бабинець церкви декорований фронтоном барокової форми, вінчаючим карнизом та нішами для скульптур.

В інтер'єрі церкви збережено три шари розписів різних періодів XVI – поч. XVII ст. Настінний живопис – орнаментальний та сюжетний. На південно-західній стіні (над хорами) зображено коло, поділене на чотири сектори. В його центрі розташований щит зі знаком князів Острозьких – поєднання гербів «Огончик» (зображення стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями вниз) і «Леліва» (шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори). У верхньому правому секторі зображено герб «Леліва», в інших секторах зображення не прочитується. Навколо кола наявні окремі деталі (листя) рослинного орнаменту. На південно-східній стіні нави зберігся фрагмент розпису, де чітко видно дві колони з коринфськими капітелями, фриз і, ймовірно, постать людини. На аркаді зі сторони апсиди розміщені декоративно зображені дерева, стовбури і гілки проглядаються чітко, наявні сліди зображення великих декоративно вирішених листків на деревах. У схожій стилістиці на стінах та аркадах є фрагменти геометричного орнаменту у вигляді кіл і завитків. Кольорова гама дерев і завитків однакова. На аркаді зі сторони хорів – прямокутна рамка та два хмароподібні картуші навколо неї, в одному з яких прочитується зображення чаші на п'єдесталі. На стелі збереглося зображення квадратної рамки і частини картуша з написом під нею. Напис в картуші зберігся частково. Монументальний живопис очевидно, має пошарове хронологічне походження. Є значні втрати на різних ділянках стін і стелі.

Рис. 3. «Церква замку Острозьких 1751 р.»

Дзвіниця – ширмова, кам'яна, одноярусна, горизонтальна споруда з трьома арковими прорізами для дзвонів, на невисокому цоколі (рис. 4). Прямокутна в плані, габаритні розміри: довжина 7,6 м ширина 2,0 м. Дах чотирискхилий, покритий черепицею. Декоративне оздоблення виконане з тиньку.

Пластика західного фасаду вирішена за рахунок виступаючих та западаючих об'ємів фігурних обрамлень з замковими каменями в тиньку над арковими прорізами. В склепіннях арок влаштовані дзвони. Фасад увінчаний аттиком, який декорований по центру фігурними елементами. По центру влаштована глибока ніша по бокам втоплені дзеркала. Завершений простим карнизом [12].

Отже, незважаючи на історичні випробування та пізніші втручання, архітектурно-планувальна структура та композиційна основа замку залишилися значною мірою непошкодженими. Пам'ятка зберегла чіткі сліди різних історичних періодів про що свідчать писемні джерела та історичні нашарування. Донині замок залишається головною архітектурною домінантою міста, формуючи неповторне обличчя його панорами.

Рис. 4. «Дзвіниця церкви замку Острозьких 1751 р.»
Список використаних джерел та літератури

1. Байдич О. В. Свято-Троїцька церква Старокостянтинів у першій половині XIX ст. // Болохівщина: осягнення історії. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 182-188.
2. Доманська А. Історичне ядро пам'яток архітектури Старого Костянтинів. Болохівщина: осягнення історії. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 216-220.
3. Жукова О. До питання музеєфікації замку князів Острозьких в м. Старокостянтинів // Болохівщина: осягнення історії. Хмельницький, 2009. Ч. 1. С. 203-209.
4. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том IV. Староконстантиновский уезд / составил Н. И. Теодорович. Почаев: тип. Почаево-Успенской лавры, 1899. 934 с.
5. Кочубей В. Державний історично-культурний заповідник у м. Старокостянтинів: провідник. Харків: Рух, 1933. С. 8-45.
6. Крищенко Л. Старий Костянтинів – нове волинське місто XVI ст. // Архітектурна спадщина України: щорічник Держбуду України. Київ: НДІПАМ. С. 132-152.
7. Новицький О. П. Звідомлення за досліди замка-фортеці колишнього князів Острозьких Старокостянтинів року 1930 // Хроніка археології та мистецтва. 1931. Т. 3. С. 67-68.
8. Пагор В. Відродження національної пам'яті – створення сучасного історико-культурного заповідника в Старокостянтиніві // Охорона культурної спадщини як невід'ємний елемент сталого розвитку суспільства. Збараж: НЗ «Замки Тернопілля», 2024. С. 144-147.
9. Пажимський О. Атрибуція монументального розпису замкової церкви Св. Трійці в місті Старий Костянтинів. Кобудь – Костянтинів – Старий Костянтинів: історія, археологія, культура, архітектура: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 р. / наук. зб. «Велика Волинь». Т. 34. Старокостянтинів, 2006. С. 283.
10. Поточний архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток НІАЗ «Кам'янець». Фотографії акварелей пам'ятників архітектури Хмельницької області, об'єктованих в 1956 г. / Г.Говденко, П.Захарченко, І.Макущенко. (Київ, март 1958 г.). 45 арк.
11. Собчук В. Д. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських. // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів : історія, археологія, культура, архітектура : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 р. / наук. зб. «Велика Волинь». Т. 34., Старокостянтинів, 2006. С. 267-277.
12. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Паспорт, облікова картка на пам'ятку «Замок, 1571 р.». Кам'янець-Подільський, 2023. 28 арк.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

УДК 908(477.82):72.03

*Василь Муляр,
м. Старокостянтинів*

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВАСИЛЯ-КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ

У повідомленні аналізуються пам'ятки архітектурної спадщини В.-К. Острозького на теренах Південно-Східної Волині. Зосереджено увагу на архітектурних комплексах, що збудовані у м. Старокостянтиніві. Наводяться план міста, схема татарських шляхів нападу на землі Речі Посполитої у XVI–XVII ст., фотографічні зображення вулиць міста. Оскрема увага приділяється Оборонній башті XVI ст. як визначній пам'ятці архітектурної творчості.

Ключові слова: архітектурна спадщина, Південно-Східна Волинь, замок, В.-К. Острозький.

Містобудування, що виразно занепало на українських землях після інтенсивного розвитку в другій половині XIII ст., поживляється, особливо починаючи з першої половини XVI ст. Цьому сприяла стабілізація внутрішньої ситуації. Започатковується формування мережі приватних міст, розвиток якої припадає вже на наступний період історії.

У плануванні містобудівельних ансамблів впродовж століття не сталося істотних змін. Надалі виступають як утверджені ще за княжої доби вільні принципи планування, визначені насамперед особливостями рельєфу конкретної місцевості, так і розпланування мішаного типу, на західноукраїнських землях нерідко з регулярним, характерним для планування міст на Магдебурзькому праві ядром, та вільним розташуванням передмість. Утвердження на українських землях нової еліти й активне будівництво укріплених резиденцій призводить до того, що нерідко вони починають відігравати важливу роль у планувальній структурі міст.

Костянтинів XVI ст. Реконструкція К. І. Терещука

Продовжує розвиватися система міських укріплень як давніх історичних міст, так і новозасновуваних.

Історія заснування міста Старокостянтинова пов'язана з життям та діяльністю відомого представника княжого роду Острозьких – Василя-Костянтина Острозького. Безперечно, що ця людина була колоритною і видатною постаттю в історії не лише України, а й Східної Європи загалом. Його називають «некоронованим королем Русі», оскільки був одним із найзаможніших та найвпливовіших князів Великого Князівства Литовського, впливовим державним, військовим та культурним діячем.

Найбільший після короля землевласник Речі Посполитої, князь Острозький, у різні часи своєї кар'єри був претендентом і на польський, і на московський престоли.

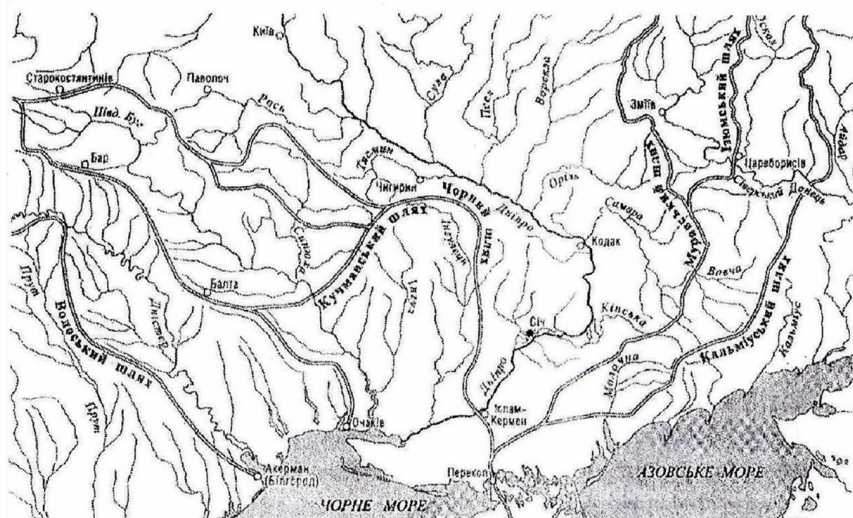
Не тільки місцева шляхта, а й король не наважувався кинути виклик авторитету цієї людини. Уже на кінець XVI століття Острозький здобув величезну особисту імперію, яка включала 40 замків, 1000 міст і 13000 сіл, що перебували у його власності.

У часи пізнього середньовіччя південним краєм Волині проходив один з трьох відомих напрямків нападів кримських татар на українські землі, відомий як «Чорний шлях». Місцевість, на якій пізніше буде засноване місто Костянтинів, розташовувалася на цьому шляху. Дійсно, спорудження тут фортеці, яка виконувала б

III всеукраїнська науково-практична конференція

оборонну функцію, було справою досить стратегічною. Варто зазначити, що в ті часи князь Василь-Костянтин Острозький вів боротьбу за спадкові володіння та й боротися за них йому довелося ще не один десяток років. Тому князь піклується про розширення своїх володінь, особливо волинських, а також пошуків місця для нової резиденції.

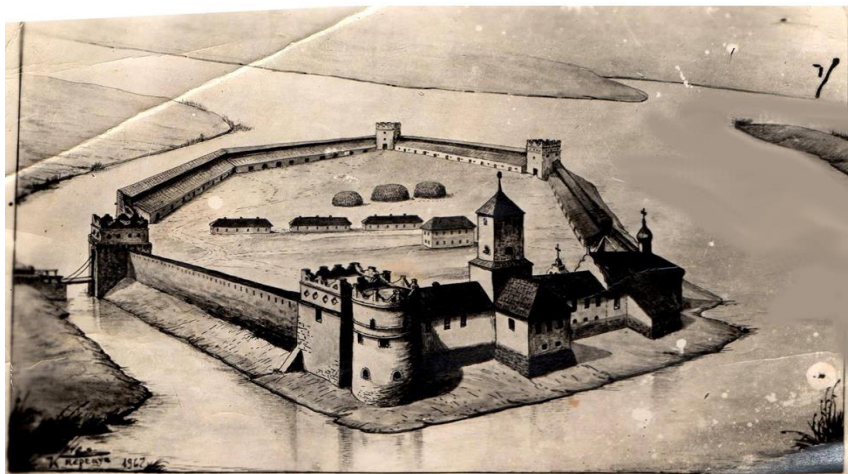

*Схема татарських шляхів нападу
на землі Речі Посполитої у XVI – XVII ст.*

Одне із таких міст Південно-східної Волині, яке одночасно отримавши Магдебурське право відбудовується швидкими темпами, та називається на честь свого батька - Костянтином. В 1561 році розпочинається будівництво Свято-Троїцької церкви, круглої оборонної вежі, візної брами з оборонними мурами з південної сторони р. Случ і західного боку від міста. Як і раніше, лише поодинокі великі міста як Львів чи К-Подільський, могли дозволити собі спорудження мурованих фортифікацій.

У менших вони поставали хіба, що у випадку належності до резиденції якогось могутнього феодала. Прикладом можуть бути міські укріплення зламу XV-XVI ст. Дубна, що належало князям Острозьким, від них збереглася Луцька брама, у Костянтинові їх було аж три- Случька, Старицька та Кузьминська або Львівська. На жаль у нас вони не збереглися. У переважній більшості міст, в тому числі і в Костянтинові укріплення споруджувалися у комбінованому варіанті – з каменю, дерева та землі, в чому знайшла продовження одна з характерних рис оборонного будівництва княжої доби.

Реконструкція К.І. Терещука старовинного замку XVIст. в Старокостянтинові

У систему укріплень Старокостянтинівського замку входила також споруджена в південній частині подвір'я оборонна Свято - трійцька домова церква — поєднання резиденції з храмом вказує на зв'язок з традиціями княжого періоду, а включення церкви до системи укріплень замку демонструє той досить рідкісний на українських землях підхід до розпланування оборонного комплексу, який на Волині простежується також у Зимненському та Костянтинівському монастирях. Ймовірними архітекторами Костянтинівського замку за дослідженнями автора історичної довідки К. Гончарової «Нове місто та замок» активно розбудовується Костянтином Острозьким до початку 1570-х років. Відомо, що на службі в Острозьких у цей час працювали архітектори-італійці. Так Христофер Боццано будував фортецю в Межирічі, Петро Сперендіо-замки у Тернополі та Острозі, Джакопо Мадлена у Заславлі. Можливо останній із них був архітектором Костянтинівського замку, Оборонної вежі та Домініканського костелу.

Неодмінним елементом системи укріплень був глибокий рів з водою, якщо це дозволяли місцеві умови. У Костянтинові рів з водою відділяв замок від міста із заходу, а також потужний, глибокий мокрий рів сягав завширшки до 20 м та глибиною до

8 м, який вбудований в систему оборонних споруд міста. Характер таких укріплень значною мірою визначали природні особливості рельєфу місцевості.

План Старокостянтинова XVIII ст.

Міська житлова забудова міста розвивалася в рамках усталених містобудівних структур й у більшості своїй продовжувала залишатися дерев'яною. Такий характер мала, зокрема, забудова і Костянтинова перед пожежею в середині XVIII ст. де дерев'яні конструкції каркасів будинків стали поживою для полум'я.

Окремо хочеться звернути увагу на структуру планування міста, в центрі якого розміщена ринкова площа до якої сходяться головні шляхи. А ринкова площа забудована зі сходу резиденцією В. К. Острозького, з півдня Оборонною вежею, Домініканським костелом та монастирем, із заходу Соборною церквою (зелена), а з півночі єврейською синагогою підкреслює характерне планування міської забудови, яка збереглася до сьогоднішніх днів.

Оглядове XVI століття було черговим важливим періодом в історії оборонного будівництва. На його еволюцію помітно вплинуло утворення в середині XV ст. Кримського ханства й початок регулярних набігів кримських татар на українські землі. В цій галузі триває утверджене впродовж попереднього століття співіснування і паралельний розвиток власної традиції, закоріненої

III всеукраїнська науково-практична конференція

у княжій добі української історії, та привнесеної на волинські землі з другої половини XV ст. європейської будівельної системи.

Старокостянтинів, вулиця Меджибіська

Старокостянтинів, вулиця Олександрівська

На території Волині характерним прикладом подібних укріплень є Остріг, де незадовго до 1603 року в ансамблі замку з'являється кругла вежа, яка є однією з класичних пам'яток ренесансного оборонного будівництва. Істотно перебудовано комплекс оборонних споруд Дубенського замку, а також в 1561-1571 рр. докорінно розбудовується третій найважливіший замок-резиденція наймогутнішого роду Острозьких -- Костянтинівський. Історія і час частково зберегли для майбутніх поколінь оборонні вежі і мури цих середньовічних фортець.

Особливо важливий етап у розвитку оборонного будівництва на українських землях у зоні контакту з татарським степом припадає на другу половину XVI ст. У цей час з огляду на посилення турецької загрози тут істотно модернізуються наявні на той час муровані укріплення й споруджується низка нових дерев'яних фортець, внаслідок чого утворилася унікальна в історії оборонного будівництва на волинських землях укріплена лінія по басейну річки Случ починаючи від м. Базалії, Красилова, Костянтинова, Старого Острополя, Любара, Полонного і закінчуючи м. Зягілем на півночі.

Оборонна башта збудована у другій половині XVI ст. являється доміантою славного міста і входить до складу його фортифікаційних укріплень. Змурована з каменю-пісковика, квадратна в плані, має п'ять ярусів, висота вежі сягає понад 35 м. На

III всеукраїнська науково-практична конференція

першому поверсі могла розміщуватись ризниця, а на другому – лоджія для фундатора. Вхід на інші поверхи здійснювався за допомогою гвинтових сходів. Дозвіл на будівництво та заснування Домініканського монастиря та келійного корпусу отримано засновником та фундатором – старшим сином Василя Костянтина Острозького – Янушем Острозьким у 1610 році.

Оборонна башта XVI ст. (руїни)

Через два роки розпочинається його будівництво. Ймовірним автором та архітектором цього проекту можна вважати Джакомо

Мадлену, який відомий спорудженням мурованих укріплень монастиря бернардинів у Заславі та своїми зв'язками з князями Острозькими та Заславськими.

В 1612 році Януш Острозький видає фундуш для костелу – 20 злотих з оренди міської, 10 поставок голландського сукна, десятину з Сульжинецького фільварку, десятину з с. Марківці та три лани орної землі на прикостельний шпиталь, про що свідчить занесення відомостей у Люблінські актові книги.

Через рік, 18 квітня 1613 року, дарує фундуш, який включає в себе землі та селян Заслучі (Юридика), отримання десятин зерна в снопах з деяких князівських фільварків та різні привілеї. У монастирські володіння входили також села Іршики та Прохорівка. Після закінчення будівництва комплексу монастиря, він був висвячений на честь Матері Божої Громничої (Стрітенської або очищення Богородиці).

Келійний будинок являв собою двоповерхову цегляну будівлю без виключених окрас та орнаментациї, який був збудований впритул до костелу.

На рівні з містом, монастир часто потерпав від нападів татар, і хоча, оборонна вежа, яка входила до складу монастирського комплексу та високий мур, що оточував його, часто ставали серйозною перепорою на шляху степовиків, не завжди вдавалося зберегти святиню неушкодженою: наприклад, піл час татарського нападу у 1618 році монастир зазнав серйозних руйнувань.

Великого спустошення монастир зазнав під час національно-визвольних змагань у 1648-57 рр.

Костянтинівський кляштор, володіючи доволі значним фундушем, мав у своєму складі протягом певного періоду навчальні заклади різного типу, оскільки важливе місце в повсякденному житті кляштору відігравала інтелектуальна підготовка ченця-домініканця, що базувалася на розгалуженій системі внутрішньо орденського шкільництва.

В старокостянтинівському кляшторі в різні періоди функціонували навчальні заклади таких типів:

Новіціат, де проходили духовну та інтелектуальну підготовку особи, що готувались стати монахами;

Матеріальний студіум, в якому викладалась філософія та теологія для монахів кількох сусідніх монастирів.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Обидві школи реально діяли, про що свідчить наявність у цей час в особовому складі монастиря новітців та студентів. А також опублікований перелік отців-домініканців Костянтинівського кляштору у 17—першій половині 18 століть.

Поступове згасання чернечого життя в осідку розпочалося на початку XIX ст. Це зумовлено складною зовнішньополітичною ситуацією, яка призвела до зникнення з політичної арени польської держави. Внаслідок другого поділу Польщі у 1793 р. Старокостянтинів, як і решта волинських земель, увійшов до складу Російської імперії. 13 листопада 1798 р. був прийнятий регламент щодо костьолів, а також кляшторів, спрямований на одержавлення майна католицьких конфесій.

Особливо життя католиків ускладнилось після поразки листопадового повстання у Варшаві 1831 р.

У грудні того ж року Комітетом у справах західних губерній було затверджено правила конфіскації власності католицьких монастирів, що призвело до закриття в тому числі й Домініканського кляштору в Старокостянтиніві у 1832 році, а парафію перенесли до братів капуцинів, монастир яких також знаходився в місті.

Отже, починаючи з 1832 року будівля знаходилась у підпорядкуванні міської поліції, при чому, воно було суто усне, оскільки жодних документів котрі б свідчили про прийом за описом, чи інших подібних актів, губернські чиновники, які пізніше описували монастирські будинки не знайшли.

А від 1846 р., як і слід було очікувати, у келійному корпусі знаходилась міська в'язниця, яка внаслідок не проведення капітальних ремонтів почала занепадати та руйнуватись. Тому, в 1851р. міська влада перенесла в'язницю з монастирської території. До кінця 70-х рр. XIX ст. у частині нижнього поверху келійного корпусу знаходився цейхгауз інвалідної команди.

На той час, внаслідок халатного ставлення орендарів і відсутності постійного господаря келійний корпус являв собою жалюгідне видовище:

- дах був критий черепицею, проріхи між якою закривала солома;
- у багатьох місцях його не було взагалі;
- стіни згори до низу дали тріщини, у корпусі, здебільшого були відсутні вікна та двері.

Дочекавшись саморуїнації будинку, міська влада призначила його до продажу з публічних торгів на злам.

Наступний етап відродження костелу розпочався у 1852 р. зусиллями одного з соборних протоієреїв Никанора Карашевича та за підтримки православних прихожан і місцевих католиків. Були зібрані значні кошти, і 13 вересня 1852 р. отримавши дозвіл волинського Митрополита Арсенія. О. Никанор розпочав проведення реставраційних робіт в костелі. Через рік костел був відбудований і 13 вересня 1853 р. оновлений храм був освячений на честь Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього і був найменований собором замість Успенської (Зеленої) церкви.

З 1 січня 1873 р. був отриманий дозвіл від міністра внутрішніх справ на проведення реставраційних робіт на суму 23610 карбованців, а також на перехід до православної російської церкви. Архітектором проєкту був І. Є. Жибер, який відбудував собор в псевдо-руському стилі, повністю змінивши первісний вигляд. Підряд на будівництво отримав купець Мурашко.

І, нарешті, 29 вересня 1880 року волинський губернатор скерував до Києва історичний Акт про завершення реставраційних робіт і передачу собору в духовне відомство руської православної церкви.

Так закінчилась епопея перетворення Старокостянтинівського Домініканського костелу та комплексу споруд на московський православний храм.

Але невдячною була справа пристосування храму одного віровизнання для іншого. Завжди ініційована державою, довготривала і важка ця праця віддзеркалення епохи розквіту самодержавницького гніту російської імперії на українських землях.

Старокостянтинівський Домініканський монастир і келійний корпус став лише одним з мовчазних свідків та мимовільних учасників процесу винищення культурного, національного та релігійного багатства України у другій половині XIX ст.

Хрестовоздвиженський собор проіснував до 1932 року.

Приміщення монастиря та келійного корпусу в радянський період використовували для потреб управління НКВС, в роки II світової війни в ньому розташовувалось окружне Гестапо, а в повоєнний час до 2002 року перебував районний відділ УМВС.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Після 2002 року келійний корпус знову був самочинно заселений монахами УПЦ московського патріархату.

В 2010 р. наказом Управління культури ХОДА від 15. 09. 2010 № 242, будівля келійного корпусу занесена до нововиявленої пам'ятки місцевого значення.

УПЦ московського патріархату незаконно збудували храм, готель, а також добудували до келійного корпусу їдальню, вбиральні та інші приміщення на території пам'ятки національного значення Комплексу споруд оборонної башти та костелу (руїни) охор. № 220044.

Внаслідок неодноразових порушень норм Закону України «Про охорону культурної спадщини»; а саме проведення не законного будівництва об'єктів в межах пам'ятки національного значення про що отримували приписи від місцевої влади, обласного управління культури, а також Центрального органу будівельного контролю.

На сьогоднішній час міська рада виготовила проект реставраційних робіт Оборонної башти та Домініканського костелу (архітектор Сергій Юрченко). Міська територіальна громада з надією дивиться у майбутнє на відновлення пам'ятки, яка являється символом нескоренності нашого славного міста-героя Старокостянтинова.

Список використаних джерел та літератури:

1. Путова Г. В. «Перебудова Старокостянтинівського Домініканського костелу на православний собор XIX ст.: дзеркало епохи».
2. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцинського і М. І. Теодоровича), навчальний посібник (уп. О. Тимошук - Хмельницький; Поліграфіст-2, 2011 560).
3. Т. Кемпа. «Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воевода Київський; маршалок землі Волинської Ярмошик І. І. - Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. - 342 с.
4. Лішук Д. С. «Ранньо-модерний Костянтинів». - Чернівці. 2023. 111 с.
5. Філімонова М. «Сакральні пам'ятки Старокостянтинова. Домініканський кляштор», науковий збірник «Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність» м. Старокостянтинів 2017.
6. Сінкевич Н. *Laudare benedscere praedacare* «Домініканський орден на Волині в кінці XVI - на початку XIX століть».

УДК 903.26-032.5(477.4)

Сергій Семенчук,
м. Хмельницький

КАМ'ЯНІ АНТРОПОМОРФИ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У публікації проаналізовано результати новітніх досліджень кам'яної антропоморфної скульптури, виявленої експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом Василя Якубовського на території Губинського городища у 2016 році. Висвітлено наукову інформацію про нововиявлену кам'яну антропоморфну скульптуру, знайдену у 2022 році поблизу селища Миропіль Житомирського району Житомирської області, в межах історичної Болохівщини.

Ключові слова: Губин, Миропіль, городище, скульптура, антропоморф, ідол.

Літописна Болохівська земля віддавна цікавила дослідників і була актуальною темою для наукових досліджень. Вперше цей політичний організм, як його назвав у своєму монографічному дослідженні «Скарби Болохівської землі» (2013 р.) В. І. Якубовський [1, с. 12], згадано у літописі 1150 року [2, с.398].

Одним із перших, хто зацікавився цією проблематикою, був історик кінця XIX ст., професор Київського університету М. П. Дашкевич [3]. Слідом за ним історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів фахівців М. І. Петрова, М. І. Городецького [4, с. 11], А. С. Петрушевича [5, с. 5-55], П. А. Іванова [6, с.10-77], М. С. Грушевського [7, с. 2], Д. Я. Самоквасова [8, с. 1-99], Н. Квашнина-Самаріна [9, с. 22] та інших. До цієї теми зверталися й провідні дослідники радянського періоду, як-от: О. М. Андріяшев [10], В. П. Пашуто [11, с. 245], М. Н. Тихомиров [12, с. 245], Б. Д. Греков [13, с. 10-13], М. О. Тиханова [14], П. О. Рапопорт [15], О. М. Приходнюк [16], М. Й. Ягодзінський [17, арк. 7-18], І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський [18] та ін.

Кам'яна скульптура є однією із форм монументального мистецтва, що існувало в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мало широке розповсюдження [19, с. 5] не тільки на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, а й на суміжній – Південно-Східній Волині, зокрема.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Кам'яні скульптури, з огляду на їх морфологічні особливості та розташування, учені поділяють на такі групи: 1) стели; 2) антропоморфні стели; 3) фалоподібні камені; 4) менгіри; 5) ідоли [20, с. 118].

Відомий український мистецтвознавець Р. В. Забашта за образною і стилістичною структурою поділяє їх на кілька відмінних типів: а) абстрактні стовпи, стели; б) стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями (одним чи декількома); в) стовпоподібні ідоли з чітко вимodelюваними головами; г) статуї-напівфігури; д) зображення богів, фігури яких відтворено повністю [21, с. 38-39].

Досить цікавою та рідкісною знахідкою є антропоморфна скульптура, виявлена на території давньоруського літописного городища у с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. У червні 2016 р. експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом В. І. Якубовського, учасником якої був й автор, довелося виявити означену скульптуру у південно-східній частині південного укріпленого сектора Губинського городища (рис. 1).

Досліджуючи площу ділянки LV, у квадраті 3 - Б, В, вже на глибині 0,13 м від поверхні, було розчищено виступ громіздкого кам'яного виробу.

У подальших роботах, пов'язаних з вийманням ґрунту з площі ділянки LV на глибину 0,65 м від поверхні та пошаровими горизонтальними і вертикальними зачистками, вдалося повністю розкрити і дослідити кам'яну знахідку, зафіксовану у напрямку зі сходу на захід. Причому її західна частина, що демонструвала собою загострений верхній кінець скульптури (голова), була нахилена до рівня материка (глибина 0,65 м від поверхні), а східна, підпрямокутна частина, майже досягала сучасної денної поверхні (0,13 м від поверхні) [22, с. 241].

Так, 4 липня 2016 року виявлений об'єкт було оглянуто групою науковців із Кам'янця-Подільського у складі: А. Б. Задорожняка, О. Л. Баженова, П. О. Нечитайла та дослідника із інституту археології НАН України м. Київ Д. К. Черновола.

Досліджуючи антропоморф В. І. Якубовський у своїх публікаціях відносить скульптуру до четвертої класифікаційної групи скіфських кам'яних скульптур VI-V ст. до н. е. та знаходить відповідник серед антропоморфних скульптур Північного

Причорномор'я у 1983 році в урочищі Стара Могила поблизу м. Вознесенськ Миколаївської області (рис. 2) [22, с. 243; 23, с. 168].

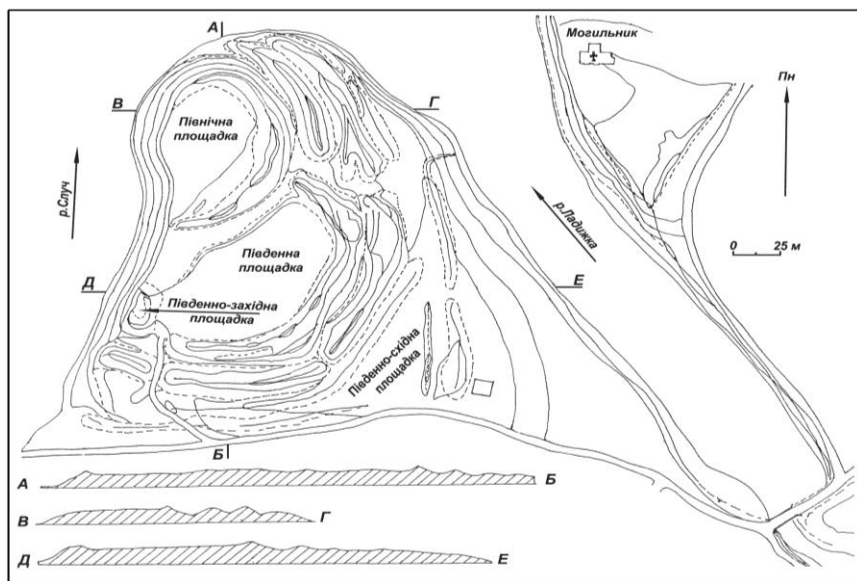

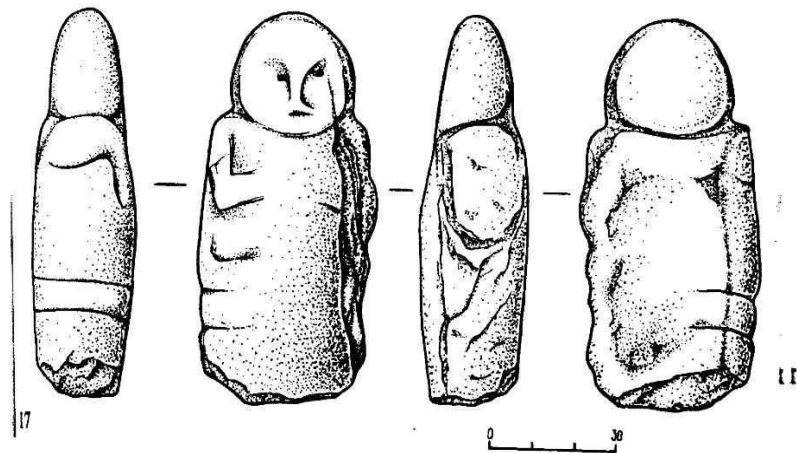
Рис. 1. Джерело (23, с. 167)

Станом на 2-3 вересня 2021 року П. О. Нечитайло додатково дослідив та здійснив обміри кам'яної скульптури. Ідол лежав на дерев'яному настилі у парку історико-культурного заповідника Самчики (рис. 3), його висота 154 см.

Основа у формі неправильного чотирикутника зі сторонами (44, 40, 54 см). Сторони чотирикутника нерівні, мають заокруглену форму, внаслідок зняття об'єму породи. Нижня частина стели має форму рівної платформи, підтесаної для вертикального встановлення скульптури.

На відстані 100-105 см від підніжжя до вершини ідол звужується до верху і набирає конусовидної форми. На лицьовій частині є виступ, шириною 35 та довжиною від вершини скульптури до низу 50-53 см. Цей виступ можна трактувати як «голову», яка надає ідолу антропоморфності. Нижню частину виступу – «голови» підрубано під прямим кутом, яка нависає над основною площею ідола на відстані близько 8-10 см. В місці від

плечей до живота на межі бокових площин чіткими заглибленими лініями прокреслено руки. На лицьовій частині скульптури вирубано заглиблений хрест з розширеннями на кінцях. Ширина рамен хреста 6 см, висота хреста 10 см (рис. 4).

Илл.7 (10 – Калиновка; 17 – Вознесенское)

Рис. 2. Кам'яна скульптура із м. Вознесенськ Миколаївської області. Знахідка 1987 р. Джерело [19, с. 95].

Поверхня ідола нерівна, горбиста. Станом на 2021 рік дошки, на яких лежить ідол, прогнили. Внаслідок цього, ліве рамено хреста на личині ідола опинилось присипаним землею [31, с. 99].

Знахідки гранітних стел відомі у Пскові, Новгороді, Себежі (РФ), Долгінові, Бутьках, Жабинках (Білорусь). Датування подібних пам'яток доволі умовне, в межах V-XIV ст., залежно від контексту знахідки. У Російській Федерації та Білорусі їх етнічну приналежність визначають як балтську або слов'янську. Повної аналогії Губинському ідолу на теперішній час відшукати не вдалось.

Рис. 3. Кам'яний антропоморф на території парку історико-культурного заповідника Самчики. Фото П. О. Нечитайла

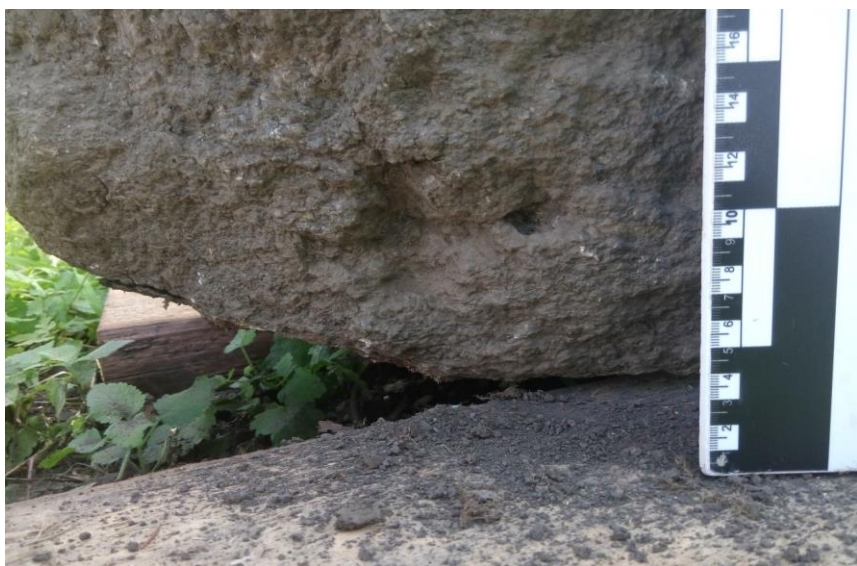

Рисунок 4. Різьблення хреста на лицьовій частині кам'яного ідола. Фото П. О. Нечитайла

Цікавим є хрест, нанесений на лицьовій частині ідола (рис. 5).

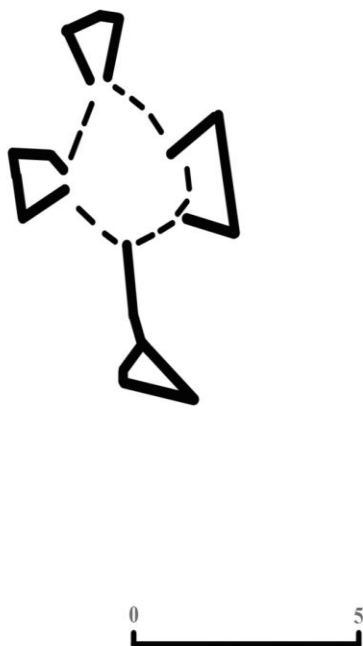

Рис. 5. Прорис хреста зображеного на лицьовій частині Губинського антропоморфа

Слід зазначити, що хрести на антропоморфних ідолах та менгірах є доволі частою знахідкою на території Європи. Це явище пояснюють повторною ритуалізацією язичницьких пам'яток. Використання християнами язичницьких пам'яток та ритуальна трансформація останніх супроводжувалась нанесенням на них хрестів. Серед подібних випадків можна назвати: хрести на кавказьких «вішапах», хрести на менгірах Західної Європи, хрести на антропоморфних (ймовірно язичницьких) статуях з-під Пскову та з сіл Бутьки та Гробівці (Білорусь).

На думку київських дослідників Н. В. Хамайка та О. В. Комара: «Подобная процедура изгоняла из камня «беса» и позволяла християнам не обращать больше внимания на древние истуканы,

как видим, благополучно пережившие принятие христианства» [26, с. 186]. Хрести з розширеними рамен у вигляді рівнобедrenих трикутників мають достатньо широке коло відповідників. Подібні хрести-графіті відомі у скельно-печерних монастирях Подністров'я (Непоротово, Нагоряни, Студениця). Аналогічні хрести висічені на стінах печерного монастиря Мурфатлар в Румунії.

Уродженець с. Ладиги, що неподалік від с. Губин, кандидат історичних наук О. І. Журко повідомив, що скульптуру було закопано в землю одним із місцевих священників, тому що тамтешні мешканці на Зелені Свята навколо ідола здійснювали язичницькі обряди. Донині спостерігається деяка двоякість у релігійних поглядах селян, яка проявляється в особливостях поведінки в певних життєвих ситуаціях [24].

За версією старожила с. Губин Д. З. Грищука: «у 50-х роках ХХ ст. габаритний кінець кам'яної скульптури, виступаючи більше як на половину із землі, слугував його ровесникам своєрідною штангою футбольних воріт» [25].

На думку дослідника В. І. Якубовського, скульптура походить, власне, з території городища, оскільки досить велика вага була не під силу жодній людині транспортувати її з далекої відстані. З певних міркувань, у недалекому минулому, з невідомих причин скульптуру витягли із культурного шару і залишили на вказаному місці городища. На час проведення археологічних робіт 2016 року нижній кінець антропоморфа повністю погрузився у землю, не виявляючи жодних поверхневих ознак. Тому, якщо умовно взяти за основу розрахунки середніх показників входження скульптури у землю зі швидкістю 0,13–0,20 м кожних 50-х років, то, таким чином, старт втоплення її у ґрунт припадає на останню чверть ХІХ ст. На думку дослідника, кам'яний антропоморф з'явився на поверхні Губинського городища приблизно 150 років тому [23, с. 167-168].

Автор публікації погоджується із думкою В. І. Якубовського про те, що місце знаходження капища, на якому в давні часи стояла описана скульптура, знаходиться десь поблизу, можливо, не виключено, що й на території самого укріпленого центру. Але варто зазначити, що у 2009 р. експедиція дослідила скіфське капище округлої форми неподалік с. Губин в урочищі Попова сіножать. Можна було б припустити, що скульптура знаходилася саме там. Хоча п'єдесталу, де міг би стяти ідол, або ями, куди він міг бути вкопаний, знайдено не було.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Отже, знахідка Губинського ідола експедицією В. І. Якубовського є надзвичайно важливою для розуміння релігійних уявлень давнього населення на території України, еволюції кам'яної дохристиянської скульптури. Ознаки повторної ритуалізації у вигляді хреста на лицьовій частині, ймовірно, ілюструють процес зміни вірувань, або населення на Губинському городищі. Вважаємо, що найближчою аналогією повторно ритуалізованого ідола є менгір з с. Сурженці (Кам'янець-Подільський район), на якому зображено більше семи хрестів [27, с. 38-39].

Також доречно згадати про антропоморфний ідол з с. Сокилець. Його знайдено поблизу церкви, на давньоруському цвинтарі розламаним навпіл. На думку дослідника В. А. Захар'єва, Сокилецький фалоподібний ідол та обставини його знахідки відображають зміну релігійних уявлень у регіоні, коли на зміну язичництву прийшло християнство й ідол був навмисне пошкоджений [28, арк. 1; 29, с. 16].

Зважаючи на обставини знахідки Губинського ідола, археологічний контекст та вищенаведені аналогії можна констатувати наступне.

1. Губинський ідол має форму чотирикутного стовпа з модельованою лицевою частиною. За класифікацією Р. В. Забашти це стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями. Втім, через особливості матеріалу (граніт), який важко піддається обробці, форму ідола можна трактувати як фалічну.

2. За морфологічними ознаками ідол близький до антропоморфної язичницької скульптури Середнього Подністрів'я. Серед аналогій варто назвати як фалоподібні скульптури із сіл Сокилець, Суржинці та Чеснівський Раковець. Так і стовпоподібні ідоли з обличчями з с. Калюс та Іванківці. Усі аналогічні ідоли виготовлені з вапняку, що дозволяло їх творцям бути більш вільними у зображенні деталей. Груба форма Губинського ідола і слабо модельоване обличчя продиктована гранітним матеріалом.

3. Щодо датування Губинського ідола. Верхньою хронологічною межею його культового використання може бути завершальний етап існування Губинського городища, коли його населення прийняло християнство. В цей час на обличчі ідола з'являється хрест. Час його створення обережно можна відносити

до язичницького періоду існування Губинського городища. Хрест на обличчі – яскраве свідчення зміни релігії місцевим населенням. Подібні висічені хрести були знайдені й на поверхні Суржинецького ідола. Загалом датування групи антропоморфних язичницьких ідолів перебуває в межах другої половини I тисячоліття нової ери.

4. Губинський ідол є найпівнічнішою пам'яткою слов'янської антропоморфної язичницької скульптури. Вона відноситься до групи подібних скульптур, відомих на Лівобережжі Дністра. Унікальність знахідки в тому, що Губинська скульптура є відображенням традицій язичницької скульптури Подністров'я, втіленої в граніті. Це непересічна пам'ятка історії релігії. Перша подібна знахідка на території Південно-Східної Волині [31, с. 100].

Археологічну мапу кам'яних дохристиянських стел із території Південно-Східної Волині (досить рідкісних для цієї території) доповнює знахідка із селища Миропіль Житомирського району Житомирської області.

Кам'яний антропоморф виявлено на правому березі річки Случ за межами селища Миропіль. Вперше її знайшла сім'я В'ячеслава і Наталії Корейбів, які у січні 2022 року, подорожуючи рідним краєм, зненацька наштовхнулися на незвичний артефакт (рис. 6).

Про знахідку було повідомлено Інститут археології НАН України.

Для детального її обстеження на місце виїхали старші наукові співробітники інституту відомий скіфолог, кандидат історичних наук, завідувач відділу Польового комітету Юрій Болтрик; археолог, кандидат історичних наук Андрій Петраускас та старший науковий співробітник Житомирського обласного краєзнавчого музею Олександр Тарабукін. За результатами обстеження встановлено попереднє датування, яке за версіями дослідників сягало в межах періоду скіфських часів (I тис. до н. е.), можливо – епохи раннього середньовіччя (V–IX ст.) [30], оскільки неподалік є відома пам'ятка археології – городище літописний Колодязин – важливе давньоруське місто-фортеця на Волині.

Рис. 6. Кам'яна стела на місці знахідки. Фото С. Власюк

Згодом стелу передано до Миропільського краєзнавчого музею, де 21 серпня 2025 року її додатково обстежили вже згадані дослідники кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Сергій Семенчук та професор, завідувач відділу археології енеоліту та бронзової доби Інституту археології Національної Академії Наук України Віталій Отрощенко. Встановлено, що матеріал, з якого виготовлено стелу, – граніт місцевого походження (рис. 7).

Форма – вертикально орієнтована брила з виразно виділеною верхньою частиною, що нагадує голову, під якою проглядається перехід до «плечей» або тулуба. Верхня частина каменю має сліди цілеспрямованої обробки – згладжена, округла, з чітким контуром. Нижня частина – грубіша, менш опрацьована давнім майстром. На середній частині видно горизонтальні заглиблення або борозни, які на думку дослідників можуть бути руками, що покладені на передню частину тулуба. Поверхня скульптури зношена, з ознаками перебування під відкритим небом. За морфологічними ознаками, на жаль, поки що без археологічного контексту, на думку Віталія Отрощенко та автора публікації знахідку можна віднести до стел епохи бронзи II тис. до н. е.

Рис 7. Експонування кам'яної стели в колекції Миропільського краєзнавчого музею. Фото С. О. Семенчука

Таким чином миропільська стела становить неабиякий науковий інтерес як можливий приклад сакральної або символічної кам'яної пластики регіону і є досить важливою й на даний час найдавнішою знахідкою на території Житомирського Полісся.

Список використаних джерел та літератури:

1. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 159 с.
2. ПСРЛ, Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. М., 1962. XVI. 938 с.
3. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Труды III Археологического Съезда в Киеве. Киев, 1876. Т. 2. С. 69–13.
4. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
5. Петрушевич А. С. Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. Львов, 1891. 939 с.
6. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в. Одесса, 1895. 328 с.

III всеукраїнська науково-практична конференція

7. Грушевський М. С. До Болохівщини: Губинське городище. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів: Світ, 1896. Т. 10. С. 1–3.

8. Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Вольнская губерния. СПб., 1880. 203 с.

9. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. Чтения в императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете. 1873. Кн. 4. Отд. 5. С. 213–226.

10. Андріяшев О. М. Літописне Болохово: Болохівські князі. Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. Київ, 1929. Т. XXXII. С. 20–31.

11. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. М., 1950. 333 с.

12. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. 442 с.

13. Греков Б. Д. Киевская Русь. Л., 1953. 569 с.

14. Тиханова М. А. Разведка в районе верхнего течения р. Горынь о докладах и полевых исследованиях. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1967. Вып. 87. С. 46–53.

15. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли. КСИИМК. 1955. Вып. 57. С. 52–59.

16. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964–1965 роки. Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968. С. 131–132.

17. Спр. 1971/52. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених Ягодзінським Михайлом Йосиповичем протягом 1958–1971 рр. 39 арк.

18. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 80-річчя Губина. Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. 206 с.

19. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.

20. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), І. Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / редакційна колегія вид.: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.

21. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників. VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий, О. О. Чехівський. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 38–40.

22. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень губинського городища у 2016 р. Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Старокостянтинів, 25-27 травня 2017 р. / Редкол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук, проф. (голова); О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (заст. голови); В. І. Якубовський, канд. іст. наук, доц. (наук. ред.); В. Г. Байдич, канд. іст. наук; О. П. Григоренко, докт. іст. наук, проф.; М. С. Мельничук; С. А. Тимків (відп. секретар). ФОП Бищик Ю. В., 2017. С. 237-243.

23. Якубовський В. І. Губинська кам'яна скульптура – важливе джерело стародавньої історії краю. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2017. С.166-169.

24. Архів автора. Записано від Олексія Журка, 1953 р. н., м. Хмельницький.

25. Архів автора. Записано від Дмитра Грищука, 1935 р. н., с. Губин, Старокостянтинівський р-н Хмельницька обл.

26. Комар А. Хамайко Н. Збручський идол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*. 2011. Т. 10. С. 166-217.

27. Нечитайло П. О. Менгір із с. Суржинці. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол. В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37-40.

28. Звіт про роботу в складі Сокілецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-92. 5 арк.

29. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі. Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13-17.

30. Поблизу Мирополя виявлено артефакт, якому може бути понад 3 тисячі років.
[Електронний ресурс]. URL: <https://myropilska.gromada.gov.ua/news/1750085813/> (дата звернення 02. 01. 2026).

31. Семенчук С., Нечитайло П. Сучасні археологічні дослідження губинського антропоморфа. Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. С. 98-104.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОНАСТИРІВ ТА ХРАМІВ ВОЛИНІ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО ОКРУГУ

У статті здійснено аналіз джерельної бази з історії Церкви на території Волині та Старокостянтинівського округу. Особливу увагу приділено аналізу наявних джерел та літератури для вивчення релігійного життя, історії парафій та монастирів, складу духовенства та ролі Церкви у житті регіону. Приведений аналіз може бути корисним для написання праць з історії Церкви на Волині, підготовки навчально-методичної літератури для системи вищої і загальноосвітньої школи, а також допоможе в освітній та науковій роботі музейних і бібліотечних установ.

Ключові слова: церковна історія, Волинь, Старокостянтинівський округ, джерела, архіви, православна Церква, монастирі, храми.

Волинь завжди була одним з найбільших осередків Православ'я на території України зі своїми особливостями та традиціями. У статті дається огляд джерельної бази з вивчення історії монастирів та храмів Південно-Східної Волині та Старокостянтинівського округу.

Починаючи огляд, у першу чергу слід згадати фундаментальну працю Миколи Теодоровича – п'яти томний «Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії» [10]. У описі Теодоровича (4-й том), що належить до другої половини XIX ст., Старокостянтинівський уїзд відноситься до Волинської єпархії, це зумовлює політичний контекст, який безпосередньо впливав на результати досліджень автора. Праця Теодоровича містить публікації, що описують храмові споруди, включає відомості про будівництво, посвяти, фундаторів, церковну архітектуру, тощо. Окрема увага відводиться діяльності церковних братств, які підтримувала шляхта і які відігравали значну роль у долі Православ'я на Волині та виступали в якості осередків православної культури і просвіти. Одним з основних джерел інформації для М. Теодоровича, окрім змоги користуватись архівом клірових відомостей з Канцелярії Острозького

Преосвященного у Кременці, був Архів кн. Сангушків, який на той час перебував у Славуті та знаходився у князівському плаці. Сам архів нараховував понад 5 тис. томів старовинних книг, стародруків, а також грамот та актів різними мовами. «В дослідженні М. Теодоровича відомості цього архіву були одними з визначальних джерел у укладанні «Історико-статистичного опису», адже він включав в себе також частини архівів князів Острозьких та Заславських» [4; 33]. Завдяки М. Теодоровичу у науковий обіг було введено велику кількість раніше невідомих джерел та розкрито історію більшості населених пунктів Волинської єпархії, що є особливо цінним для дослідників релігійного життя Волині.

Окрім праць Теодоровича, важливим джерелом публікацій про храми Старокостянтинівщини є періодичне видання «Волинські єпархіальні відомості». Цінною інформацією про храми у Відомостях є викладені в них літописи церков та монастирів, які вели самі місцеві священики. За період існування журналу (з 1867 по 1917 рр.), у ньому було опубліковано більше тисячі краєзнавчих розвідок та статей де висвітлюється історія і внутрішнє життя парафій, а також суспільні й теологічні аспекти міжконфесійних відносин краю, у яких періодично виникала напруга в протистоянні між православними, католиками та протестантами. Особлива цінність Відомостей для дослідників є у тому, що вони свого часу були єдиним православним періодичним виданням на Волині.

Видатним дослідником православних святинь Волині був і священик Аполлоній Сендульський, який започаткував розробку історії міст, сіл та парафій і заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Окрім публікацій, Сендульський вів літопис своєї парафії протягом 28 років та є автором записок «Із спостережень сільського священика». Як зазначає вчений-краєзнавець Сергій Єсюнін, «...в 1855 р. єпархіальне керівництво доручило сільським священикам здійснити історико-статистичний опис своїх церков та парафій і зібрані матеріали надіслати до консисторії... більшу частину історико-статистичної розвідки населених місць Заславського, Острозького, Лубенського, Кременецького та інших повітів Волинської губернії провів Аполлоній Сендульський» [7; 315]. Статті священика Аполлонія Сендульського публікувалися у «Волинських єпархіальних відомостях». Його активна дослідницька

діяльність зафіксована навіть в Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона, що свідчить про широке визнання його праць. Так, у виданні словника за 1900 рік, у 58 томі, на ст. 522, знаходимо: «Сендульський Аполлоній Дорофійович (1830-1882) - священник, історик Волинського краю і видний місцевий діяч освіти; надрукував дуже багато історико-археологічних і етнографічних досліджень та проповідей в «Волинських єпархіальних відомостях» написав «Літопис» своєї парафії (с. Сивок Острозького повіту)» [3; 522]. У літопис парафії отець Аполлоній заносив не тільки історичні відомості, а навіть метеорологічні спостереження, окрім того, він збирав старожитності, досліджував історичні та археологічні пам'ятки. Щороку у «Волинських єпархіальних відомостях» він друкував по кілька історико-краєзнавчих статей та історичних нарисів про населенні пункти краю.

«Таким чином, у «Волинських єпархіальних відомостях», а потім в історичному журналі «Киевская старина» була надрукована 41 праця Аполлонія Сендульського. Кожна стаття являє собою змістовну історичну працю, де крім особистих досліджень, автор надає багато архівних матеріалів – документів, актів, грамот XIV-XIX століть...» - зазначає С. Єсюнін [7; 316].

Далі для дослідників історії Православ'я на Волині буде корисне опрацювання трудів Волинського церковно-археологічного товариства, яке було засноване у 1894 р. і займалося збором, дослідженням, впорядкуванням та популяризацією історії церковних пам'яток Волині, налагодивши співпрацю з багатьма науковими і археографічними центрами того часу. З ініціативи єпископа Модеста, Товариством було розроблено цілу програму для опису церков, парафій та населених пунктів Волинської єпархії. Ця програма охоплювала історію храмів, відомості про соціально-економічний та кількісний стан населення, а також про побут, місцеві народні звичаї, тощо.

Серед авторів статей «Волинських єпархіальних відомостей» дослідник В. Генсьорський виділяє праці викладача Волинської, а пізніше Київської Духовних семінарій, одного з перших академіків Національної академії наук України – Миколи Івановича Петрова, який «...підготував та видавав частинами у «Відомостях» фундаментальне дослідження «Волинь: Історичні долі Південно-Західного краю», а також «...виходців з давніх священницьких родин

Рафальських, Трипільських, Хойнацьких. Саме «Волинські єпархіальні відомості» стали стимулом до наукової праці для цих людей...» - зазначає автор [5; 82]. Варто виділити також статті Іполита Липського, священика Михайла Варваринського, лікаря Івана Сікорського, Євгенія Черняхівського, священиків Івана Стрельбицького та Павла Блонського, О. А. Фотинського [5; 83-86] та багатьох інших авторів, які мали змогу на сторінках «Відомостей» друкувати свої статті різної тематики – від аналізу складної картини міжконфесійних відносин на Волині до історії міст, сіл, храмів та монастирів краю.

Як зазначає А. Булавинець, «...окрім розвідок православного духовенства, дослідження релігійних відносин на території Волині було важливим напрямком і для польських дослідників, які почали активно розробляти цю проблему у другій половині XIX століття. Першими роботами у цьому напрямку стали статті Ю. Бартошевича, зокрема «Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce», в якій відображена історія православної церкви до поділів Речі Посполитої, та «Z dziejów unii», що були опубліковані в часописі «Tydzień» у 1877 р. Також, вагомий внесок в дослідження Волині було внесено розвідками М. Балінського, Т. Ліпінського, Ю. Крашевського... Т. Стецького та інших... Також, серед польських дослідників історії Волині другої половини XIX – початку XX століття була постать Яна Марека Гіжицького, який опублікував цілу низку праць аналізу релігійних аспектів минулого регіону... Особливої уваги заслуговує праця Гіжицького «Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu», яка є історикокраєзнавчим дослідженням населених пунктів Старокостянтинівського повіту» [4; 15-18].

Чимало трудився у дослідженні Православної церкви на Волині і професор церковної історії з м. Познань Едвард Ліковський, який є автором розвідки «Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim».

Багато джерел і літератури для вивчення історії Православ'я Волині містять фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де присутні книжкові зібрання релігійних навчальних установ і монастирів, що діяли в українських землях до 1918 р.: Київської духовної академії, православних семінарій, православних монастирів, католицьких навчальних закладів і монастирів, тощо [8; 3].

III всеукраїнська науково-практична конференція

У дослідженні історії християнства на Волині для нас особливу цікавість складають фонди бібліотеки Волинської Духовної семінарії, які суттєво постраждали, але все ж зберегли чимало корисної літератури. У квітні 1836 р. Волинську духовну семінарію перевели до Кременця в приміщення Кременецького ліцею, що було одним з найсприятливіших часів за всю історію бібліотеки. «Викладачем семінарії Іваном Тихомировим було створено друкований систематичний каталог книг церковнослов'янською та російською мовами, а також рукописне двотомне продовження до нього... згодом з державного книгосховища Житомира в 30-х рр. ХХ ст. було передано до ВБУ понад 90 тисяч од. зб., з них 9 176 книг, які раніше належали Волинській православної духовній семінарії...» [8; 92-93]. Серед книг семінарської бібліотеки з широкої тематики та різними мовами, окремо були впорядкована історичні джерела та література. Бібліотека містила наукові праці вже згаданого церковного діяча та історика А. Ф. Хойнацького (1836–1888), присвячені святиням Поділля: історичний опис Успенської Почаївської лаври, опис святих ікон соборного храму Успіння Божої Матері, походження та дива святої стопи Божої Матері в Почаївській лаврі. «Привертає увагу примірник видання праці українського історика, етнографа й письменника О. І. Левицького під назвою «Історичний опис Володимиро-Волинського Успенського храму, побудованого у XII ст. князем Мстиславом Ізяславовичем» (Київ, 1892 р.), з написом: «В бібліотеку Волинської дух. семінарії від автора. 11 травня 1892 р.» [8; 95].

З означених матеріалів слід особливо відзначити збірку «Труди Волинського губернського статистичного комітету» (Житомир, 1867), де опубліковано «Історичний очерк Волині» Л. Крушинського, в якому автор пропонує власну періодизацію історії Волині, яка містить п'ять періодів. Серед іншого, автор описує релігійні вірування Волині та діяльність Православних братств. «...Це один з перших творів, присвячених історії Волині. Автор, спираючись на літопис Нестора та дослідження польського історика Яна Длугоша (1415–1480), розглядає віхи становлення та розвитку Волині, починаючи з часів розселення там східнослов'янських племен бужан, дулібів та уличів у VI–IX ст. Твір поділено на п'ять історичних періодів. П'ятий описує події після третього поділу Польщі...» [8; 97].

У згаданому збірнику надруковано теж наукове дослідження українського археолога та краєзнавця польського походження Готфріда Осовського (1835–1897) «Геологічногеогностичний нарис Волинської губернії», де характеризуються склад ґрунтів губернії, описано гранітні породи та мінерали краю. Видання має кольорову «Геогностичну карту Волинської губернії», де помічено місця залягання корисних копалин на території Волинської губернії.

Матеріали з історії та краєзнавства Волині містить і особиста бібліотека митрополита Антонія (Храповицького), яка зараз теж частково перебуває у фондах бібліотеки ім. Вернадського.

На окрему увагу дослідника заслуговують джерела та література з католицьких навчальних закладів і монастирів Волині, це стародруки та рукописи фондів католицьких інституцій, зокрема бібліотеки Житомирського кафедрального капітулу, бібліотеки Луцько-Житомирської католицької семінарії, бібліотеки луцько-житомирських біскупів. «У стінах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (раніше ВБУ) фонд наукової бібліотеки ВЦНДМ (Волинського центрального науково-дослідного музею – О. Д.) зберігався компактно, довгий час під умовною назвою «Armar» чи «Бібліотека Луцько-Житомирської римокатолицької семінарії» [8; 209]. Окремі примірники з книгозбірень скасованих католицьких монастирів нині знаходяться у Науковій бібліотеці імені Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національній історичній бібліотеці України, Центральному державному історичному архіві України у Києві, Музеї книги та друкарства в Острозі.

Переважаюча кількість зазначених вище книжок це література теологічного змісту: різні видання Біблії, коментарі до Святого Письма, твори отців Церкви, літургійні книги, праці з догматичної і моральної теології, аскетички, катехетики, агіографічна і полемічна література, проповіді, видання з канонічного права, орденські статuti, розпорядження дієцезіального начальства, панегірики, твори античних авторів, підручники з риторики, латинської мови, словники, видання, присвячені історії Церкви, всевітній історії та історії Речі Посполитої, а також видання з філософії та географії, книжки медичної та астрономічної тематики. Це книги представників різних католицьких орденів і видавнича продукція європейських друкарень, зокрема і

III всеукраїнська науково-практична конференція

друкарень, які функціонували на теренах Речі Посполитої. Багато книг, які належали католицьким соборам і орденам латинською мовою. Слід зазначити, що даний фонд невпорядкований і сьогодні ще потребує бібліографічного опрацювання та сучасного історико-книгознавчого дослідження. Проведення названих робіт не лише внесе суттєві уточнення каталогу фонду, але і має можливість відкрити нові джерела та літературу з історії монастирів та храмів Волині.

Важливими є колекції Вишневецького монастиря босих Кармелітів (Кременецький повіт Волинського воєводства) і бібліотеки Любарського домініканського монастиря, які теж знаходяться у Національній бібліотеці України імені Вернадського. З колекції Любарського монастиря представляють цінність залишки бібліотеки, яка належала Антонію Бенедикту Любомирському з Полонного, що «... мав бібліотеку, укладену переважно з творів історичної тематики, яка налічувала близько 3000 томів...» [8; 223], на означених книгах латинською та польською мовами, з яких зберіглося лише 132 одиниці, є екслібриси як власника, так і монастирської бібліотеки.

До джерел з історії християнства на Волині відносяться теж книги з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму. Острозький єзуїтський колегіум з костелом в ім'я святих Ігнація та Франциска Ксаверія був заснований у 1624 р. дідичкою Острога кн. Анною Алоїзою з Острозьких Ходкевичевою (1600–1654), дочкою волинського воєводи кн. Олександра Острозького (1570–1603), онучкою воєводи, протектора Православної Церкви, фундатора і патрона Острозької академії кн. Костянтина Василя Острозького (1526–1608). В навчальну програму колегіуму входили граматика, поетика, риторика та курс філософії. Колегіум мав свою бібліотеку, а також папірню та аптеку. Формування бібліотечного фонду належить до 18 ст. Сьогодні стародруки книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму становлять окремий фонд у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ під назвою «Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму». Цей фонд є, напевно, найдавнішим книжковим комплексом в Україні, що зберігся до нашого часу. Група стародруків острозьких єзуїтів входить до складу хронологічних і видавничих колекцій відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ. Варто відмітити, що в Україні стародруки Острозького колегіуму зберігаються ще у Музеї

книги та друкарства м. Острога, Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національній історичній бібліотеці України, Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (фонд 739), Музеї Національного університету «Острозька Академія» та Науковій бібліотеці Державного архіву Волинської області. Основна кількість колекційних стародруків – книжки релігійної тематики, але є також нормативно-регламентуючі документи, що скеровували діяльність Ордену, підручники та посібники з риторики, граматики латинської та грецької мов, твори античних авторів, праці з церковної та всесвітньої історій, юриспруденції, праці в галузі медицини, математики та природничих наук.

Книги бібліотеки Кам'янець-Подільського єзуїтського колегіуму теж представляють цікавість для історика, адже мають серед загально-історичних праць з історії церкви такі екземпляри як «... праця аббата Прево «*Histoire générale des voyages, ou, Nouvelle collection de toutes les relations de voyages par mer et par...*» є історією подорожей, виходила з 1746 по 1759 р. (продовжено видання 1761–1801 рр. іншими авторами)...» [8; 247].

Бібліотека Кам'янець-Подільського монастиря домініканок теж складає інтерес для дослідників історії краю. Фонди бібліотеки у 1865 році були опрацьовані історико-статистичним комітетом Подільської єпархії, який діяв на базі Подільської Духовної семінарії. Найбільше уваги «Комітет» приділяв архіву та рукописам Православної Церкви, однак завдяки йому були збережені і бібліотеки католицьких установ. Поруч з теологічною, філософською та гомілетичною літературою до фондів бібліотеки увійшли збірники документів, що стосуються діяльності домініканського ордену на теренах краю.

Бібліотека Кам'янець-Подільської римо-католицької семінарії теж є цінною для дослідників Волині, адже серед суто релігійних книг вона містить і літературу з католицького права та церковної історії.

Фонди вище згаданих книгозбірень знаходяться у Національній бібліотеці України імені Вернадського.

Завдяки праці професора В. Антоновича, який зробив значний внесок у розробку джерельної бази української історіографії, ми маємо 9-томний «Архів Південно-Західної Русі» [1], на який у своїх

III всеукраїнська науково-практична конференція

працях спирався Теодорович під час роботи над історико-статистичним описом Волинської єпархії. Томи "Архіву" охоплювали середньовічну історію України та включали документи з міських книг Житомира, Овруча та Луцька. «Ще одним вагомим вкладом у дослідження історії Волині став «Збірник літописів» (1888 р.) та публікація четвертого тому Самійла Величка. Завдяки цьому було введено у науковий обіг значний масив документів, що дозволило відкрити та опрацювати нові аспекти історії Волині...» [4; 22].

Важливі для дослідників документи, у тому числі історіографічні та краєзнавчі матеріали публікувалися у науковому альманасу «Киянин», зокрема, це листи кн. К. Острозького до львівського братства та міщан, фондушевий запис Анни Гойської на Почаївський монастир 1597 р., тощо. Окрім цього, окрему цікавість складають «Родословні записки «Киянина»», присвячені православним родам Волині. В другій книзі альманасу за 1841 р. розміщена стаття «Волинь до XI ст.». Усі означені публікації зроблені трудами М. Максимовича, ним були опубліковані і дослідження історії роду Острозьких, відтворені за допомогою архівних та літописних джерел.

Ще одним вагомим джерелом для вивчення історії храмів південно-східної частини Волинської єпархії стали «Пам'ятки, видані тимчасовою комісією для розбору давніх актів, впровадженою при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі», які являють собою збірку історичних документів. «...В «Пам'ятниках» були опубліковані матеріали, що першочергово містились у монастирських та церковних архівах, а також Литовські метрики, актові книги XVI ст., матеріали приватних колекцій...» [6] тощо.

Як видно з викладеного, джерела та література, приведені у статті були створені у різні часи, за різних історичних умов та мають різні методологічні підходи до вивчення і викладення матеріалу, відповідно наукових шкіл, до яких належать автори.

Відомо, що історія Церкви в Україні є однією з найпроблемніших ділянок сучасної історичної науки. За думкою Валерія Ластовського, що проблематику зумовлюють певні причини: «...По-перше, до початку 1990-х рр. ця тема перебувала під «табу» радянської політичної системи. І саме тому більше ніж семидесятирічний розрив між науковими дослідженнями з цієї

теми завдав значної шкоди, оскільки з української історіографії було викреслено цілий масив літератури різних шкіл і напрямів, різних ідеологічних підходів і вподобань. По-друге, цим, фактично, було вилучено з наукового обігу величезну кількість першоджерел, частина з яких була втрачена назавжди, а частина стала доступною для широкого кола дослідників лише тепер...» [9; 5].

На завершення слід зазначити, що представлена стаття у повній мірі не висвітлює всю наявну джерельну базу з історії християнства на Волині, але є спробою вивчення основних джерел та літератури з означеної тематики, яка може бути використана для написання праць з історії Церкви на Волині, підготовки навчально-методичної літератури для системи вищої і загальноосвітньої школи, а також в освітній та науковій діяльності музейних і бібліотечних установ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Південно-Західної Руси. Режим доступу: <https://irbis.nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0006665>. Дата: 21. 06. 2025.

2. Близняк М. Джерела до історії Православної церкви Волині на початку XIX ст. (на прикладі храмів Заславщини) / М. Близняк, В. Берковський // Православна церква в українському державотворенні : зб. статей та матеріалів / Я. Антоняк, В. Берковський, В. Омельчук. – Київ : Прометей, 2019.

3. Брокгауз і Ефрон. Енциклопедичний словник. – Т. 58. – СПб., 1900.

4. Булавинець А. Джерельна база вивчення історії храмів Південносхідної Волині у працях М. Теодоровича. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2024.

5. Генсьорський В. «Волинські єпархіальні відомості» як джерело до вивчення історії міжконфесійних відносин на Волині // Волинський Благовісник № 6 (2018).

6. Грушевський М. Історичні праці. 1894. Режим доступу: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/History/1894/TymchasovaKomisija.html>. Дата: 22. 07. 2025.

7. Єсюнін С. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Волині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 6. НАН Історії України. – Київ: «Рідний край», 1999.

8. Заєць О. В. та ін. Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фонд. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: довідник. Вип. 2. Історичні колекції монастирів та релігійних навчальних закладів / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2024.

9. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти. – Київ, 2006.

10. Теодорович М. І. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. Т. 4. – Почаїв, 1899.

УДК 929.6(477.82):929.6(477.43)«312»

*Тарас Гринчук,
м. Кам'янець-Подільський*

СЕНСИ ІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНСЬКОЇ СИМВОЛІКИ ТА СУЧАСНЕ ГЕРБОТВОРЕННЯ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

У повідомленні йдеться про витоки й функціонування символіки населених пунктів і територіальних громад північної частини Хмельницької області, яка відноситься до історичної Волині. Звертається увага на новітні знахідки учених, що відкривають нове бачення на геральдичні символи князів Острозьких. Вказується на проблеми, які існують в сучасному герботворенні на місцевому рівні.

Ключові слова: історична Волинь, Хмельниччина, символіка, геральдика.

В умовах завершення адміністративно-територіальної реформи в Україні актуалізувалося питання формування візуальної ідентичності об'єднаних територіальних громад. Для півночі Хмельниччини, яка належить до історичної Волині, воно тісно пов'язане із дослідженням та популяризацією геральдичної спадщини княжої доби та ранньомодерного часу. Символічно, що III Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія міст і сіл Хмельниччини» присвячена 500-річчю від дня народження князя Василя-Костянтина Острозького (1526–1608). «Некороновані королі Русі», як називали князів Острозьких, були за геральдичною термінологією «армігеррами» – мали право носити власний або сімейний герб. І їхній герб не просто зображував якийсь стандартний символ, а виступав чітким генеалогічно-правовим маркером. У зв'язку з цим має сенс проаналізувати трансформацію ціннісно-смыслового наповнення волинської символіки від доби Острозьких до сьогодення та спробувати пов'язати реалії сучасної адміністративної реформи з тенденціями місцевого герботворення.

Проблематика територіального і муніципального герботворення в Україні досить широко висвітлена у працях голови Українського геральдичного товариства (УГТ), доктора історичних наук Андрія Гречила [4-8], геральдистів Валерія Напиткіна та Едуарда Савченка [11-12]. В контексті геральдичної спадщини Острозьких особливої уваги заслуговують роботи відомого гербознавця, доктора історичних наук Олега Однороженка, в яких проаналізовано семантику князівської волинської геральдики [13-16].

Як наголошує О. Однороженко, князівський герб Острозьких за свою майже трьохсотрічну історію зазнав складних трансформацій та доповнень, що було характерним для тогочасної руської/української геральдики. Але його основою завжди був старожитній родовий знак, що, ймовірно, мав ще киево-руське походження. З часом до цього символу додалися додаткові знаки, які згідно правил геральдики застосовувалися для розрізнення молодших гілок роду, не змінюючи суті основного герба – так звані брізури. Пізніше герб Острозьких набув ще більш складної форми, яка й зафіксована у численних гербовниках, стародруках і творах мистецтва XVI–XVII ст. Родовий та особові герби князів на Острозі містили багату політичну символіку та генеалогічні програми – династичний герб із зображенням святого Юрія – так звана Погоня руська, що вказувала на руське походження роду, титульна князівська корона та герби предків по жіночих лініях [13, с. 121].

Найдавніший геральдичний символ Острозьких знаходять на печатці князя Данила Васильковича з Острога – зображення з'єднаних стовпом двох півкіл (або півмісяців), що лежать рогами донизу над восьмипроменевою зіркою. Оскільки перший історично відомий князь Острозький помер після 1366 р., то саме цим роком зазвичай і датують дану печатку. Проте на нещодавно виявленій матриці печатки цього ж князя також присутній подібний герб. Низка ознак, в т.ч. більш архаїчне розміщення знаку безпосередньо у полі печатки, дозволила О. Однороженку датувати її 1340-ми роками [16, с. 12].

На думку О. Однороженка, герб Острозьких був певною видозміною родового знаку старшої гілки Романовичів – зображення з'єднаних між собою півкіл кінцями догори [14, с. 40].

Історична волинська геральдика характеризувалася лаконізмом і високою семантичною ємністю, адже герб виступав

передусім юридичним інструментом, що фіксував статус його носія. З часом семантика багатьох зображень забувалася, або набувала підміни. Так, забулося, що герб князів Острозьких мав власну назву «Баклай». З подачі польських геральдистів його стали вважати поєднання двох гербових знаків – «Огоньчик» і «Леліва». Зокрема, саме так сьогодні і пояснюється зображення на малому гербі міста Старокостянтинова, про що йдеться у рішенні Старокостянтинівської міської ради від 28 лютого 2000 р. [18].

Замість наукової реконструкції, аматори часто пропонують місцевим радам свої роботи, що базуються на псевдоісторизмі. Яскравим прикладом підміни смислів є обґрунтування в 2006 р. художником-реставратором Державного історико-культурного заповідника м. Острога Миколою Бендюком свого проекту символів Острозького району. На думку М. Бендюка, первісний герб князів Острозьких, який нібито символізував назву міста Острог як оборонної споруди, з часом геральдично трансформувався в острогу (шпору вершника) у формі півмісяця з зіркою. А далі автор, маніпулюючи даними, у т. ч. й етнографічних спостережень, стверджує: «В деяких гербах півмісяць замінявся підковою (фрагмент порталу XVI ст. із острозького замку). Підкова традиційний народний символ, знак коня, а коні вважалися священними тваринами в давніх українців. Усі ми віримо, що коли знайдеш пікову, то вона принесе тобі щастя. А як будують нову хату, то під поріг теж кладуть стару підкову. Тоді до речі й гроші водитимуться. Нерідко підкову можна бачити на воротах чи на дверях оселі – то теж оберег. За народним звичаєм підкова має бути повернута догори ріжками – це для того щоб щастя не виливалося, а накопичувалося в своерідній чаші, яку створює перевернута підкова. Тому враховуючи значення підкови як оберегу, символу щастя та достатку, вважаю за можливе використання у гербі Острозького району підкови, ріжками до гори». Гостре незадоволення М. Бендюка викликала позиція УГГ, яке рекомендувало використовувати іспанський щит для новостворених гербів. А новоявлений геральдист вимагав для гербу району використати німецький («фігурний вирізної форми»), або французький щит (прямокутний із загостренням внизу) [1, с. 69-71].

На жаль, сучасна практика герботворення на Хмельниччині теж демонструє приклади деградації смислів та підміни понять.

Справжньою біблією наповнена стаття голови УГТ А. Гречила про затвердження нової символіки міста Кам'янця-Подільського у 2012 р. [5]. Закулісний бік цієї події ми привідкрили в одній із наших публікацій [19, с. 139-140].

Фундаментальною проблемою залишається глибокий нормативно-правовий вакуум. Попри те, що ст. 22 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» надає громадам право на символіку [9], відсутність законодавчо закріпленої вимоги щодо фахової експертизи не може спинити поширення «вірусу аматорства» в герботворенні.

Зокрема, у сучасних варіаціях символіки громад і населених пунктів у північній (волинській) частині нашої області можемо (на щастя, це все ж таки поодинокі випадки) побачити некритичне використання елементів імперської геральдичної традиції, зокрема системи прикрас барона Б. Кене, що є проявом колоніальної інерції та невігластва. Іншим проявом кризи є підміна геральдичних фігур так званими «гербами-вишиванками». Автори таких проєктів намагаються втиснути у щит складні орнаменти, пейзажі в перспективі, фігури чи портрети, що робить символ нечитабельним і порушує базові правила блазонування. Найкращим прикладом до вищевказаного є символіка села Сквородки колишнього Старокостянтинівського району [див.: 11, с. 155] та міста Красилова [2], де втілилися всі головні помилки аматорського герботворення.

На наш погляд, не завжди вмотивованим є використання нетрадиційної для Волині символіки. Так, напевно, лише в гербах Волочиська і деяких сіл Волочиського громади можна хоч якось пояснити присутність подільського сонечка як ознаку порубіжного із історичним Поділлям розміщення [17].

Часто забувають, що геральдичні описи (блазонування) теж є важливою складовою частиною символіки. Тому необхідно всі герби й прапори на сайтах громад супроводжувати відповідними описами. Навряд чи знайдеться багато відвідувачів сайту Ізяславської міської громади, хто зможе вірно описати розміщений там герб [3], не кажучи вже про пояснення його символізму.

Новим викликом для геральдистів стала ліквідація у 2024–2025 роках категорії селищ міського типу після набрання чинності Закону України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України». Це

спричинило колізію щодо використання статусних корон. У зв'язку з цим УГТ внесло уточнення в свої методичні рекомендації з питань територіальних і муніципальних символів, згідно яких усі селища мають використовувати червону муровану корону, як поселення, які давніше мали міські права [10].

Отже, сучасне герботворення в північній частині Хмельниччини потребує неухильного дотримання норм волинської геральдичної традиції, яка базується на чіткості, лаконізмі та глибокому символізмі, а не на зовнішньому декоруванні. Необхідно уникнути перетворення символіки громад та населених пунктів на пам'ятник історичному несмаку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бендюк М. Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: Науковий збірник. Острог, 2006. Вип. 1. С. 68-77. URL: https://ostrohcastle.com.ua/wp-content/nz/2006-Історія_музейництва-1.pdf (дата звернення: 24. 10. 2025).

2. Герб і прапор міста // Красилівська міська територіальна громада. Красилівська міська рада Хмельницької області. URL: <https://krasyliv-rada.gov.ua/gerb-i-prapor-mista-10-23-34-09-12-2020/> (дата звернення: 18. 10. 2025).

3. Герб міста Ізяслав // Ізяславська міська громада. Хмельницька область, Шепетівський район. URL: <https://izyaslav-miskrada.gov.ua/gerb-11-05-01-11-05-2016/> (дата звернення: 18. 10. 2025).

4. Гречило А. Проблеми муніципального та районного герботворення після проведення адміністративно-територіальної реформи // Наша спадщина. 2021. № 5. С. 10-12. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Grechylo_Andrii/Problemy_munitsypalnoho_ta_raionnoho_herbotvorennia_pislia_provedennia_administratyvno-terytorialnoi.pdf (дата звернення: 12. 10. 2025).

5. Гречило А. Символи Кам'янця-Подільського // Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Kalisz, 2014. Nr 14. S. 80-94.

6. Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII - початку XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том CCXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 255-263.

7. Гречило А. Українська міська геральдика. Київ, Львів : УГТ, 1998. 192 с.

8. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика. Львів : Інститут української археографії імені М. С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. 280 с.

9. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 12. 10. 2025).

10. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальні та муніципальні символи). URL: <http://uht.org.ua/ua/part/terytot/recomend> (дата звернення: 22. 10. 2025).

11. Напиткін В. М., Богатов К. М., Савченко Е. С. Символіка Хмельницької області : довідник. 3-тє вид. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2025. 326 с.

12. Напиткін В., Савченко Е. Деякі проблеми сучасної української геральдики // Хмельниччина у часових пластах минувшини та у викликах сьогодення : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19 вересня 2025 р.). Хмельницький : ФОП Стрихар А., 2025. С. 145-156.

13. Однороженко О. Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел // Антквар. 2017. № 5-6. С. 110-121.

14. Однороженко О. Західноєвропейські джерела XIII-XIV ст. та походження герба князів Острозьких // Острозька давнина. 2013. Вип. 2. С. 26-42.

15. Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV – першої половини XVII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССLXXI. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 366-453.

16. Однороженко О. Сфрагістичні пам'ятки Мізоцького скарбу та геральдика князів Острозьких другої половини XIV ст. // Острозька давнина. 2020. Вип. 7. С. 5-19.

17. Символіка громади // Волочиська міська рада: офіційне інтернет-представництво. URL: <https://volochyska-gromada.gov.ua/simvolika-gromadi-1522738784/> (дата звернення: 18. 10. 2025).

18. Символіка міста Старокостянтінова // Офіційний сайт виконавчого комітету Старокостянтінівської міської ради. URL: <https://starkon.gov.ua/index.php/2011-11-17-11-19-01/2011-11-17-11-21-26> (дата звернення: 18. 10. 2025).

19. Трубочанінов С., Гринчук Т. Особливості розвитку символіки на теренах Хмельницької області в роки незалежності // Хмельниччина у часових пластах минувшини та у викликах сьогодення : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19 вересня 2025 р.). Хмельницький : ФОП Стрихар А., 2025. С. 136-144.

УДК 929.6:7.071.1(477.43)Пажимський О.

Едуард Савченко,
м. Славута

ГЕРАЛЬДИЧНА СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА ПАЖИМСЬКОГО. ЇЇ ЦІННІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті аналізуються геральдичні роботи українського художника Олександра Матвійовича Пажимського, їхні основні елементи та рішення у контексті сучасного українського герботворення. Наводяться історичні факти, які вплинули на фігури гербів. Описується роль гербів в українській геральдичній системі.

Ключові слова: герб, символіка, геральдика, Самчики, Губин, Старокостянтинів, Олександр Пажимський.

Олександр Матвійович Пажимський (1937–2025) – відомий український краєзнавець, етнограф, перший директор Державного історико-культурного заповідника «Самчики», член Національної Спілки художників України, член Національної Спілки майстрів народного мистецтва України, заслужений майстер народної творчості України, лауреат Всеукраїнської премії ім. Д. Щербаківського (2003), лауреат обласної премії ім. П. Бучинського (2004).

Як краєзнавець та художник Олександр Матвійович залучався також до роботи над гербами. Його офіційна муніципальна геральдична спадщина складається з трьох офіційних гербів населених пунктів Хмельницької області – міста Старокостянтинова, села Губина (Староостропільська сільська громада) та села Самчиків (Старокостянтинівська міська громада).

Найстаршим гербом на сьогодні є саме останній – герб села Самчики. Офіційно він був затверджений 28 вересня 1995 року. Однак створений він був ще далекого 1964 року, проте через козацький хрест, що не вписувався у радянську геральдичну доктрину, його затвердження відклалося до здобуття Україною Незалежності.

Радянська українська емблематика обмежувалася робітничо-селянськими сюжетами, які рідко виходили за часові рамки радянської, або російсько-імперської окупації. Не властиві, звісно,

були релігійні сюжети, або давні історичні події. Навіть кольорова гама радянського герботворення часто обмежувалася лазуровим та червоним кольорами (кольори прапору УРСР).

Рис.1. Герб Самчиків

Герб Самчиків: «На червоному щиті дві срібні дерев'яні вежі з двома чорними вікнами, срібними лускатими дахами, що увінчані золотими прапорцями, які супроводжуються зверху срібним козацьким хрестом; поверх всього знизу постає срібна зубоподібна дерев'яна стіна з

III всеукраїнська науково-практична конференція

лазуровою брамою з золотими відчиненими воротами», – блазонування виконане за наявністю еталонного зображення.

Символічне зображення архітектурного ансамблю відсилає до первісної назви села – Замчики, що робить герб промовистим. Срібний козацький хрест на червоному тлі – символ приналежності села до історичних земель Волині. Відчинені ворота – символ гостинності, лазурова брама вказує на розташування села на берегах річки Случ.

Великий герб села Самчики втілює в собі всі найсміливіші ідеї Олександра Пажимського – геральдичний намет, тризуб, український прапор, самчиківський розпис, щитотримачі. Після здобуття Україною Незалежності, почала формуватися власна українська геральдична традиція, яка в силу незацікавленості та бездіяльності, так і не утворила системи до цього моменту.

Українська герботворчість, відвернувшись від радянського впливу, звернулася до класичної західної геральдики (Польща, Німеччина). На великому гербі Самчиків з'являється золотий геральдичний намет, підбитий червоним, а також картуш і корона. Систему корон нинішня українська традиція з невеликими відмінностями успадкувала з часів російської імперії від начальника гербового відділення департаменту геральдики Бернгарда Карла фон Кене.

Відповідно до сучасних положень, які не в змозі впливати на хаотичну українську герботворчість, герб села Самчики має вінчати золота сільська корона, так звана "хлібна". Використання муніципальних корон повинно чітко відображати статус населеного пункту, громади чи району. На жаль, і сучасні автори обирають корони за власним смаком, а не за статусом.

Зі здобуттям Незалежності на хвилі піднесення патріотизму автори намагалися зробити свої проекти «більш українськими». Так на гербах часто зустрічається тризуб – елемент Державного герба України, а також український прапор. Часто Державний прапор України на гербі замінює собою девізну стрічку, що у комбінації з щитотримачами змушує його опинитися «під ногами» цих фігур.

Нинішні положення не регламентують використання девізних стрічок. Проте, якщо їхня форма може бути будь-якого довільного вигляду, то варто хоча б звернути увагу на кольорову гаму, щоб унеможливити подібні ситуації. В свою чергу використання

Державного герба України забороняється лише в щиті. Хоча і без нього, на мою скромну думку, великий герб Самчиків є чудовим прикладом української герботворчості.

Під картушем розміщено елементи самчиківського розпису, адже саме Олександр Пажимський став тією людиною, яка подарувала йому друге життя. *«Життя Олександра Пажимського було присвячене збереженню та відродженню культурної спадщини»* [10].

У Самчиках наприкінці ХІХ – початку ХХ століть самотні майстри розписували хати природними орнаментами, які вважались оберегами. Після Другої світової війни ця традиція занепала й була майже втрачена, та згодом відроджена художниками-ентузіастами, зокрема Геннадієм Раковським та Олександром Пажимським. Сьогодні, завдяки зусиллям етнографів та митців, село Самчики стало артоб'єктом, розвиває і поширює українські традиції й перетворює мистецтво на ліки.

Після аналізу оригінального проєкту великого герба Самчиків, було створене сучасне цифрове векторне зображення з деякими відмінностями – використаний стандартний український картуш, який вінчає відповідна статусна корона; Державний прапор України замінила собою лазурова девізна стрічка з назвою гербоносія (класична геральдика забороняє розміщувати текст «у повітрі»). Решта елементів автора були збережені та доповнили собою композицію.

Сучасний герб і прапор міста Старокостянтинова затверджені 28 лютого 2000 року. Сама ж символіка міста відома ще від ХVI–ХVII століть, коли печатка міського магістрату використовувала родовий герб князів Острозьких – поєднання гербів Леліва та Огоньчик. Цю композицію місто Старокостянтинів пронесло через всю геральдичну історію.

Великий герб міста в авторстві Олександра Матвійовича, окрім епохи князів Острозьких, додає символи часів Козаччини та інші унікальні елементи. Перше, що впадає в очі знавцю сучасної української геральдики – червона мурована корона. Наявні рекомендації визначають її як статусну корону для історичних сільських муніципалітетів (село, селище), які колись мали міські права. Поверхневий аналіз великого герба Старокостянтинова, який не використовує назву гербоносія, змушує глядача визначити його як герб села.

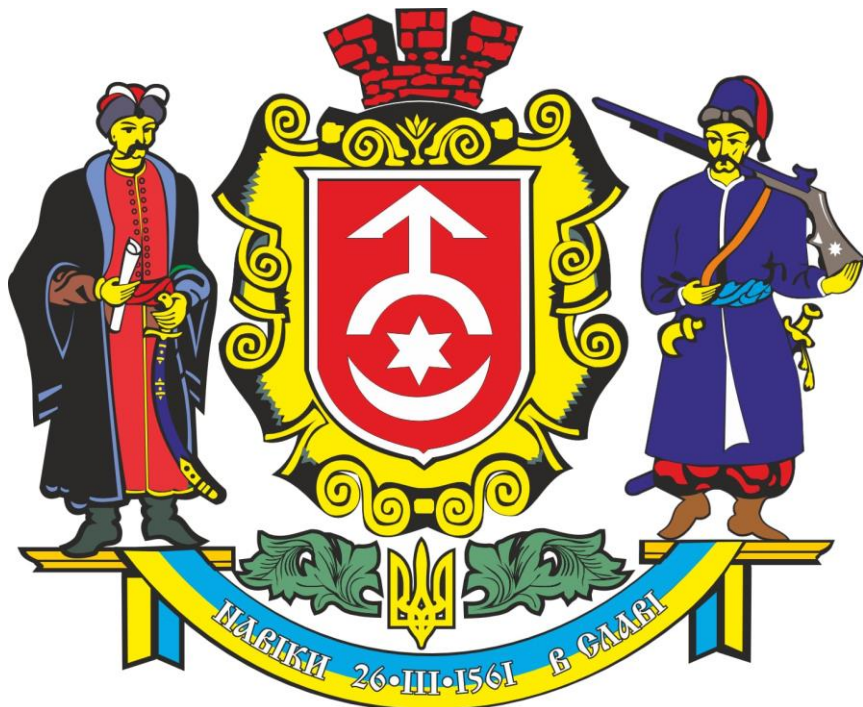

Рис. 2. Герб Старокостянтинова

Червона мурована корона сьогодні вінчає герби сільських муніципалітетів, які колись отримували Магдебурзьке право, Кульмське (Хелмінське) право, були сотенними містечками, містами за часів Русі, або втратили статус селища міського типу (СМТ) 28 липня 2023 року, коли Верховна Рада України проголосувала за законопроект № 8263 «Про дерадянізацію порядку вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою». До 28 липня 2023 року проекти гербів селищ міського типу вінчала срібна мурована корона, що порівнювала їх у правах до решти міст.

Сьогодні на відповідній сторінці Вікіпедії існує зображення середнього герба Старокостянтинова, оформлене за стандартами Українського геральдичного товариства. Проект герба вінчає срібна мурована корона, що відповідає статусу міста.

Офіційний сайт виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради подає детальний опис великого герба міста, однак не всі елементи еталонного зображення з ним збігаються. Останнє речення змушує сприймати скептично і решту поданого опису:

«Тип великого (повного) герба – французький».

«Справа (по-геральдичному) русько-український «значний міщанин» (староста, каштелян, війт тощо)... символізує національну еліту – провідника захисту волинської землі, культури, віри, державності, європейського самоврядування. Зліва – фігура «козака з мушкетом» (самопалом) на лівому плечі, шаблею в піхвах, порохівницею. Старовинний козацький герб – символ українського народу... Це символізує козацьку славу краю, волю міста до незалежності, роль міста в українській національній революції XVII століття».

Цікаво, що деякі джерела, наближені до геральдики, визначають міщанина як Богдана Хмельницького, певно через його неймовірну схожість із гетьманом Війська Запорозького.

В якості девізної стрічки використаний Державний прапор України з гаслом «Навіки 15. III. 1561 в славі», що відображає дату отримання містом Магдебурзького права.

Сучасна цифрова векторна версія великого герба Старокостянтинова зберігає всі його важливі елементи, а також виправляє деякі неточності – повертає «статус міста», ідентифікує приналежність герба до Старокостянтинова, використовує стандартний декоративний картуш та однокольорову девізну стрічку.

Перший герб села Губин затверджений 2005 року. Сучасні герб і прапор села затверджені 22 травня 2025 року. Автором першого герба значаться Олександр Пажимський та Борис Шнайдер. Герб редакції 2025 року авторства Валерія Напиткіна.

Герб 2005 р.: у червоному щиті на зеленій вигнутій базі срібна дерев'яна давньоруська фортеця з трьома баштами, середня з яких вища за інші. Обабіч середньої башти два срібних розширених хрести. Щит вписаний у декоративний картуш і увінчаний червоною мурованою короною, на якій сидить сокіл. Під щитом рослинний декор, оповитий синьо-жовтою стрічкою. Щитотримачі: давньоруські воїни з хоругвами в руках.

Герб 2025 р.: у червоному щиті на зеленій вигнутій базі срібна дерев'яна давньоруська фортеця з трьома баштами, середня з яких вища за інші. Обабіч середньої башти два срібних розширених хрести. Щит

III всеукраїнська науково-практична конференція

вписаний у золотий декоративний картуш і увінчаний золотою сільською короною. Унизу картуша напис «ГУБИН».

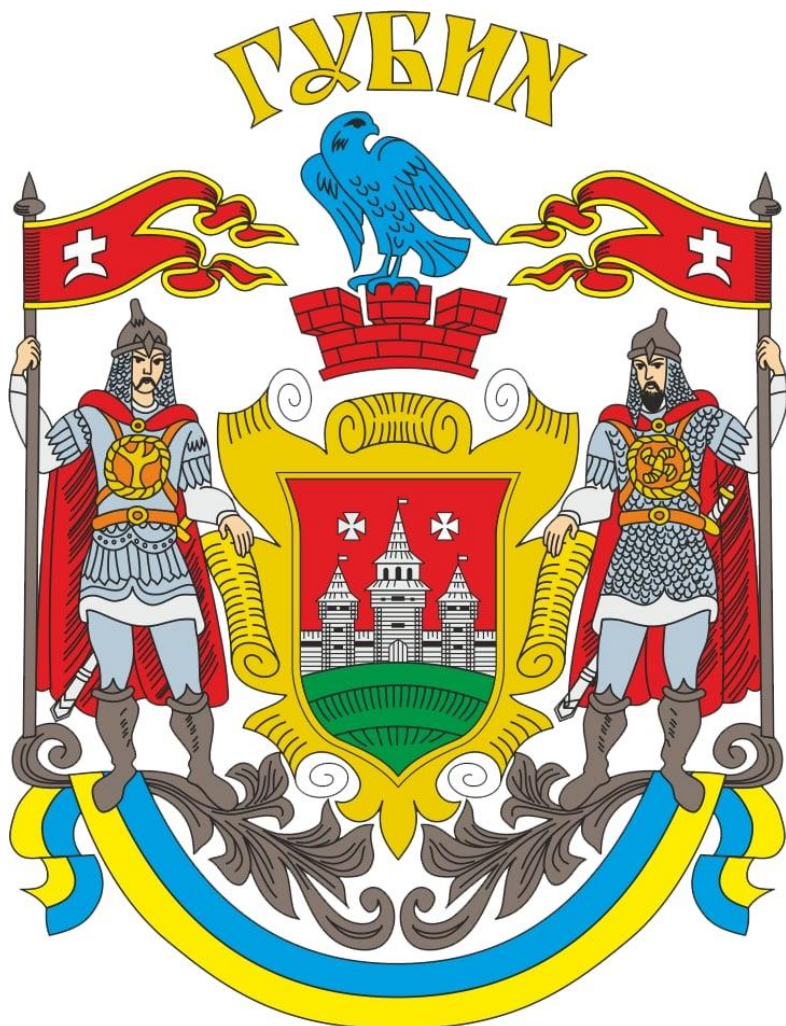

Рис. 3. Герб Губина

Фактично це один і той самий герб, адже композиція малого герба не зазнала жодних змін. Навіть стандартизація форми щита до класичної «іспанської», у геральдичному сприйнятті не вносить значних коректив.

Повного блазонування проєкту великого герба Губина сьогодні не існує, а тому його відтворення за наявним описом може внести значні відмінності у порівнянні з еталонним зображенням 2005 року. У процесі створення сучасної цифрової векторної версії великого герба, основною метою було виправлення незначних етичних помилок та збереження історичної справедливості статусу села.

У проєкті Олександра Пажимського червона мурована корона для Губина використана цілком справедливо і засвідчує про його давні міські права. Сьогодні на південному краю села Губин розташовується Губинське давньоруське городище – руїни літописного міста Губин.

«У XII–XIII століттях це було великим поселенням Болохівської землі – давньоруської історичної області Південного Бугу. 1241 року місто вицент зруйнував князь Данило Галицький, оскільки тутешні князі брали участь у поході на Бакоту. Відтоді місто не відновили, проте ім'я знищеного поселення надали селу, що тепер розташоване на його місці» [11].

Саме цим фактом зумовлюється і вибір цитотримачів для герба Губина у вигляді руських воїнів. На жаль, жодні наявні геральдичні джерела не надають інформацію щодо клейнода у вигляді лазурового сокола. Чим саме зумовлена його наявність та використання тинктури лазурової емалі.

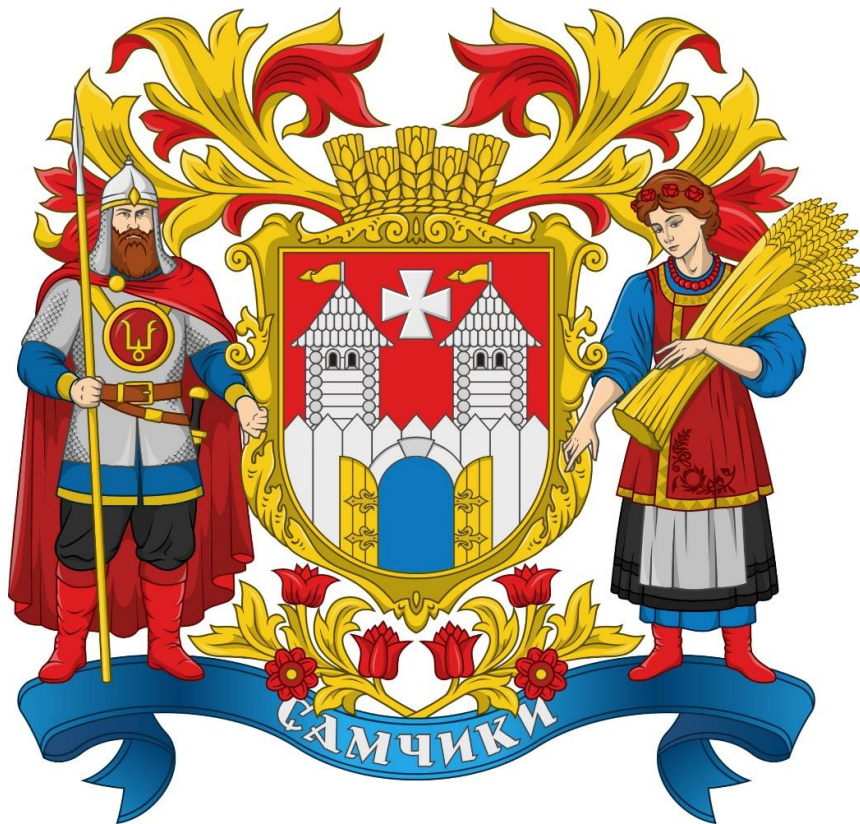
За схожістю з іншими проєктами Олександра Матвійовича, герб використовує рослинні орнаменти, схожі на самчиківський розпис, та Державний прапор України у вигляді девізної стрічки.

Сучасна версія великого герба Губина не вносить у проєкт суттєвих змін, а лише виправляє незначні недоліки та наближає його до української геральдичної системи.

Необхідність української геральдичної системи зумовлена тим, що через відсутність законодавчої бази та єдиного впливового авторитетного органу, який би регулював та контролював герботворення, в Україні досі не існує жодної системності для нормування української геральдики. Сучасна символіка є результатом хаотичного та неконтрольованого герботворення від моменту української Незалежності. Наявні рекомендації вже тоді в повній мірі не охоплювали всі нюанси складання гербів, що дало можливість авторам по-різному трактувати та розуміти ці рекомендації. Після проведення в Україні адміністративної

III всеукраїнська науково-практична конференція

реформи 2015-2020 років, замість понад 11 000 місцевих рад було сформовано 1469 територіальних громад, а замість 490 районів – 136 нових районів. Це значить, що на сьогодні наявні положення та рекомендації вже є застарілими та вимагають змін та систематизації на основі традицій українського герботворення.

Паралельно з адміністративною реформою Україною прокотилася хвиля політики деколонізації, у фокус уваги якої, мають потрапити і українські герби. На державному рівні має бути розглянута хаотична та неупорядкована українська геральдична традиція, яка подекуди не тільки порушує правила класичної геральдики, а й викликає моральні сумніви та протиріччя. Іноді є відверто ворожою.

Сьогодні Україна є спадкоємицею російської геральдичної системи, яка була сформована ще за часів імперії німецьким герольдмейстером Бернгардом Карлом фон Кене. Однак, через різноманіття та хаотичність української символіки, на сьогодні цю системність було втрачено. Українська герботворчість змогла частково сформувати власну традицію з унікальними елементами прикрас, яка може стати основою системи з єдиними положеннями, до якої мають бути залучені та ознайомлені геральдисти та чиновники всіх рівнів.

Задля ефективної систематизації української муніципальної символіки має бути створений єдиний державний геральдичний орган, на рівні якого будуть ратифікуватися тільки стандартизовані герби та створюватися еталонний проєкт, оригінал якого зберігатиметься в державному геральдичному архіві. Копію еталону отримуватиме муніципалітет, який є його носієм. Електронні копії гербів високої роздільної здатності

III всеукраїнська науково-практична конференція

(векторні зображення) знаходитимуться у вільному доступі задля поширення та розповсюдження гідної української символіки.

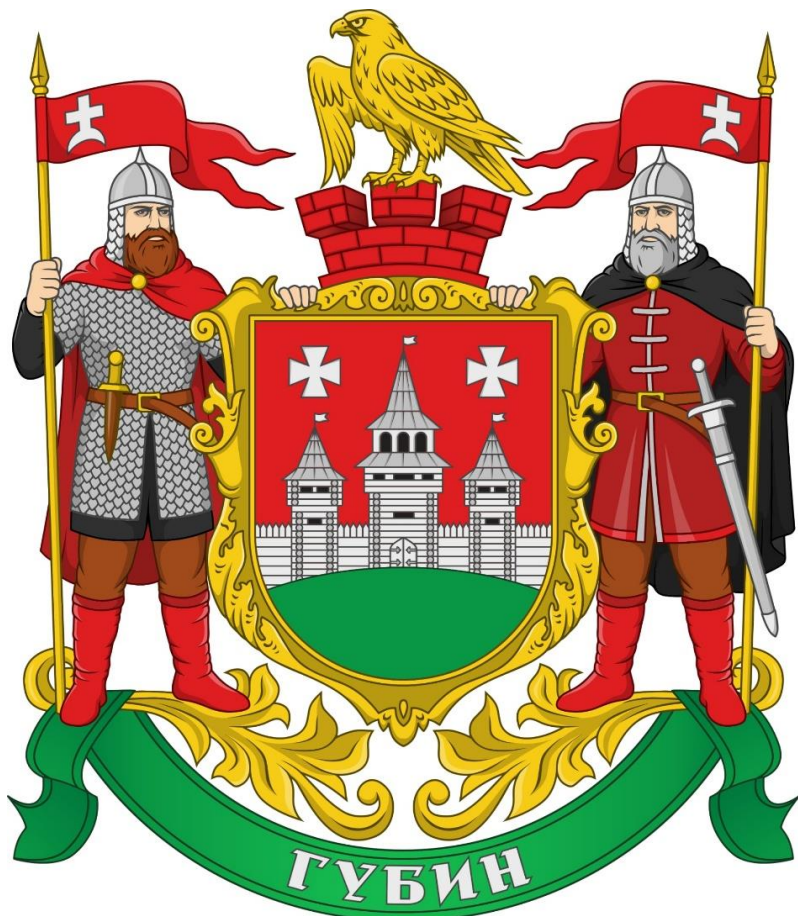

Рис. 4. Описані реконструкції гербів Самчиків, Старокостянтинів та Губина. Автор: Едуард Савченко

В межах єдиної системи унормованою має бути не тільки форма геральдичного щита, а ще й товщина ліній фігур, кольорова гама та система позаштитових прикрас.

Сучасні версії великих гербів на основі проєктів Олександра Пажимського, створювалися згідно рекомендацій та положень,

описаних у книзі «Символіка Хмельницької області (видання третє)». Українська геральдична система пропонує чітко регулювати використання декоративних картушів, муніципальних статусних корон, кольорову гаму для тинктур та девізних стрічок.

Українська геральдична система – логічне завершення багатовікової української геральдичної традиції, яка так чи інакше буде остаточно сформована і додасть елемент контролю та впорядкованості хаотичній, а подекуди непрофесійній та відверто халтурній, українській герботворчості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Беш С. Символіка України IV. Кременчук, 2025 (рукопис).
2. Коцок Л. Самчики: як традиційний розпис перетворює село на артоб'єкт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3874818-samchik-ak-tradicijnij-rozpis-peretvorue-selo-na-artobekt.html> (дата звернення: 10. 09. 2025).
3. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальні та муніципальні символи). URL: <http://uht.org.ua/ua/part/terytot/recomend> (дата звернення: 10. 08. 2025).
4. Напиткін В. М., Богатов К. М., Савченко Е. С. Символіка Хмельницької області : довідник. 3-тє вид. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2025. 326 с.
5. Напиткін В., Хом'юк Л., Савченко Е. Символіка сіл Староостропільської громади // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Блажевич Ю. І. (голова), Адамський В. Р. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2025. Вип. 48.
6. Пажимський Олександр Матвійович // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пажимський_Олександр_Матвійович (дата звернення: 02. 01. 2026).
7. Проект «Альтгеральдика». URL: <https://www.instagram.com/don.geraldya.ua/> (дата звернення: 10.09.2025).
8. Рішення Старокостянтинівської міської ради від 28 лютого 2000 року № 5 «Про затвердження Положення про зміст, опис та порядок використання символіки міста». URL: <https://starkon.gov.ua/index.php/2011-11-17-11-19-01/2011-11-17-11-21-26> (дата звернення: 10. 09. 2025).
9. Сайт «Українська геральдика». URL: www.heraldry.com.ua (дата звернення: 10.09.2025).
10. Степанова І. Помер Олександр Пажимський, заслужений майстер народної творчості, хранитель Самчиківського розпису. URL:

III всеукраїнська науково-практична конференція

https://ye.ua/syspilstvo/77209_Pomer_Oleksandr_Pazhimskiy_zasluzheniy_mayster_narodnoyi_tvorchosti_hranitel_Samchikovskogo_rozpisu.html (дата звернення: 2. 01. 2026).

11. Хмельницька обласна рада. Губинське городище. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/znajomstvo-z-hmelnychchynouu-gubynske-gorodyshhe> (дата звернення: 10. 09. 2025).

УДК 908(477.82/83): 271.222(477)-9Хойнацький А.

*Анатолій Трембіцький,
м. Хмельницький*

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНІ АНДРІЯ ХОЙНАЦЬКОГО

*У статті розкрито життєві шляхи, діяльність і творчу спадщину маловідомого талановитого українського історика, краєзнавця, етнографа, професора Волинської духовної семінарії (1863–1871), Ніжинського юридичного ліцею князя О. Безбородька (1871–1875) і Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька (1875–1888), протоієрея Андрія Федоровича Хойнацького (*16. 07. 1837, Полонне – †27. 08. 1888, Ніжин), автора понад 260 з історії, краєзнавства та етнографії Волині та Поділля.*

Ключові слова: історик, краєзнавець, етнограф, професор, протоієрей, Андрій Хойнацький, Полонне.

В останнє десятиліття вийшло багато видань, які відслонили завісу над дійсністю другої половини XIX ст., що спричинило великі зрушення на дослідницьких теренах. Здійснюється наукова реабілітація майже забутих тогочасних визначних українських діячів. До цих величних постатей драматичної і величної історії українського народу, яких ніколи не огорне темнь забуття, що завжди будуть з Україною, необхідно віднести українського історика, історика української православної церкви, краєзнавця, етнографа, педагога, протоієрея Андрія Федоровича (Феодоровича) Хойнацького, який зробив чималий внесок у вивчення історико-культурної та духовної спадщини Південно-Східної Волині другої половини XIX ст. Сучасники називали дослідника «співцем Гори Почаївської», одним із найкращих знавців Волині та її визначних особистостей, який багато

попрацював для науки і духовного відродження українського народу.

Андрій Федорович (Феодорович) Хойнацький народився 16 липня 1837 р. у стародавньому містечку Полонному Новоград-Волинського повіту (нині – місто Хмельницької області) у сім'ї Феодора Симеоновича Хойнацького (*1817 – †11. 12. 1865), православного парафіяльного священика з'єднаної Полонської Хрестовоздвиженсько-Георгіївсько-Стрітенського парафії [2, с. 2; 7, с. 21]. Мати Сусанна Осипівна (з священицького роду Сельських із с. Білецьке неподалік Полонного; *1819? – †1853) [12, с. 136]. У цьому містечку народився і провів дитячі роки Андрій Хойнацький.

Життєвий шлях Андрія Федоровича Хойнацького проліг із рідного Полонного до Кременецького повітового духовного училища імені Миколи Гоголя (1849–1853), де він отримав гарну початкову освіту. Юнацькі роки пройшли у Волинській духовній семінарії (1853–1859), а згодом і праця в духовній семінарії (1863–1871). У духовній семінарії характеризувався як учень «здібностей досить добрих, старанності вельми ревної, успіхів досить добрих, поведінки відмінно доброї». Закінчив семінарію у 1859 р. у першому відділенні, за першим розрядним списком [2, с. 2; 3, с. 2; 7, с. 27].

Для отримання вищої духовної освіти Андрій Хойнацький вступив у 1859 р. у Київську духовну академію і з честю у червні 1863 р. закінчив академічну освіту із зарахуванням до 1-го розряду зі ступенем магістра богослов'я [7, с. 28]. Після закінчення академії направлений викладачем священного писання і поєднаних із ним класичних (грецької, латинської) мов у паралельних класах вищого, середнього і нижчого відділень Волинської духовної семінарії. 10 листопада того ж року визначенням Святішого Синоду магістру богослов'я присвоїли звання професора зі Святого Письма, грецької і латинської мов. Згодом отримав звання старшого професора, став членом педагогічного правління семінарії. У 1866–1871 рр. був ще й викладачем французької мови [1, с. 625; 2, с. 2; 3, с. 2].

12 лютого 1870 р. архієпископом Волинським і Житомирським Агафангелом (Соловйовим) 33-річний Андрій Хойнацький рукопокладений в сан ієрея [7, с. 28]. 5 жовтня 1871 р. змінив посаду професора Волинської духовної семінарії на більш ширше поле педагогічної діяльності – професора Закону Божого Ніжинського

III всеукраїнська науково-практична конференція

юридичного ліцею князя О. Безбородька та діючій при ньому чоловічої гімназії. Одночасно обійняв посаду штатного настоятеля домової Свято-Олександрівської церкви Ніжинського ліцею [1, с. 625; 2, с. 2; 3, с. 5].

14 вересня 1875 р. замість Ніжинського юридичного ліцею було відкрито історико-філологічний інститут кн. О. Безбородька, що давав широку історико-літературну освіту та готував учителів: класичних мов, російської мови й словесності, історії для середніх шкіл. У відкритому інституті був професором богослов'я і законовчителем гімназії при ньому; настоятелем інститутської церкви і 21 березня 1879 р. отримав сан протоієрея. Тривалий час був членом повітового відділення училищної ради, а за сумісництвом з 1884 р. – законовчителем 7-го класу Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич [7, с. 31–32].

Науково-літературна спадщина українського історика і краєзнавця, Андрія Федоровича, одного з тих, хто започаткував та активно сприяв становленню історико-церковного краєзнавства Волині, а це понад 260 друкованих (у т. ч. 3 рукописи) історичних та релігійно-богословських монографій, брошур, статей, розвідок, далеко «не вичерпує всього», що ним надруковано [3, с. 33], бо багато публікацій «розсіяні по різних виданнях» і деякі знайти не можливо віднайти [3, с. 40]. Чималий творчий доробок, створений у контексті української історії та культури за тематикою поділяється на праці з:

- **історії України**, у яких досліджував і популяризував історію Волині, Центрального, Східного і частково, Західного (Галицького) Поділля, та упродовж 1868–1886 рр. видрукував 23 значні за обсягом різноманітні історико-краєзнавчі матеріали з історії рідного Полонного [7, с. 36]. Одними з кращих його історико-краєзнавчих розвідок стали публікації про: участь Волинського духовенства в подіях 1812 р. під час захоплення французькою армією українських земель Західної Волині, яка розгромила третю російську армію генерала А. Тормасова; оприлюднення у Старокостянтинові маніфесту про народження імператора Олександра Миколайовича; скасування римо-католицького монастиря на Волині; зникнення старовинних документів із церков Волині; помилки істориків щодо уявного зниклого міста; перебіг Січневого польського повстання 1863 р. під проводом Едмунда Ружицького в Полонному та його околицях; спогади батька про

давні звичаї, побут населення, князів Любомирських, до володінь яких належало містечко, та ін. [2, с. 5; 3, с. 26–28; 4; 7, с. 38, 46; 16]. Для написання великої краєзнавчої розвідки «Полонские православные священники и банда Ружицкого в 1863 г.» (1868) [16] дослідник використав оригінальні документи наданні благочинним полонським протоієреєм Ігнатієм Немоловським та парафіяльним священиком Григорієм Громачевським, щодо його конфлікту з польськими повстанцями, які примушували його, погрожуючи смертю, благословити їх на боротьбу та закликати людей до повстання [7, с. 73]. 1 травня 1863 р. банда поляків із майже 200 заколотників-кіннотників під проводом командувача повстанськими силами на Волині полковника Едмунда Ружицького без бою зайняли містечко Полонне. Вони спершу пограбували поштову контору (забрали гроші, папери, коней), у волосному управлінні розбили шафи і знищили всі книги, папери та захопили статутні грамоти, в будинку пристава забрали всі секретні папери, та проголосили про своє тимчасове панування в Полонному, яке, на щастя, тривало лише три дні. Е. Ружицький втративши надію на допомогу від генерала І. Висоцького, залишив містечко і повів свій загін у Миропіль [7, с. 73; 16, с. 208–209], де 16–17 травня відбулася сутичка повстанців із російськими військовими частинами, в якій 127 повстанців загинули, 18 – поранено, 66 – захоплені в полон і страчені. Росіяни втратили 2 вояків, а 11 – отримали поранення. Е. Ружицький із залишками свого загону відступив у Заславський повіт, де 26 травня стався бій під Салихою, і Е. Ружицький через Пальчинецький прикордонний пост, втік у місто Радивилів [7, с. 74; 16, с. 207]. Про історичний факт перебування польських повстанців у травні 1863 р. у Полонному та їх діяльність Андрій Хойнацький згадував і в своїх пізніших статтях, які охоплюють значний період історії Полонного в церковно-релігійному висвітленні [7, с. 74; 8; 9].

– історії храмів, сакральної архітектури та сакрального мистецтва, в яких подав описи внутрішнього облаштування храмових споруд, зокрема, й Почаївської лаври та Божій Матері на Горі Почаївській, що принесло йому популярність і він увійшов в українську церковну історіографію як «співець Гори Почаївської» [2, с. 2; 7, с. 36]; опублікував статті про Василівську церкву св. Володимира у Володимирі; Ніжинський Благовіщенський чоловічий монастир; Ніжинський Введенський дівочий монастир; Свято-Олександрівську церкву Ніжинського історико-

філологічного інституту кн. О. Безбородька; про не існуючі православні церкви і монастирі в Луцьку; православний кафедральний собор у Житомирі; стародавню Богоявленську церкву в Острозі; стародавній замок на горі Бони у Кременці; мінарет у Кременці та інші забуті православні святині Волині; будинок князів Острозьких та православну Волинську духовну семінарію у Кременці [2, с. 3; 7, с. 37]. Як уродженець Полонного дослідник віддав належну данину і своїй малій батьківщині, опублікувавши в 1882–1883 рр. серію статей про пам'ятки сакрального зодчества [3, с. 24; 7, с. 37] – полонські церкви: Богородично-Почаївської [8; 10], Георгіївської [15], Іовле-Феодорівської цвинтарної [8], Стрітенської [11; 15] та Хрестовоздвиженської [15]. У працях подав детальний аналіз кожної споруди, вказав на первинний вплив візантійських традицій церковного будівництва, описав внутрішнє убрання храмів та проаналізував фінансові витрати на їх побудову. У працях «Богородично-Почаевский приход в м.°Полонном, Волинской губернии, Новоград-Волинского уезда» (1882) [12], «Бывший Крестовоздвиженско-Георгиевско-Сретенский приход в м. Полонном, Новоград-Волинского уезда, и настоятель его священник Феодор Хойнацкий» (1883) [10], описав історію парафій, їхніх священників і причту в 1790–1830 рр. [7, с. 37; 8; 9]. Подав детальний опис внутрішнього облаштування Богородично-Почаївської церкви [9]. Згадав і про полонську Покровську церкву і православний трибанный храм – церкву Святої Трійці. Згодом всі ці матеріали подав у книзі «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини» (*Житомир*, 1878), яку Священний Синод схвалив для придбання в бібліотеки духовних семінарій та училищ, середніх навчальних закладів Міністерства народної освіти [7, с. 37].

- історії православ'я та релігійно-морального життя на Волині, де розкрив історію православної церкви на Волині, історію інквізиції в Литві, Польщі та Україні; дослідив історію і догматику уніатства, уніатського Богослужіння, уніатських богослужбових книг (*Апостол, Євангелія, акафісти, часослови тощо*); висвітлив історико-культурну та політичну сторони поширення уніатства на Волині [2, с. 5; 7, с. 37]. У численних **релігійно-богословських працях** звертав увагу на такі складники богослов'я, як: агіографію, еортологію, літургіку, пастирське богослов'я. Складав акафісти на 228

честь чудотворної ікони Божої Матері Козельщанської, чудотворної ікони Божої Матері Почаївської, преподобного Іова, писав про нагальні питання пастирської практики, вживання вінків під час похорону, проведення відпустів тощо [3, с. 26; 7, с. 45];

– **історико-церковної біографістики**, які присвятив життєдіяльності видатних історичних (М. Гоголя), релігійно-церковних діячів і вищого духовенства Волині [2, с. 5; 7, с. 37–38]; одним із перших у статті «Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия)», опублікованій в «Подольских епархиальных ведомостях» (1870) [13], історико-біографічному нарисі «Преподобный Феодор, князь Острожский» (1876) [7, с. 89], у праці «Преподобный Феодор, князь Острожский, в монашестве Феодосий (11-го и 28-го августа)», написаній 1876 р., а видрукованій в 1878 р. [7, с. 90], особливу увагу приділив життю і діяльності військового, державного і релігійного діяча Великого князівства Литовського, намісника Луцького князівства, учасника гуситського руху, прапрадіда князя Костянтина Острозького – князя Федора (Феодора) Даниловича Острозького (в чернецтві преподобного Феодосія; *1360 – †11.08.1460), який брав найближчу участь в історичній долі Волині та Поділля і багато зробив для оборони й розбудови українського суспільства у складі Великого князівства Литовського в XIV–XV ст. Згадав і про його батька князя Данила (*розмовна форма біблійного імені Даниїл*) Острозького, який княжив у Турові, Холмі та Острозі, де збудував замок, і в 1341 р. брав участь у повстанні проти польського короля Казимира III [2, с. 5; 7, с. 88]. Дослідник звернув увагу на кровопролитну битву з поляками за Подільську землю на річці Мурафі біля Копостирина (*Вінниччина*) 30 листопада 1432 р., де литовсько-руське військо під проводом луцького воєводи Федора Острозького, розгромило військо Королівства Польського, під командуванням воєводи руського Яна Менжика і воєводи польського Віцентія з Шамотул, під час переправи польських військ через ріку Мурафу [7, с. 90]. Постриг у чернецтво Андрій Хойнацький розцінював як духовний подвиг князя Федора Острозького, оскільки він «перетворив земного князювання славу в чернецький образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився він». Преподобний Феодор дожив до глибокої старості і спочив 11 серпня 1460 р. Через 100 років його мощі були знайдені монахами Києво-Печерського монастиря

нетлінними і князь був причислений до лику святих [7, с. 91]. Дослідник опублікував біографічні статті і про парафіяльних священників Полонного [7, с. 87; 8-12], у т.ч. й про свого діда Симеона [15], батька Феодора [16] і брата Стефана [17], які й досі є цінним правдивим джерелом для вивчення регіональної історії Хмельниччини у другій половині XIX ст., але, на жаль, вітчизняні історики та краєзнавці дуже мало обізнані з ними [7, с. 92]. Статті з історико-церковної біографістики й досі привертають увагу вітчизняних дослідників, бо містять найбільш детальний його життєпис, складений на основі багатьох джерел, значна частина яких втрачена в XX ст.

Помітний слід Андрій Федорович залишив і в **етнографії**, вивчаючи історію культури, родинного укладу та харчування волинян; форм їхнього побуту в широкому сенсі цього слова, історію їхнього світогляду. Досліджував народні вірування і марновіства, звичаї, знання, обряди та обрядовість, традиції; писав про піснярів та їх піснеспіви в православній і римо-католицькій церкві; про нічні вуличні співи та весільні пісні в українських селах, містечках і містах; про похоронну молитву «Боже духів»; про відпусти, що відбувалися в православних церквах на теренах Волині та Поділля; охарактеризував срібний напрестольний одяг у храмі Успіння Божої Матері у Почаївській лаврі [7, с. 38], звернув увагу на українських лірників і кобзарів [7, с. 80; 14].

У праці «Обжинки (воспоминания из южнорусской жизни)» (СПб., 1876) [5] описав стародавній традиційний народний звичай святкування закінчення польових робіт зі збирання озимого хліба – «обжинки»; про давні волинські звичаї і правдиві події з життя православної громади у XVIII ст. У статті «Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волини (из воспоминаний и рассказов моего отца)» (Кременець, 1886) [1], висвітлив давні звичаї волинян і правдиві події з релігійно-морального життя православної громади у рідному Полонному (князів Любомирських, непрості відносини з ксьондзами, призначення священників на Волині в розпал унії, старовинні звичаї та пенітенціарні заходи проти невинуватих говільників та нецнотливих наречених на Волині, страту «христородавців», організації сліпих жебраків, їх «спеціальну» мову тощо), про своє

походження з давнього священицького роду Хвої і про те як священик Хвоя став Хойнацьким [7, с. 78–79].

Плідна наукова діяльність протоієрея Андрія Хойнацького була високо оцінена сучасниками, він був обраний членом Історичного товариства Нестора Літописця в Києві, дійсним членом Московського товариства любителів духовної просвіти та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [2, с. 2; 3, с. 37; 7, с. 32–33].

Відомий український історик, етнограф і письменник Орест Левицький стверджував, що персона о. Андрія, з урахуванням його численних наукових історико-краєзнавчих праць і літературних здобутків, «належить до числа тих небагатьох скромних працівників нашої вітчизняної духовної писемності, які без зайвого галасу, не мудруючи лукаво, працюють у затишку своїх провінційних кабінетів, присвятивши усі найкращі сили вивченню рідної старовини, рідних місцевих святинь і взагалі видатних явищ релігійно-морального життя православного народу» [7, с. 49].

Відомий український історик, краєзнавець, етнограф, професор, протоієрей Андрій Федорович Хойнацький раптово, після нетривалої хвороби, помер у Ніжині на 52-му році життя 27 серпня 1888 р. Похований на кладовищі при Ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі [6, с. 1324; 7, с. 33], але, на жаль, могила не зберіглася.

Можемо впевнено констатувати, що вся наявна творча спадщина Андрія Хойнацького, з усвідомленням працьовитості цієї непересічної особистості, й досі зберігає велику історичну цінність завдяки багатому фактичному матеріалу, що міститься в опублікованих працях, буде належним чином оцінена, оскільки безсумнівно заслуговувала і завжди буде заслуговувати на гідну оцінку вітчизняними науковцями, краєзнавцями і богословами, які поставлять його на високе почесне місце в ряду кращих наукових дослідників української історії, краєзнавства та етнографії другої пол. XIX ст.

Надіємся, що приїде час і вдячні нащадки все-таки дадуть належну йому пошану та навічно внесуть у список відомих людей міста Полонне, назвуть його іменем вулицю чи провулок, встановлять меморіальну дошку.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрей Хойнацкий. *Волынская духовная семинария: история первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ.* Почаев, 1901. С. 625–626.
2. Андрій Хойнацький (1837–1888): біобібліографічний нарис до 175-річчя від дня народження / Волинський національний університет ім. Лесі Українки. Бібліотека; уклад. Л. Дейнека. Луцьк. 2012. 6 с.
3. Вольнец [Левицкий О. И.]. Двадцатипятилетие церковно-литературной деятельности протоиерея А. Ф. Хойнацкого (7-го октября 1862–1887 г.). Почаев: Типография Почаевской лавры, 1887. 40 с.; *ВЕВ.* 1887. № 30. С. 913–927; № 32. С. 995–1007.
4. П. А. Х-ий [Хойнацкий Андрей]. Из прошлого в области религиозно-нравственной жизни на Волыни (из воспоминаний и рассказов моего отца). *Волыньские епархиальные ведомости (дали – ВЕВ).* 1886. № 32. С. 1035–1039; № 33. С. 1059–1070; № 34. С. 1094–1105; № 36. С. 1165–1175.
5. Полонский Паныч. [Андрей Хойнацкий]. Обжинки (воспоминания из южнорусской жизни). *Нива (СПб.).* 1876. № 36. С. 604–609; № 37. С. 620–621.
6. Протоиерей А. Ф. Хойнацкий (некролог). *Прибавление к Церковным ведомостям (СПб.).* 1888. № 47. С. 1324–1325.
7. Трембцький А. М. Андрій Хойнацький (*1837 – †1888): історик, краєзнавець, етнограф, педагог, богослов, просвітник: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 538 с.; іл.
8. Хойнацкий Андрей. Богородично-Почаевская церковь в м.°Полонном с Иовле-Феодоровскою кладбищенскою церковью, ее положение, причт и приход в настоящее время. *ВЕВ.* 1883. № 10. С. 259–268; № 11. С. 294–303; № 12–13. С. 317–325.
9. Хойнацкий Андрей. Богородично-Почаевский приход в м.°Полонном, Волынской губ., Новоград-Волынского уезда. *ВЕВ.* 1882. № 26. С. 825–829.
10. Хойнацкий Андрей. Бывшая Крестовоздвиженская церковь в м.°Полонном, Новоград-Волынского уезда. *ВЕВ.* 1883. № 1–2. С. 7–17; № 3. С. 53–67.
11. Хойнацкий Андрей. Бывшая Сретенская церковь в м.°Полонном Новоград-Волынского уезда. *ВЕВ.* 1883. № 4. С. 83–94.
12. Хойнацкий Андрей. Бывший Крестовоздвиженско-Георгиевско-Сретенский приход в м. Полонном, Новоград-Волынского у., и настоятель его священник Феодор Хойнацкий. *ВЕВ.* 1883. № 5. С. 112–120; № 6. С. 136–156.
13. Хойнацкий Андрей. Историческое исследование о жизни и деятельности преподобного Феодора, князя Острожского (в монашестве Феодосия). *ПЕВ.* 1870. № 1. С. 5–12; № 2. С. 37–46; № 3. С. 61–66.

14. Хойнацкий Андрей. Малороссийские лирник и кобзарь. *Нива* (СПб.). 1882. №14. С. 324, 332 (С фотографии Пжилуского).

15. Хойнацкий Андрей. О бывших Полонских церквах: Георгиевской, Крестовоздвиженской и Сретенской, на место которых сооружена ныне Богородично-Почаевская церковь, до соединения их в один приход. Церковь Георгиевская. *ВВВ*. 1882. №26. С.°829–841; №30. С.°963–974.

16. Хойнацкий Андрей. Полонские православные священники и банда Ружицкого в 1863 г. *ВВВ*. 1868. № 9. С. 172–180; № 10. С. 206–214.

17. Хойнацкий Андрей. Священник местечка Полонного Стефан Хойнацкий, и построенная им Богородично-Почаевская Полонская церковь с кладбищенскою Иовле-Феодоровскою церковью. *ВВВ*. 1883. №7. С. 170–181; №8. С. 195–210; №9. С. 224–244.

УДК 94(477.44)«1918»:930.253Боржковський В.

*Надія Марценюк,
м. Вінниця*

СПОГАДИ В. БОРЖКОВСЬКОГО ПРО ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ВІННИЧЧИНІ 1918 РОКУ

У повідомленні аналізуються спогади відомого на Поділлі громадського діяча, фахівця у галузі етнології В. Боржковського, в яких простежуються революційні процеси на Вінниччині у 1918 р.

Ключові слова: *спомини, повстання, В. Боржковський, історичне джерело, гетьманат.*

Громадсько-політичний діяч та науковець Валеріан Васильович Боржковський (1864–1919) значною мірою відомий своїми праці в галузі етнографії. Менш знайомими є його спомини про події Української революції на Вінниччині у 1918 р., опубліковані під назвою «З недавнього минулого» у 28 і 29 номерах вінницької газети «Республіканські вісті» 3 і 4 січня 1919 р. [1].

Мета статті – розглянути спогади В. Боржковського як історичне джерело.

Валеріан Боржковський був родом з містечка Мізяків (нині – с. Мізяків Хмельницького району Вінницької області). Закінчив Шаргородське духовне училище, навчався у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, з якої у 1882 р. був виключений за участь у нелегальній народницькій організації, завершив навчання

III всеукраїнська науково-практична конференція

у Одеській духовній семінарії. Був членом Братства тарасівців. Працював у Бессарабії у філоксерній комісії, Галичині, Єнісейській губернії Росії. З 1902 р. працював у Вінниці землеміром, брав активну участь у громадському житті, був засновником та членом кооперативних товариств. З 1911 р. гласний Вінницького повітового земства, входив до складу декількох комісій. Член Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, автор низки наукових статей [2, с.192-193]. Друкувався в часописах «Киевская старина», «Экономическая жизнь Подолии» та ін. [5]. Восени 1917 р. призначений Вінницьким повітовим комісаром Тимчасового уряду. Активний учасник подій Української революції на Поділлі. У 1917 р. заснував вінницьку «Просвіту». На початку 1918 р. брав участь у виборах до Українських Установчих Зборів [3].

У споміні В. Боржковський торкається соціальної бази гетьманського режиму, до якої відносив поміщиків та заможне селянство, незадоволених законом (тут і далі цитуємо мовою оригіналу) «Центральної Ради про скасування власності на землю і перехід землі народові без викупу». «Спільними силами за допомогою німців зроблено переворот, і настало гетьманство», підсумовував автор.

В. Боржковський зауважив спроби організації опору гетьманській владі. Так, він згадав телеграму Подільського губернського комісара УНР В. Дудича про скликання робітничо-селянських з'їздів на 7 травня 1918 р. [4, с. 13, 87]. Він зазначав: «3-го травня до мене, як і до всіх повіт[ових] комісарів, од губ[ернського] комісара прийшла телеграма мобілізувати всі сили на боротьбу з гетьманством і на 7-е травня скликати з'їзди для резолюцій і протестів».

Він згадує, що «Покладалась надія на січових стрільців, але ще до получения телеграми відомо було про скінчення бійки і що німецькі штики стоять за нову владу».

В. Боржковський вважав повстання несвоєчасним, адже «вийшов би лиш розстріл народу, розбиття сил його й зневірення в проводирах його». Він ознайомив із згаданою телеграмою начальника повітової міліції та взяв на себе відповідальність за її невиконання. Прикметно, що про своє рішення В. Боржковський «довів і до відомости генерального прокурора Республіки Д. В. Марковича, який зі мною згодився».

Автор згадує австро-угорський чинник в утвердженні гетьманської влади на Вінниччині. 6 травня В. Боржковського «повідомив австрійський комендант Вінниці, що йде агітація «до спонукання мужицтва» до заяв та зборів проти нової влади і що будуть вжиті воєнно-польові суди. 6-го ж ч[исла] губ[ернський] комісар телеграфно просив одмінити з'їзди, щоб не вести на розстріл людей. З'їзди подекуди з наслідками їх одбулись».

Гетьманський режим В. Боржковський оцінює критично: «Настала реакція, запанував більшовизм з права. ... Пішли карні загони, контрибуції на винних і невинних, знущання як своїх, так і чужинців над народом». Автор виділяв мотиви помсти учасників та організаторів цих дій: «Коли ж настало гетьманство, то пішла помста, мадяри, карні загони, од яких старе й мале ховалось по лісах, контрибуції, руйнування хат... ».

Для автора це контрастує з його ставленням до втручання австро-угорських військових до внутрішніх справ УНР. Він повідомляє, що на посаді Вінницького повітового комісара не допускав такого: «Зазначу що як прийшли до нас німці та австрійці, то їхні коменданти стали втручатись в життя, видаючи до людности с погрозами свої распорядження. Мені всякій раз приходилось вказувати їм на наші закони, і свої распорядження вони припиняли. Як же настали старости, то вони пійшли до послуг їх».

Із осені 1918 р. В. Боржковський залишив роботу у Вінницькій міській управі та почав працювати за спеціальністю у різних сільських місцевостях та одночасно інформував населення про існування протигетьманської опозиції – Українського національного союзу. Він згадував, що «Прийшлося почувати настрій і переживання села, давати інформації про сучасне становище, про роль і значіння національного союзу».

Прикметно, що В. Боржковський відмітив зміну настроїв селян в аграрному питанні, підтримку ними компенсаційної земельної реформи: «Селяне, маючи на увазі, що німці у нас не вічні, вірили в перемену. Зневірившись же в крайніх лозунгах, дійшли до думки, щоб земля перейшла до них через державу за плату, а з тих грошей пани можуть жити, вистроївши фабрики та заводи».

Автор вказує на ознаки кризи гетьманського режиму та наближення повстання: «Глибока ненависть до всього пануючого, втягнута ще з молоком матері, під впливом часу ще зміцнилась,

III всеукраїнська науково-практична конференція

пішли напади на панів та служачих економії, розростались в повстання».

Далі автор розглядає повстання в селах Пеньківці та Яцківця Литинського повіту, де були маєтки графа Холоневського, а щодо лісів були чинними сервітути, які зобов'язували селян платити за використання лісових матеріалів: «Дві стор[о]ни – два воюючих табори. Особливою ненавистю користувався головноуправитель Валявський, до його не раз було стріляно, і раз навіть підстрілено...».

Стосовно початку повстання В. Боржковський зауважив: «12 листопаду я був з робітниками в сусіднім з Пеньківкою Майданським лісі. В полудень дізнались ми, що в Майдан Супрунівський з Пеньківки та других сіл прийшло з 400–500 озброєних повстанців, які під страхом розстрілу гонят до повстання, йти проти панів, привели з собою економа і лісничого з Пеньківки бр[атів] Здзінських, йдуть на Супрунів та Янів (нині с. Іванів Хмільницького району), а потім й на Вінницю...». В. Боржковський повідомляє, що «Повстанцями в той же день, 12 листоп[ада], розстрелено було Здзінських. В Супрунові арештували управляючого маєтком Раллі Ружицького повезли теж на розстріл. На очах в його були вбиті Здзінські». Від загибелі управителя врятували самі мешканці Майдану Супрунівського. В. Боржковський писав: «Заступились своїж селяне: «Яке ви маєте право казнити наших панів? Ваші пани знущались над вами, ви їх казнили, а наші зла нам не зробили і, коли суд, то хай весь народ наш ввечері судить, як вернеться з поля». Це вратувало Ружицькому життю. Потім ще арештовано було конторщика Наконечного, але ім селяне дали спромугу ввечері вийти з села. Сем'ї служачих люде на ніч порозбирали по своїх хатах. Таке відношення пояснюється людським відношенням до селян управління маєтками властительки п[ані] Раллі, яка допомагала там «приютом» для дітей, лікарською поміччю, коштами на школу і т. и.».

За переконанням В. Боржковського, «Пеньківське повстання підняло настрої других сіл і могло б вилитись в анархію, як би не своєчасне повстання Національного Союзу, яке злило дві течії. Відозви Директорії та праця інтелігенції на місцях зробили своє діло. В селах активно виступила та частина поміркованого селянства, що за «слабод» сиділа стерорізована. Тепер вона спиняє

товаришів, що хтіли б знов верховодити. Навчене гірким досвідом село хоче порядку та твердої влади, яка б довела його до землі, волі та просвіти, і є певна надія, що воно ждатиме своєчасного і законного розрішення як земельних, так і інших справ. Буде воно сторожке і до тих, що багато та за дарма йому все обіцюють...».

В. Боржковський закликав до єдності політичних сил і позитивно оцінював діяльність Українського національного союзу: «Розум та досвід нам кажуть, що сила наша в єднанні; партійність, гризня і розпорошення сил сприяє лиш загибелі. Єднання партій і спілок в Національнім Союз[і] знов винесло нас вверх хвилі бурхливого моря, і тепер, коли повинна бути могутня воля обережного керманича, ми партійно кинемось до стерна, щоб на якийсь бік схилити його і ... потопитись? Ні, не віриться. Стали ми на певну дорогу, дали владу Директорії. Не час тепер балачок та дріблення сил. В війні одна суцільна воля всім керує і перемагає, а ми ще не одвоювали свеї рідної хати». Автор закликав до поступового впровадження ідеалів соціалізму.

За переконанням В. Боржковського, «Головна основа нашої держави – селянство – спокійно жде твердої влади, щоб довела його до кращої долі. Це наш фундамент і, коли у нас є державний розум та буде дисципліна, то й збудуєм вільну, незалежну Україну з широким простором для вселюдських ідеалів...».

На жаль, сподівання В. Боржковського не виправдались. Внаслідок зовнішньої агресії Радянської Росії Директорія УНР не мала можливості реалізувати очікування селянства щодо глибоких реформ, зокрема, земельної. Сам В. Боржковський після захоплення Вінниці більшовиками, 12 квітня 1919 р. був арештований та вивезений до Києва. Там 1 червня 1919 р. його розстріляли «в порядку червоного терору за контрреволюційні дії» [3, с. 193].

Список використаних джерел та літератури:

1. Боржковский В. З недавнього минулого // Республіканські вісти. 1919. Ч. 28. 3 січня. С. 1-2.; Ч. 29. 4 січня. С. 2.
2. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця, 2020. 268 с.
3. Кароева Т. Боржковський Валер'ян Васильович. // Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки: біопр. довід. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 28-29.

4. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Авт.-упорядники О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 286 с.

5. Хоменко Б. В. Боржковський Валеріан Васильович. // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-37070>.

УДК 930.25:82-6:316.356.2(093)

*Світлана Коржик,
селище Летичів*

ФРОНТОВИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ РОДИННОЇ ПАМ'ЯТІ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА: ІСТОРІЯ БРОНІСЛАВА БАЧИНСЬКОГО (1944–1945)

У статті здійснено комплексне джерелознавче та історико-антропологічне дослідження фронтового епістолярію 1944–1945 рр., що належав Броніславу Станіславовичу Бачинському (1921–1945), уродженцю села Терлівка (Летичівський район Хмельницької області), синові репресованого Станіслава Івановича Бачинського, страченого у 1938 році. Аналіз восьми оригінальних фронтових листів, збережених у солом'яній стрісі родинної хати, дозволив відтворити не лише морально-психологічний стан українського солдата на фронті, але й механізми збереження родинної пам'яті в умовах політичного терору та воєнного лихоліття. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи військової антропології, мікроісторії, емоційної історії та джерелознавчого аналізу приватної кореспонденції. Особливу увагу приділено феномену листа як останнього каналу комунікації між бійцем і родиною, а також впливу попередньої репресії членів сім'ї на емоційну структуру фронтового наративу. На прикладі історії Бачинських показано, як листування стає формою внутрішнього опору, способом документування пам'яті та моральним актом у час максимального екзистенційного випробування. Проведено паралелі із сучасними проявами військової комунікації під час російсько-української війни.

Ключові слова: фронтовий епістолярій; родинна пам'ять; військово-історична антропологія; політичні репресії; морально-

психологічний стан воїна; Бачинські; солдатські листи; реконструкція історії; приватна кореспонденція; війна та побут.

Війна — це не лише фронт, сила та переміщення військ. Передусім це людська історія, збережена в тих засобах, які має людина на межі існування. У ХХ столітті таким носієм стала фронтова кореспонденція — короткі листи-трикутники, написані олівцем поміж залпами, адресовані тим, хто ще вдома, і тим, кого солдат, можливо, більше не побачить. Сьогодні, коли Україна знову переживає повномасштабну війну, а наші воїни надсилають з передової цифрові повідомлення — «Я живий», «Обійму після перемоги», — потреба звернення до історичного досвіду епістолярної спадщини воєнного часу набуває особливої актуальності. У цьому контексті листи Броніслава Бачинського, датовані жовтнем 1944 — січнем 1945 року, стають не лише документом історії, але й живим етичним свідченням внутрішнього життя людини під час війни.

Феномен фронтового епістолярію, попри його зовнішню простоту та малі обсяги тексту, є надзвичайно інформативним джерельним комплексом, який, за умови правильного методологічного підходу, дозволяє реконструювати не лише подієвий контекст бойових дій, але й ціннісні орієнтири, емоційні стани, морально-психологічні реакції, побутові реалії та внутрішній світ військовослужбовця, перебуваючого в екстремальних умовах війни. Дослідники наголошують, що листування в умовах фронту не є простим повідомленням — це прояв виживання, спосіб утвердити себе як людину у просторі, де нівелюється індивідуальність, а отже, кожен лист є актом духовної стійкості та елементом внутрішнього опору [1].

Особливість цього дослідження полягає у залученні приватних листів солдата Червоної армії — Броніслава Станіславовича Бачинського (1921–1945), уродженця села Терлівки Летичівського району Хмельницької області, сина репресованого селянина, страченого органами НКВС у 1938 році. Вісім його листів, датованих упродовж трьох місяців — з 22 жовтня 1944 р. до 11 січня 1945 р. — та один лист бойового побратима, датований 22 серпня 1946 р., що описує обставини загибелі, надходили до родини в час, коли пам'ять сама була під забороною, а збереження документів могло спричинити нові репресії [2].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Епістолярій Бачинського — не просто родинна пам'ять, а цінний об'єкт джерелознавчого дослідження, що дозволяє реконструювати морально-психологічний стан українського фронтовика в останні місяці життя. Окремі фрази з його листів («Як хочеться бачитися з Вами — так як жити», «Хоч би тільки Генріху не довелося воювати», «Цілую крепко, крепко», «Як останусь живим — заживем у дружньому братському співжитті», «Боже, Боже, щоб я вернувся додому — не дали б ми з тобою їм бідувати») виступають не лише емоційними проявами, а й носіями світоглядної позиції, де любов до родини, повага до праці, відповідальність перед ближніми стають моральними опорами у ситуації смерті [3].

Науковці наголошують, що епістолярій воєнних часів має значення не лише як об'єкт історії повсякденності чи військової психології, але й як джерело, здатне за допомогою міждисциплінарних методів (дискурс-аналіз, антропологічний підхід, емоційна історія) відтворити глибинні механізми людської поведінки в екстремальних умовах [4]. Зокрема, А. В. Ніколаєнко підкреслює, що у більшості листів домінують висловлювання патріотично-гуманістичного характеру — не як державна позиція, а як моральний обов'язок перед сім'єю, малою Батьківщиною, людьми «в тилу» [3]. Саме це чітко простежується у листах Бачинського, які демонструють пріоритет «жити для того, щоб повернутися і допомогти тим, хто лишився».

Ще одним унікальним аспектом дослідження є механізм збереження листів — вони не зберігалися ані у скрині, ані у шафі, але десятиліттями були сховані в стрісі старої селянської хати. Такий спосіб захисту документів відображає специфіку родинної стратегії виживання в умовах страху: у сім'ї вже була одна трагедія — арешт батька у 1938 році — і кожен папірець міг стати доказом «ворожих настроїв», а лист емоційний міг бути підставою для повторної репресії. Збереження листів у соломі — там, де «найближче до неба й найдалі від очей» — є проявом підсвідомого прагнення захистити пам'ять, навіть коли її не можна озвучувати. Це — тиха форма опору, яка виявилася ефективнішою, аніж будь-які приховування у побутових сховках.

Застосований у статті метод реконструкції родинної пам'яті поєднує аналіз приватних документів (листів, звернень, архівних матеріалів), усного родинного спадку, нормативно-правових актів

періоду радянської репресивної політики та порівняльний аналіз із сучасними проявами воєнної комунікації. Такий підхід дозволяє не лише відтворити історію однієї сім'ї, але й за допомогою мікроісторії визначити ширший соціально-психологічний контекст впливу державних репресій на покоління.

Мета дослідження – на основі джерел особистого походження, фронтового епістолярію Броніслава Бачинського, матеріалів кримінальної справи його батька, доповнених усними родинними свідченнями та контекстуальними науковими напрацюваннями, реконструювати механізми збереження родинної пам'яті та визначити морально-психологічний стан українського військовослужбовця у ситуації воєнного екзистенційного випробування.

Історія родини Бачинських бере початок у селі Терлівці Летичівського повіту – одному з найдавніших подільських сіл, відомому ще з XVIII ст. як землеробське поселення, де родові традиції передавалися через працю, побожність і повагу до старших. У метричній книзі Летичівського римсько-католицького костелу (фонд 17, опис 2, справа 12) записано: *«Народився син Станіслав в селян Івана Івановича та Анелії Лаврентіївни із Крушельницьких Бачинських у селі Терлівці 21 вересня 1890 року. Охрещено в Летичівському костелі 30 вересня 1890 р. Восприємники: Антоній Томашевський, Елеонора Новаковська»* [5].

Сім'я жила в традиційній аграрній структурі, належала до середняцького стану, мала власну землю, господарство, відзначалася працьовитістю та повагою громади. У 1913 році Станіслав Іванович одружився з Анелією Казимирівною Копецькою, з якою виховав чотирьох дітей: Вікентія (нар. 1914); Броніслава (1921); Андрія (у листах – Генріх, нар. 1927); Вінцентину (у листах – Віця, нар. 1934).

Його світогляд базувався на чесності, відповідальності за родину, глибокому переконанні в значущості праці та віри. Саме ці моральні цінності, як пізніше засвідчать фронтові листи його сина, стали основою духовної стійкості вже наступного покоління під час війни.

У лютому 1938 року життя родини було різко перерване. У матеріалах кримінальної справи Станіслава Івановича Бачинського (ДАХмО, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-17278) зафіксовано його арешт органами НКВС за сфабрикованим звинуваченням у

III всеукраїнська науково-практична конференція

«контрреволюційній діяльності» [6]. У слідчих документах зазначено, що він «поширював ворожі настрої щодо радянської влади», «висловлював співчуття репресованим Тухачевському та іншим», «критикував колгоспну систему», «вважав, що у випадку війни “все село повстане”». Така формула обвинувачення була типовою для хліборобів Поділля, які не приймали колективізацію.

2 лютого 1938 року військовою трійкою НКВС було винесено вирок: розстріл. За довідкою органів НКВС: «*Приговор приведено в исполнение 27 апреля 1938 года*» [6]. Родині тоді не надходило жодного офіційного повідомлення. У селі казали лише коротко: «*Тата забрали*».

На момент арешту наймолодшій доньці Вінцентині було лише чотири роки. Старший син Броніслав, якому судилось стати автором фронтових листів, був підлітком — цей досвід став фундаментом його майбутньої внутрішньої позиції.

Як зазначає Л. В. Легасова, «епістолярний комплекс несе в собі інформацію про глибинний емоційний рівень пам'яті, особливо якщо листи є єдиним дозволеним способом переосмислення травматичного досвіду» [2]. У випадку Бачинських — листи стали не лише містком між фронтом і домом, а й єдиною формою розмови про батька, про якого говорити тоді було *небезпечніше, ніж мовчати*.

У кримінальній справі Станіслава Івановича фігурує дата народження 1888 р., що, ймовірно, пов'язано з помилкою слідства. У метричній книзі чітко зафіксовано 21 вересня 1890 р. [5]. Подібні відхилення є характерними для репресивних документів 1930-х рр., де неточність могла бути умисним засобом юридичного спрощення процесуальної бази [6].

Станіслав був розстріляний тоді, коли дитина ще не могла усвідомити втрати. Проте саме через це тінь репресії перейшла з батька — на життя дітей. Як зазначає А. Ніколасенко, морально-психологічний стан фронтовиків значною мірою залежав від глибинних травм, пережитих у дитинстві, і листи нерідко виконували компенсаторну функцію: це була розмова з тим, кого вже немає, або з тими, кого треба захистити навіть з фронту [3].

У першому листі, написаному вже в окопі 22 жовтня 1944 року, є фраза, яка дозволяє реконструювати реакцію на дитячу втрату батька: «*Віцю, постарайся знайти шевця, щоб пошив мамі, Віці і*

Генріхові чоботи. Брат і сестра бідні – вони ж сироти без тата. Боже, Боже, щоб я вернувся додому – не дали б ми з тобою їм бідувати» [7].

Ці рядки не лише фіксують турботу про родину, але й демонструють те, що науковці називають «епістолярною емпатією» – переживанням за інших як способом втримати себе. Як зазначає Ніколаєнко (2014), *«в умовах бойових дій природні загальнолюдські прагнення – захистити родину, повернутися додому, залишити теплу пам'ять – виявляються сильнішими за військово-політичні мотиви» [3].*

Саме це – ключ до розуміння листів Бачинського.

Історія фронтового епістолярію Броніслава Станіславовича Бачинського (1921–1945), уродженця села Терлівка Летичівського повіту, відома завдяки восьми листам, написаним з фронту у 1944–1945 роках, є не лише цінним емоційно-особистісним документом воєнної доби, а й унікальним джерелом реконструкції родинної пам'яті, морально-психологічного стану українського солдата, збереження тяглості внутрішньої гідності сім'ї, яка вже одного разу пережила втрату – тоді, коли органами НКВС 2 лютого 1938 року було засуджено до розстрілу її главу, Станіслава Івановича Бачинського (вирок виконано 27 квітня 1938 р.), про що свідчить кримінальна справа фонду Р-6193, опис 12, справа П-17278 Державного архіву Хмельницької області [6]. Парадоксально, але десятиліття по тому син, ставши фронтовиком, писав листи, не згадуючи прямо про батька – проте, як стверджує Дмитрієнко, саме непрямі рефлексії й обережні вислови дозволяють реконструювати глибинні травматичні впливи у психіці автора, що характерно для епістолярію воєнного періоду, коли за кожне слово відповідала не лише цензура, а внутрішній інстинкт захисту сім'ї [1].

31 березня 1944 року Броніслава Бачинського призвали до лав армії. Спочатку служив у 239-му армійському запасному стрілецькому полку, пізніше – у 161-му армійському запасному стрілецькому полку [8]. Писав листи регулярно – інколи по кілька на день. А на фронті, як він сам говорив: *«Я кожен день не менше шести листів пишу. Час находжу. Ліж би охота. А в мене охота ніколи не відпаде» [7].*

Перший із збережених листів датований 22 жовтня 1944 року і адресований братові Вікентію та його дружині Людмилі. У ньому зафіксовано: *«Не плач, дорога... від щирої своєї душі, утри свої сльози*

сумні... щоб вернувся додому живим... Віцю, постарайся знайти шевця, щоб пошив мамі, Віці і Генріхові чоботи. Брат і сестра бідні, вони ж сироти без тата. Боже, Боже, щоб я вернувся додому – не дали б ми з тобою їм бідувати. ...Цілую крепко, крепко» [7]. У цьому фрагменті відчутна не лише турбота про рідних, але й емоційна пам'ять про репресованого батька, яку автор не артикулює через страх повторної небезпеки, але яка визначає його поведінку. Як наголошує М. Ф. Дмитрієнко, саме «міжрядковість», неназваний біль, є показником реального емоційного стану фронтовика [1]. Броніслав Бачинський не пише – я боюся як син репресованого, але пише – «вони ж сироти без тата», і це відкрита рана.

Другий лист, датований 2 листопада 1944 року, наповнений більш світлими емоціями – солдат отримав дев'ять листів і дякує за тютюн, кажучи: «закури́в – ніби півлітру випив» [7]. Там знову з'являється фраза: «щоб я вернувся додому – не дали б ми з тобою їм бідувати... Цілую крепко, крепко». Тут проявляється те, що дослідники називають «компенсаторною вірою» – прагненням компенсувати втрату захистом інших, що було характерно для фронтових листів з гуманістичним забарвленням [3].

Третій лист, від 18 листопада 1944 року, більш стриманий, без поетичних відступів, однак вражає щирістю: «...всьо нічого, аби лишитись живим. ...Я поки живу нічого. Живий та здоровий. Всього найкращого у вашому житті... Я ж далеко від Миська. Ваш Броніслав» [7]. Як зазначає Ніколаєнко, у таких випадках мовчання про реальні бойові умови не є свідченням цензури – це акт захисту адресата, характерний для фронтової кореспонденції [4].

Четвертий лист, датований 3 грудня 1944 року, містить один із найсильніших самоусвідомлених фрагментів: «Може як загину, то колись... не добрим словом, а добрим і тихим згадають, що був Бронік – не забував, писав листи...» [9]. За висновками військово-психологічних досліджень, саме реалізація потреби бути згаданим є однією з найглибших моральних мотивацій воїна, що перебуває в умовах наближеності до смерті [4].

П'ятий лист, від 5 грудня 1944 року, свідчить про поступове відчуття фатальності: «Нема такої хвилини, щоб я забув про Вас... Прошу тебе, щоб я мав фото... Як остануть жив, то тоді наговоримось про пережите нами... І там не забудьте підняти за мене хоч невеличку чарку вгору» [7]. У цьому фрагменті присутня готовність прийняти можливість загибелі. За Ніколаєнком, такі фрази є проявом того,

що автор вже на ментальному рівні «пережив себе після смерті» – типowo для солдатів на передовій [4].

Шостий лист, датований 20 грудня 1944 року, акцентує передчуття змін, але також бажання вижити: «Життя повинно скоро змінитись... Але як лишуєсь живим – то буду щасливий... Дуже хотілося б зустрітись з Вами... Хотілося б і хочеться жити...» [7]. Тут виникає ключовий мотив – життя як найвища цінність, що повністю узгоджується з концепцією «аксіологічного вибору» фронтовика [3].

Сьомий лист, від 21 грудня 1944 року, є особливим, оскільки його стиль стає ще більш теплим: «Як жив буду – за тебе не забуду. Як остануєсь живим, то заживем в дружньому братському співжитті... Дав би Бог Генріхові не бачити війни... Привіт братський... Цілую вас всіх кренко, кренко» [7]. Фраза «тютюн... служить як другий лист» є важливим символом, що вказує на побутову матеріальність оцінки близькості у військовому середовищі [3]. Найсильнішим є рядок: «Дав би Бог Генріхові не бачити війни», який у контексті 2025 року звучить пророчо і вражає до сьогодні.

Восьмий, останній лист, написаний 11 січня 1945 року – лише за п'ять днів до загибелі – містить гіркий показник адаптації до війни: «Я живу хорошо... До фронтового життя я привик... Аби лишитись живим! А як щастя – то лишуєсь. Живу і наслаждаюсь взривами» [7]. За класифікацією сучасної воєнної психології, цей вислів є прикладом того, що дослідники називають «ступенем притуплення страху» [4], коли солдат приймає бойове середовище як єдино можливий простір.

Через півтора року, 22 серпня 1946 р., брат отримує лист від бойового побратима, у якому зазначено: «Коли польовий поштар привіз листи, я бачив, як ваш брат читав лист від дружини... але, на жаль, це недочитане письмо довелося вже мені тримати в руках у санітарній частині... Коли нас вантажили в машину... ваш брат уже був мертвий... Великим уламком йому пробило ліву частину грудей над серцем...» [10]. Лист не містить підпису, імовірно через відсутність збереженого конверта, однак у тексті автор просив повідомити про отримання, що засвідчує, що на момент написання він не був анонімом. Як слушно зауважує Легасова, «епістолярій завершується тоді, коли фізично закінчується життя автора, але моральний акт пам'яті здійснюється тоді, коли лист читають ті, хто має право знати» [2].

III всеукраїнська науково-практична конференція

Після смерті сина розпочалася друга, тихіша війна — за право матері, Анелії Казимирівни, отримати підтвердження загибелі. У листі облсоцзабезу від 30 березня 1956 р. зафіксовано відмову у пенсії на підставі перевищення строку та наявності працездатної доньки [11], що було типовою практикою сталінсько-післясталінської соціальної політики. У 1958–1959 рр. вона намагалася добитися офіційного підтвердження смерті чоловіка, про що свідчить її звернення до Управління КДБ Хмельницької області (6 жовтня 1958 р.) та повторне — до прокуратури (28. 10. 1958 р.) [6]. Сільська рада села Терлівки підтвердила: «...був середняком і про його долю нічого не відомо» (довідка поч. 1959 р.). 5 червня 1959 р. прокуратура УРСР підтвердила «законність» вироку 1938 року [6]. Лише 19 квітня 1989 року Станіслав Іванович Бачинський був реабілітований, причому вказано: «*вирок винесено без доказів*» [6].

Епістолярій Броніслава, збережений у стрісі хати, став єдиним правдивим документом сім'ї у період, коли архівні матеріали мовчали, а влада — не визнавала. Листи лежали не в скрині, бо їх не можна було ховати вдома, оскільки переживання репресій змушувало остерігатися повторної загрози. Вони збереглись у стрісі — *найближче до неба і найдалі від рук того, хто міг їх забрати* [12].

Саме тому сьогодні, коли українські військові знову пишуть короткі повідомлення: «*Я живий*», «*чекай мене*», «*мрію повернутися*», фронтовий епістолярій Броніслава Бачинського звучить як голос тих, хто 80 років тому писав те саме — іншими словами, але тим самим серцем.

Листи Броніслава не чекали підтвердження — вони чекали, щоб бути *почутими*. І сьогодні, коли ми читаємо рядок: «*Як хочеться бачитися з Вами — так як жити*» [7], ми розуміємо — в умовах війни бажання жити завжди дорівнює бажанню повернутися додому. Сьогодні, перечитуючи ці листи, ми розуміємо: вони писалися під вибухами війни — з любові. З віри. Заради життя тих, хто мав жити далі.

Отже, фронтовий епістолярій Броніслава Станіславовича Бачинського (1944–1945), збережений у стрісі старої селянської хати, є унікальним джерелом для дослідження не лише повсякденності солдата часів Другої світової війни, але й глибокого психологічного впливу політичних репресій на наступні покоління родини. Листи поєднують у собі два часові пласти — трагедію

1938 року, коли родина втратила батька внаслідок репресій, та військовий досвід 1944–1945 років, коли син, перебуваючи на передовій, не просто писав про життя, а фактично боровся за право родини на пам'ять.

Аналізуючи листи через методологію досліджень воєнного епістолярію [1; 2], концепції морально-психологічного стану фронтовика [3–4] та антропологію сімейної пам'яті [8], ми встановили, що основними домінантами емоційної структури листів є любов до родини, прагнення захисту близьких, постійна присутність травми втрати батька та усвідомлення власної смертності. Ці листи підтверджують, що в умовах бойових дій людина здатна трансформувати страх у відповідальність, а біль — у силу (що узгоджується з воєнно-психологічними дослідженнями Ніколаєнко [3–4]).

Фронтний епістолярій Бачинського демонструє, що навіть у надзвичайних обставинах війни зберігається фундаментальна потреба — бути почутим і не забутим. Саме тому він пише: *«Може як загину, то колись... добрим і тихим словом згадають...»* [7], вбачаючи пам'ять як найвищу форму життя після смерті. Зіставлення листів із сучасними повідомленнями українських військових («Я живий», «Чекай мене») дозволяє говорити про історичну спадкоємність гуманістичних мотивів у воєнній комунікації.

Дослідження показало, що епістолярні джерела можуть виконувати функцію морально-історичного відновлення, компенсуючи ті втрати, які не змогли компенсувати юридичні механізми (реабілітація 1989 року [6] виправила документ, але не повернула людину). Повернення голосу Броніславу через його листи стало прикладом того, як локальна історія, збережена у побутовому матеріалі, перетворюється на частину загальнонаціональної пам'яті.

Сьогодні, коли нова війна проходить через долі українців, ці листи звучать як моральний дороговказ. Як і 80 років тому, написане фронтовиком залишається формою життя після смерті. Бо якщо хтось перечитує рядки *«Як хочеться бачитися з Вами – так як жити»* [7], — людина, яка їх написала, не зникла. Її чують. А значить — вона продовжує жити.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Список використаних джерел та літератури:

1. Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. Епістолярій періоду Великої Вітчизняної війни як джерело інформації та об'єкт джерелознавчого дослідження // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. / відп. ред. В.А. Смолій. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2002. – Вип. 6. – С. 68–70.
2. Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс // Архіви України. – 2010. – №2. – С. 144–154.
3. Ніколаєнко А.В. Фронтові епістолярії 1941–1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 274–285.
4. Ніколаєнко А.В. Морально-психологічний стан українських фронтовиків за матеріалами епістолярної спадщини років Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – 2013. – Вип. 37. – С. 270–274.
5. ДАХмО. Ф.17. Оп.2. Спр.12. Метричні книги костелу м. Летичів. Запис про народження Станіслава Бачинського (1890 р.).
6. ДАХмО. Ф. Р-6193. Оп.12. Спр. П-17278. Кримінальна справа Бачинського Станіслава Івановича (1938–1989 рр.).
7. *Листи Броніслава Бачинського до рідних з фронту (22.10.1944 – 11.01.1945).* – Краєзнавчий фонд Летичівської публічної бібліотеки. – 8 оригін. листів (рукопис).
8. Центральний архів Міністерства оборони РФ (ЦАМО). Ф. 8532. Оп. 79306с. Спр. 4. Дані щодо служби Броніслава Бачинського (отримані до 2022 р.).
9. Коржик С.А. *Родовід у твоїх руках: пошук, збереження та передача сімейних історій.* – Хмельницький : Бедрихів край, 2025. – 88 с., іл.
10. *Лист бойового побратима щодо обставин загибелі Броніслава Бачинського. 22.08.1946 р.* (перекл. з рос.). – Краєзнавчий фонд Летичівської публічної бібліотеки. – 1 арк. (рукопис).
11. *Лист Хмельницького обласного відділу соцзабезпечення Анелії Казимирівні Бачинській про відмову у пенсії. 30.03.1956 р.* – Краєзнавчий фонд Летичівської публічної бібліотеки. – 1 арк. (копія).
12. Усні свідчення родини Бачинських. Записані С.А. Коржик. – Особистий архів автора.

УДК 94(477.43)[323.22:323.282](470+571)1942,1952

*Ілля Будзінський,
м. Кам'янське*

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЧАСУ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА У СЕЛІ ЗЕЛЕНЧЕ ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ КРИЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

У статті простежується процес формування національної свідомості, ідея і сама «боротьба за вільну Україну», діяльність у с. Зеленче Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН і УПА, залучення до цієї боротьби населення села, яка проявилася в створенні загону УПА, явочних квартир, розповсюдженні листівок і літератури. Судові процеси 1946 і 1952 років над учасниками «боротьби за вільну Україну» мовою архівних документів.

Ключові слова: кримінальні справи, ДАХМО, ГДА СБУ, Щербатий Петро, Зеленче, явочні квартири, «боротьба за вільну України», судові процеси, вирок, реабілітація.

У роки нацистської окупації в селі Зеленче надто широко був розвинутий рух за незалежну Україну, що проявився в діяльності УПА і ОУН, створенні явочних квартир, в розповсюдженні листівок і націоналістичної літератури і залучення жителів села до діяльності загонів УПА. Це проходило за діяльності Щербатого Петра Матвійовича, керівника Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН і УПА, його помічників і соратників Лазаренко Григорія, псевдо «Комар» та інших. Його світогляд почав формуватися ще в шкільні роки в Балинській школі, значна частина учнів була під впливом учителя місцевої школи Гурина Івана Івановича, його гуртки стали тим, що розпочали виховувати в українському дусі. Це такі учні: Щербатий Петро, Лагодзінський Володимир, Дзюбій Іван, Кривий Іван [6, арк. 60 зв.]. Із допиту Мудрого: «В бесідах з Щербатим і Лагодзінським ми про Гурина часто згадували, ідеалізуя його боротьбу за визволення України, ідеї якого були нами прийнятні повністю і штовхали на шлях продовження цієї боротьби» [6, арк. 61 зв.]. Процес формування його національної свідомості продовжується в Голозубинецькому сільськогосподарському технікумі. Про це засвідчує архівно-кримінальна справа П- 24353 1933 року, яка була сфабрикована по

III всеукраїнська науково-практична конференція

відношенню до учнів Голозубинецького сільськогосподарського технікуму, серед яких була молодь села Зеленче. Петро Матвійович Щербатий, майбутній учитель і керівник Дунаєвського надрайонного проводу ОУН на Хмельниччині, Віктор Павлович Мудрий, в майбутньому учитель географії Зеленченської школи, учитель і в майбутньому директор школи с. Рудка Лагодзінський Володимир Гаврилович та інші. Це підтверджує також протокол допиту [6, арк. 78] обвинуваченого Пухкого Івана Федоровича від 30 квітня 1933 р.: «...Мудрий сказав..., що у нього є надійні хлопці, виховані в душі боротьби з радянською владою, ідеї створення «Вільної України», а саме: Лагодзінський Володимир, Щербатий Петро та інші.

Надаю витяг із протоколу особливого засідання при колегії ДПУ № 125/999 від 14. 07. 1933 р. [6, арк. 121]. Слухали: справу 7031/51249 Вінницького обласного відділу ДПУ по звинуваченню за ст. 54-10 і 54-11: порядковий номер 2. Щербатого Петра Матвійовича, 1913 р. н., уродження Ушицького району, жителя с. Зеленче, українця. Звинувачення: член контрреволюційної організації. Постановили: Щербатого Петра Матвійовича, вислати через ПП ОДПУ в Північний край терміном на три роки. Ухвалу вважати умовною. З-під варти звільнити. Реабілітований прокуратурою Хмельницької області 22. 12. 1989 року [1, с. 1014].

Восени 1941 року житель села Зеленче Щербатий Петро, в передвоєнні роки вчитель Нестеровецької школи, проводив роз'яснювальну роботу серед населення, колезі Володимиру Петрову давав читати національно-патріотичну літературу, залучав земляків до підпілля. Відкликаний на Тернопільщину П. М. Щербатий («Волох») проводив там пропагандистську роботу. Під час нерівного бою «Волох» був поранений в ногу, опинився в оточенні. Тож він, як справжній волелюбний борець, не бажаючи опинитися в полоні окупантів, випустив собі кулю. Це сталося 14 лютого 1945 року біля села Іванків Скала –Подільського району.

Характерною особливістю руху за самостійну незалежну Україну в селі Зеленче була участь в ньому цілих родин і сімей. Аналізую архівно-кримінальну справу П-27172, слідча 2888, розпочата 17 квітня 1946 р., закінчена 8 липня 1946 р. По справі проходять 15 чоловік, із них: жителів села Зеленче – 9, села Нестерівці – 6. Вже перша хвиля арештів розпочинається з 17 квітня 1946 р. Про це свідчить Постанова про арешт [2, арк. 6]. «Заступник

начальника 10 відділення у відділі УМДБ по Кам'янець-Подільській області лейтенант Келер розглянув матеріали про злочинну діяльність Дідик Надії Григорівни, 1918 р. н., уродженки і жительки с. Зеленче Дунаєвцького району Кам'янець-Подільської області, яка взимку 1943 року була завербована бандерівцем «Комар» і була відома під псевдо «Ад'ютант». Будучи членом ОУН, зв'язковою передавала гріпси учаснику організації Кріль Івану, передавала харчі, займалася пранням білизни». Далі були арешти Шиманського Олександра Онуфрійовича, Шиманської Марії Яківни (с. Зеленче), Бомби Галини, Серафімович Анелії, Петрова Володимира (с. Нестерівці). Слідча справа була прийнята до виробництва капітаном Дзюбій 26 квітня 1946 р., в якій вище перераховані жителі сіл підозрювалися в злочинах, що підлягають під ст. ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 КК УРСР [2, арк. 1]. В процесі проведення слідчих дій, все нові члени організації ОУН були заарештовані, посаджені в тюрму і були проведені допити. А саме постанова про ведення кримінального виробництва від 25 травня 1946 р. на Кріль Фівронію Улянівну, Махновського Кирила Максимовича, Медвідь Василя Григоровича, Дідик Олену Андріївну, Бомбу Валентину Михайлівну, які підозрюються в злочинах за ст. ст. 54-1"а", 54-2, 54-11. Караючі органи не розраховували на таку кількість підозрюваних, явно не встигали, тому вимушені були 6 червня 1946 року видати постанову про продовження терміну слідства і утримування звинувачених під вартою [2, арк. 8].

Ще одна постанова від 11 червня 1946 р. про прийняття справи у виробництво на Шмерко Олександрю Андріївну, Шиманську Марію Тимофіївну, Дідик Марію Андріївну, Кріль Анастасію Полікарпівну, які підозрюються в злочинах за ст. ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 [2, арк. 4].

Найбільш активні Кріль Фівронія Улянівна, яка в 1943 року на квартирі своєї невістки Кріль Анастасії Полікарповни була завербована Щербатим Петром, псевдо «Тиміш», який давав настанови боротьби за самостійну Україну [2, арк. 195-204] і була зв'язковою і мала псевдо «Зозуля», згідно постанови про звинувачення від 5 червня 1946 р. Кріль Анастасія Полікарпівна, з 1943 р. активна учасниця УПА, була зв'язковою. З 1944 року після визволення села Зеленче від нацистів, її квартира була явкою УПА. На горищі, в хліві ховала групу бандерівців до 18 чоловік, в тому

III всеукраїнська науково-практична конференція

числі з села активних учасників УПА Шмерко Луку, Шмерко Ольгу, Шмерко Оксану, Дідик Анатолія, Щербатого Петра, Лазаренко Григорія, псевдо «Комар» та інших. Про це свідчить постановою про арешт від 1. 06. 1946 р. [2, арк. 232]. В постанові про звинувачення за ст. ст. 54 1'а, 54-2, 54-11 КК УРСР Кріль Анастасію Полікарпівну від 13. 06. 1946 р. підтверджується те, що керівник Дунаєвецького надрайонного ОУН-УПА Щербатий Петро, псевдо «Тиміш», Лазаренко Григорій, псевдо «Комар» приймали в її присутності своїх зв'язкових Дідик Надію, Шиманську Марію, Кріль Фівронію [2, арк. 243].

Дідик Олена Лаврентіївна у себе на квартирі в 1943 р. Лазаренко Григорієм, псевдо «Комар» залучена до УПА, ховала активних учасників УПА. Чоловік Дідик Дмитро Іванович, псевдо «ЛИПА», син Дідик Анатолій Дмитрович, псевдо «ВІТЕР». Безпосередньо через Кріль Фівронію і Дідик Надією підтримувала зв'язок з УПА. Це видно із постанови про звинувачення [2, арк. 210].

Родина Шиманських: Марія Тимофіївна у 1944 році ввійшла в злочинний зв'язок з учасниками УПА, зокрема з «Комаром» і «Шмерок», готувала їжу, прала білизну із постанови про арешт від 10. 06. 1946 [2, арк. 140]. Її чоловік Олександр Онуфрійович прийшов з армії 3. 01. 1946 року, а до цього раніше читаємо в постанові про звинувачення від 27. 04. 1946 року [2, арк. 105], був втягнутий в банду УПА, після чого в його квартирі до 1946 року ховалися бандерівці і керівник УПА Глевич. Звинувачення за ст. ст. 54-1"а", 54-11 КК УРСР.

На допитах слідчий намагався якнайбільше дізнатися про діяльність Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН і УПА, хто входив до збройного загону, як розповсюджувалася заборонена література, листівки, які закликали приєднатися до «борців за вільну Україну», керівників обласного провідника ОУН, явочні квартири і участь бандитів УПА в збройному протистоянні з органами НКВС, з винищувальними батальйонами, так звані «стрибки».

Слідчі дії проводилися навіть під фізичним тиском. Про це ми бачимо із скарги Махновського на ім'я Генерального прокурора. В своїй скарзі вказує, що він засуджений неправильно, його покази записані під тиском фізичного впливу зі сторони слідчих органів і просить відмінити вирок [2, арк. 439]. Були проведені очні ставки між учасниками національно-визвольної «боротьби за вільну

Україну». В слідчій справі протоколи очних ставок займають 47 рукописних аркушів. Обвинувальний висновок підготовлений і надрукований на 14 друкованих аркушах [2, арк. 238-251] старшим слідчим слідчого відділу УМДБ капітаном Дзюбій. Головний обвинувач Військовий прокурор військ МВС по Кам'янець-Подільській області підполковник юстиції Рибаків 16 липня 1946 р. розглянув справу по звинуваченню 15 осіб, винність яких доведена слідством і висвітлена в обвинувальному висновку. Він складений у відповідності до матеріалів справи, а справа підсудна Військовому трибуналу.

Постановив: Обвинувальному висновку по справі Дідик Н. Г., Шиманського О. О., Шиманської М. Я., Шиманської М. Т., Дідик М. А., Кріль Ф. У., Дідик О. Л., Кріль А. П., Шмерко О. А. в злочинах за ст.ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 КК УРСР надати силу обвинувального акту і справу направити на розгляд Військового трибуналу військ МВС Кам'янець-Подільської області [2, арк. 280]. Постанова лягла на стіл підготовчого засідання ВТ в МВС Кам'янець-Подільської області, яке відбулося 17 липня 1946 р. під головуванням майора юстиції Аніканкіна за участю прокурора Забабурина, за звинуваченням 15 чоловік, які були пов'язані з ОУН і УПА у Дунаєвецькому районі. Була прийнята ухвала: Справу прийняти у виробництво, обвинувальний висновок передати до суду [2, арк. 282]. Справу призначили до слухання в закритому засіданні без участі обвинувачення, захисту і виклику свідків.

Судове засідання проходило 23-24 липня 1946 р. в приміщенні клубу УМДБ. Обвинувачені признали свою винність, що стали на шлях зради батьківщини, і були членами чи підтримували організацію українських націоналістів, переховували керівників національно-визвольного руху. Протокол судового засідання зайняв 54 рукописних аркушів [2, арк. 299-353]. В 10 годин 15 хв. 24 липня 1946 р. суд пішов у дорадчу кімнату для винесення вироку. У 14 годин 19 хв. головуючий оголосив вирок за ст. ст. 54-1"а", 54-11 по 10 років позбавлення волі у ВТТ, поразки в правах на 5 років і з конфіскацією майна [2, арк. 353-357].

Засуджені після вироку почали подавати касаційні скарги на зменшення терміну покарання, мотивуючи, що були залякані членами озброєного загону УПА, не розібралися в житті, боялися за свою родину. Частина касаційних скарг написані адвокатом на прізвище Валь, датовані 26-27 липня. Інша частина написана одним

III всеукраїнська науково-практична конференція

почерком, без дати написання. Всі вони зареєстровані 31 липня 1946 р. під № 6948/К [2, арк. 388-396].

Касаційні скарги розглядав Військовий трибунал військ МВС Українського округу 16 серпня 1946 р. під головуванням полковника юстиції Рижкова на вирок Військового трибуналу військ МВС Кам'янець-Подільської області. Караючі органи заделегідь знали, що позитивно вирішувати питання засуджених вони не будуть, тим більше, що ще продовжувалася підпільна боротьба членів ОУН і УПА з органами радянської влади, які діяли на території Дунаєвцького району. Суд визначив: «Керуючись ст. 346, п. 6 КПК УРСР вирок залишити без змін, касаційні скарги без задоволення». Засуджені Кріль Анастасія Полікарпівна і Махновський Кирило Максимович писали скарги на ім'я Генерального прокурора. Військовий прокурор військ МВС Кам'янець-Подільської області підполковник юстиції Рибаків 16 грудня 1947 р. розглянув справу по обвинуваченню Кріль А. П., Махновського К. М. та інших за ст. 54-1"а", 54-11 КК УРСР. Махновський К. М. працював фельдшером в с. Зеленче систематично надавав медичну допомогу пораненим у банді УПА, проводив збір медикаментів і передав банді УПА.

Кріль А. П. визнана винною, що у 1943-44 рр. дала згоду керівникам УПА Щербатому, Лазаренко, Петрова працювати з ними. Висновок: [2, арк. 439] Скарги Кріль А. П., Махновського К. М. залишити без змін.

Наступив період хрущовської відлиги, вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 серпня 1954 р., що став наслідком попередніх рішень, які стосувалися реабілітації та повернення депортованих. Поступають скарги від засуджених. 11 грудня 1954 р. лейтенант Громов співробітник УМВС по Хмельницькій області розглянув по скарзі архівно-слідчу справу 208 за звинуваченням Дідик та інших, 23-24 липня 1946 р. Військовим трибуналом військ МВС Кам'янець-Подільської області за ст. ст. 54-1"а", 54-11 КК УРСР засуджені на 10 років позбавлення волі у ВТТ, з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна [2, арк. 448].

Визначив: В перегляді справи по звинуваченню Дідик та інших – відмовити. Архівно-слідчу направити на комісію по перегляду справ спеціалістів Хмельницької області [2, арк. 455].

І таке засідання комісії відбулося 14 грудня 1954 р. Слухали: справу № 208 по звинуваченню Дідик Надії Григорівни,
254

Шиманської Марії Тимофіївни, Шиманського Олександра Онуфрійовича, Шиманської Марії Яківни, Кріль Фівронії Ульянівни, Дідик Марії Андріївни, Дідик Олени Лаврентіївни, Кріль Анастасії Полікарпівну, Шмерко Олександр Андріївни, засуджених 23-24 липня 1946 р. ВТ в/НКВС колишньої Кам'янець-Подільської області за ст. 54-1 "а", 54-11 КК УРСР на 10 років ВТТ, з поразкою в правах на 5 років. Постановили: в перегляді справи – відмовити. Витяг з протоколу № 33 [2, арк. 456-463]. Далі була ухвала ВТ ПрикВО від 20. 04. 1956 р., який перекваліфікував склад злочину для засуджених на ст. ст. 20-54-1а 54-12 зменшив термін відбуття покарання на 7 років позбавлення волі і пораження в правах на 2 роки [2, арк. 545-550]. Було направлено 15 копій ухвали на ім'я прокурора ПрикВО і начальнику 1 спецвідділу УМВС Хмельницької області, що засудженні підлягають звільненню [2, арк. 551]. Прокуратура Хмельницької області від 06. 12. 1991 року своєю постановою реабілітувала засуджених [2, арк. 632].

Гусар Володимир Павлович, його дружина Гусар Харитина, сини Гусар Григорій Володимирович, Гусар Микола Володимирович активні члени УПА. Про це дізнаємося з архівно-кримінальних справ № 26378 і № 4246 [7, арк. 23] допиту Гусар Миколи: «Щербатий часто відвідував наш дім і спілкувався з батьками, розповідав про структуру створення організації «ОУН» [7, арк. 25]. В кінці квітня 1942 р. я застав на квартирі обласного провідника на псевдо «Чернота». Заарештований 25. 03. 1947 року. Звинувачення зрада Батьківщини. УМДБ Кам'янець-Подільської області справу припинено, з-під варті звільнено. Реабілітований прокуратурою Хмельницької області 30. 04. 1998 р. Справа № 26378. Постанова про затримання [3, арк. 47] від 27 липня 1946 р. Гусар Харитини Григорівни, яка підозрюється у злочині за ст. ст. 54-1 «а», 54-2, 54-11 КК УРСР, а далі постанова на арешт від 29. 07. 1946 р. [3, арк. 48]. Ст. слідчий слідчого відділу УМДБ по Кам'янець-Подільській області капітан Дзюбій розглянув матеріали злочинної діяльності Гусар Харитини Григорівни 1902 р. н, уродженці і жительці села Зеленче Дунаєвського району, Кам'янець-Подільської області, вдови, колгоспниці [7, арк. 65]. Копія протоколу допиту Гусар Харитини Григорівни від 29. 07. 1946 р. «Мій чоловік Гусар Володимир при німцях являвся керівником організації, українських повстанців. Син Григорій, 1927 р. н. з приходом Червоної армії в 1944 р. пішов у збройний загін «УПА» і

III всеукраїнська науково-практична конференція

не повернувся. Мій чоловік також був в «УПА». До чоловіка Володимира приходив вчитель сільської школи Щербатий Петро і Лагодзінський Семен, який робив в сільській управі і називався січовиком. Уже з весни 1942 Щербатого як керівника організації українських націоналістів почали переслідувати німці і він перейшов на нелегальне положення» [7, арк. 65 зв.]. Вчитуюся в протокол допиту 11 серпня 1946 р. [3, арк. 90] Гусар Харитини Григорівни: «Вам пред'явлено звинувачення за ст. 54-1 «а», 54-11 КК УРСР. Запитання: Чи визнаєте себе винною? Відповідь. Винною себе визнаю, тобто на початку 1942 р. я разом з чоловіком Володимиром і двома синами вступили в злочинний зв'язок з ОУН і УПА, в 1943 р. я з чоловіком отримали зброю, одягу, харчі, обласного провідника ОУН і УПА «Бориса» і дійсно до 1944 року до приходу частин Червоної армії у мене на квартирі обласний провідник «Борис» з окружними провідниками проводив часті збори. Дійсно у мене в льоху був побудований чоловіком з окружним провідником Щербатим «Волохом» тайник, де зберігалися зброя, одяг, харчі. Я готувала для керівників ОУН і УПА обіди, прала білизну. Я для банди УПА зі складу обласного провідника ОУН видала п'ять гвинтівок з боєзапасами, пишчу машинку, три мішки цукру, одяг, біля мішка націоналістичної літератури. Ще один протокол допиту займає 27 рукописних аркушів [3, арк. 58-84]. Гусар Володимир і Микола були призвані в армію. Молодший Григорій пішов в УПА і знаходився в загоні Щербатого, разом з Лагодзінським Семеном, псевдо «Сокира» і загинув в боротьбі з радянським загonom [3, арк. 84]. Весною (1945) я зустріла Дідик Надію, яка мені повідомила, що в Західній Україні загинули з загону Щербатий «Волох», Мельничук Микола, мій син Григорій.

Фактично інформація яку надала на допиті Гусар Харитина надає нам дані про учасників ОУН і УПА у с. Зеленче їх «псевдо» і діяльність. Ще одна важлива діяльність ОУН в таких різних поглядах на цю проблематику, як рятування єврейського населення в роки Другої світової війни. Саме сім'я Гусар рятувала єврейську сім'ю Мар'янських і родину Швідлер Арона голову сільпо і його сестру Естру. На підтвердження цього уривок з допиту: «Архівно -кримінальна справа № 26378, том 5а [3, арк. 146]. Прохання у Верховний суд ВТ Української РСР від судимої Гусар Харитини Григорівни, 1902 року народження, с. Зеленче: «Мене

обвіняють за зв'язь з бандерівцями. В 1942 році на моїй квартирі скривались євреї Швідлера Арон і Швідлер Естра, Маріянській Мойсей і Маріянська Єва. Про них було заявлено жандармам. Одного дня мою хату оточили жандарми і поліцаї но людей цих не найшли. Чоловік мій сховав їх у другій квартирі, жандарми аристовали всю мою сім'ю били нас, знущалися над нами, моему чоловікові загрожували розстрілом як він не скаже, де скриваються євреї, но ніхто із нас нічого не сказав. Після сего на мою квартиру часто заходив Щербатий і Лагодзінський...» (друк з оригіналу) ВТ військ МДБ Кам'янець-Подільської області 09. 10. 1946 р засуджена на 15 років каторжних робіт з конфіскацією майна. Витяг із засідання комісії Президіуму Верховної Ради СРСР від 13. 06. 1956 р. про звільнення із ВТТ засудженої Гусар Х. Г. [3, арк. 296]. Реабілітована прокуратурою Хмельницької області 25. 08. 1992 року.

По справі № 26378б проходить Івацук Мотрона Микитівна, 1894 р. н., уродженка с. Зеленче Дунаєвського району, українка, малограмотна, проживає в с. Зеленче, яка підозрюється в злочинах за ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 КК УРСР. Протокол допиту [3, арк. 103] від 26 липня 1946 р. проведений в Дунаївцях начальником райвідділу МДБ ст. лейтенантом Філоненко.

Запитання: При яких обставинах Ви вступили в злочинний зв'язок з бандою бандерівців? Відповідь. В період окупації, в травні 1943 р. староста сільської управи Корольов Прокопій Максимович привів до мене на квартиру двох невідомих, сказав партизани і наказав приготувати їжу, сам приніс продукти [3, арк. 104].

В ніч з 31 грудня 1944 р. 1 січня 1945 р. в квартиру зайшли два озброєних чоловіки, спитали за сина Володимира Григоровича, залишилися чекати і попередили нікому про них не розповідати, інакше розстріляють. Один приліг спати, інший з дочкою і мною чергував. На ранок появився син, бандити спитали в нього документи і далі бандити були в нас до ночі 2 січня 1945 р. [3, арк. 105].

Вночі 2 січня 1945 р. наш дім був взятий в кільце працівниками МВС і бійцями винищувального батальйону. Бандити полізли в льох. Зайшов голова колгоспу і працівники МВС, спитали мене за бандитів, я сказала, що немає. Тоді вони сказали, що спалять хату і син признався. Зав'язався бій, загорівся наш будинок і два бандити були вбиті. Із-за страху розстрілу я скривала бандитів УПА. Далі

III всеукраїнська науково-практична конференція

був допит у Проскуріві 8 серпня 1946 р., проведений ст. слідчим слідчого відділу МДБ капітаном Дзюбій [3, арк. 106]. Була видана Постанова про звинувачення від 17 серпня 1946 р. [3, арк. 108] за ст. 54-1"а" і ст. 54-11 КК УРСР.

Капітан Дзюбій розглянув матеріали на затримання Мельничук Устини Фоківни, 1901 р. н., уродженка с. Зеленче, Дунаєвецького району, українка, вдова, проживає хутір Косилів, є підозра в злочинах за ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 КК УРСР. Постанова на арешт від 19 липня 1946 р. [3, арк. 115] Мельничук Устини Фоківни. Перед приходом частин Червоної армії проживала на хуторі Косилів Зеленецької сільради, в 1944 році залучена в організацію українських повстанців, після чого її квартира була пунктом зв'язку банд УПА, яку відвідували одиночками і групами банди УПА.

На початку 1944 р. у неї на квартирі 3 суток знаходилося 8 бандитів УПА: «Крук», «Чернота», «Шулик», «Вишня», «Буря», «Зіркач», «Запорожець», яким вона три дні готувала обіди. В березні 1944 р. на квартирі ховала керівника УПА Щербатого «Волох» і його соратників Шевчука «Арсен», «Дунай», «Буря».

Постанова про затримання від 18. 07. 1946 р. Слободян Марії Григорівни 1922 р. н. уродженка і мешканка хутір Косилів Дунаєвецького району, українка, вдова. Ст. слідчий слідчого відділу УМДБ по Кам'янець-Подільській області капітан Дзюбій розглянув матеріали на затримання і знайшов, що Слободян М. Г. підозрюється в злочинах, які підлягають під ст. ст. 54-1"а", 54-2, 54-11 КК УРСР [3, арк. 148] Слободян Марія Григорівна, проживаючи на хуторі Косилів в 1943 р. разом з чоловіком Афанасієвим вступила в злочинний зв'язок з бандою УПА, а з приходом частин Червоної армії чоловік пішов у банду УПА і в 1945 р. при операції був вбитий радянським загоном.

Весною 1944 р. двічі по декілька днів ховала у себе на квартирі активних учасників банди УПА «Кручика» і «Комара» і давала харчі. Восени 1944 р. ховала у себе на квартирі 7 бандитів УПА і надавала харчі, а також у 1945 р. переховувала 6 бандитів УПА, яким давала харчі, а ці бандити вийшли з квартири Слободян, приймали участь у вбивстві 3 бійців винищувального батальйону. Постанова на пред'явлення звинувачення від 28 липня 1946 р. [3, арк. 167] Слободян Марію Григорівну за ст. 54-1"а", 54-11 КК УРСР. А далі допит [3, арк. 168] того ж дня. Запитання: В пред'явленому

звинуваченні визнаєте себе винною? Відповідь: «В пред'явленому до мене звинуваченню винною визнаю повністю [3, арк. 170]. Протокол допиту від 20 серпня 1946 р. [3, арк. 171]. Запитання: Розкажіть подробиці про вбивство бандерівцями радянських громадян. Відповідь: Восени 1944 р. до мене на квартиру прибуло п'ять учасників банди УПА і привели з собою заарештованих двох військових жінок і одного чоловіка. Я приготувала картоплю і чай і бандерівці почали їсти. Чоловіку їсти не давали, лише жінкам, запропонували чай. Вони відказалися, адже ви і так розстріляєте. Бандерівці сказали, що людей вони не розстрілюють. Із розмови я зрозуміла, що бандерівці напали на станцію Нігин, забрали трьох телефоністок, одна втекла, а дві вони привели до мене. Пізно вночі вони забрали заарештованих і пішли, через дві години повернулися без заарештованих [3, арк. 172]. ВТ військ МВС Кам'янець-Подільської області засуджена на 10 р. позбавлення волі у ВТТ з конфіскацією майна. Реабілітована прокуратурою Хмельницької області 25. 08. 1992 року.

Протокол допиту від 16 липня 1946 р. в м. Дунаївці Прокопова Івана Андрійовича, 1894 р. н., уродженця села Зеленче, проживає хуторі Косилів, працює в Залісецькому лісництві [3, арк. 189-190]. В кінці січня-лютого 1944 р., в снігопад до мене у вікно квартири постукали, сказали свої і зайшло в квартиру чоловік 7-8 одіті в німецькі і російські шинелі і озброєні, частина з автоматами, інші гвинтівками. Сказали дружині готувати їсти (займає 8 рукописних аркушів) (друк. з оригіналу).

Наступний протокол допиту від 17 липня 1946 р. Прокопова Івана проведений капітаном Дзюбій [3, арк. 197]. І далі допит від 29 липня 1946 р. [3, арк. 203], з якого дізнаємося про вбивство бандерівцями радянських громадян на хуторі. «Восени 1944 року прийшов з роботи, з розмов жителів узнав, що в канаві між городами Мельничук Ганни і Христини і лісом було знайдено два трупи, чоловік і жінка, причому трупи були задушені, кульових поранень не було. Їх зарили в одну могилу. Через декілька днів прийїхали їх родичі і забрали. Коли і хто їх вбив не знаю». ВТ військ МВС Кам'янець-Подільської області 09. 10. 1946 р. засуджений на 10 років позбавлення волі у ВТТ з поразкою в правах на 5 р. Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко 15 травня 1963 р. у Пленум Верховного суду СРСР направив протест по справі Білого Є. В. та інших [3, арк. 357]. Вказані особи визнані в тому, що

III всеукраїнська науково-практична конференція

проживали на території Кам'янець-Подільської області в період окупації, а також після звільнення мали злочинний зв'язок з бандитами ОУН і УПА, яких укривали у себе в квартирах, забезпечували продуктами харчування. Вирок ВТ військ МВС Кам'янець-Подільської області від 9 жовтня 1946 р., ухвала ВТ військ МВС Українського округу і ухвала Військової колегії Верховного суду СРСР по справі по відношенню до засуджених підлягає відміні. Із матеріалів справи [3, арк. 359] видно, що звинувачення в основному базується на показах засуджених, про те що в 1944-1945 рр. при переході бандитів УПА із однієї місцевості до іншої в Кам'янець-Подільській області вони зупинилися у них на ніч у квартирах. На їх вимогу готували їжу, виконували інші послуги. Як видно із матеріалів справи, вказані засуджені діяли не добровільно, а під тиском.

Прошу вирок Військового трибуналу військ МВС Кам'янець-Подільської області від 9 жовтня 1946 р. і всі наступні рішення по відношенню до Мельничук Надії, Мельничук Христини, Мельничук Устини, Прокопова Івана, Мельничук Марії, Іващук Мотрони, Мельничук Ганни Андріївни відмінити і справу закрити із-за відсутності складу злочину.

Пленум Верховного суду СРСР від 12 червня 1963 р. під головуванням Куликова при секретарі Кузнецові (арк. 360) постановив: Вирок Військового трибуналу військ МВС Кам'янець-Подільської області від 9 жовтня 1946 р., ухвалу ВТ військ МВС Українського округу від 20 листопада 1946 р., ухвалу Військової колегії Верховного суду СРСР від 14 січня 1948 р. по відношенню до Іващук Мотрони Микитівни, Мельничук Христини, Мельничук Устини, Прокопова Івана, Мельничук Марії, Мельничук Ганни, Мельничук Надії відмінити і справу проти них за відсутності в їх діях складу злочину виробництвом закрити [3, арк. 362]. Реабілітовані 12. 06. 1963 р. Військова колегія Верховного суду СРСР повідомила про смерть в місцях позбавлення волі Прокопова Івана Андрійовича, Мельничук Ганни Іванівни [3, арк. 364]. За інформацією Зеленченської сільради Мельничук Христина Йосипівна померла в 1956 р. у Новосибірську [3, арк. 405].

Таким чином у 1946 році прокотилася хвиля арештів жителів села, які були учасниками, чи мали зв'язок з ОУН і УПА. Це пояснюється тим, що тут діяв Дунаєвецький надрайонний провід ОУН і УПА, керівником якого був Петро Матвійович Щербатий,

який ще на початку війни «зумів долучити до цього цілий ряд жителів, будинки яких були явочними місцями зустрічей, зберіганням націоналістичної літератури, центрами боротьби за незалежну, вільну Україну. Після його смерті Дунаєвецький надрайонний провід, що поширював дії на Солобковецький, Віньковецький, Новоушицький Миньковецький райони, очолив І. С. Глевич, у серпні того ж року – Йосип Васильович Демчук «Луговий», які діяли на нелегальному положенні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Реабілітовані історією. У двадцяти томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавренчук (голова) та інші. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Поджур. – Кн. 2. – Хмельницький, 2009. – 1182 с.
2. ГДА СБУ, Хмельницький, спр. 27172.
3. ГДА СБУ, Хмельницький, спр. 26378.
4. ГДА СБУ, Хмельницький, спр. 28129.
5. ГДА СБУ, Хмельницький, спр. 28187.
6. ДАХмО, спр. 24353.
7. ДАХмО, спр. 4246.

УДК 272/273 – 722. 53:929 – 051 Местмахер

*Петро Храпак,
м. Хмельницький*

ВРАЗКОВИМ ГОСПОДАРЯМ, ЯКІ ПРОСЛАВИЛИ ВЕЛИЧ МЕЦЕНАТСТВА, – ГІДНЕ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню розвитку меценатства в Ушицькому повіті на Поділлі. Автор на конкретних прикладах доводить значення меценатства як важливого чинника підтримки культури, науки та освіти, зосереджує увагу на важливості меценатства для вирішення проблем соціально-економічного співжиття в громадах, ролі в зміцненні цілісності суспільства та необхідності збереження спадщини, розвитку меценатства в наші дні.

Ключові слова: *нижча ремісничка школа, с.Хребтіїв, Михайло Патон, с. Песець, барон Павло Павлович Местмахер, предводитель дворянства.*

III всеукраїнська науково-практична конференція

Меценат безкорисливо матеріально підтримує, творить, буде за свій кошт для суспільства, не очікуючи прямої вигоди для себе та вболіває за результат своєї ідеї. Не помилюся, якщо скажу – це особливий, налаштований на творення, стан душі.

У всі часи, як і сьогодні, були багаті люди, але лише окремі з них долучалися до меценатства.

При Союзі РСР засобами масової інформації нав'язувалась думка, що все передове можливе лише в СРСР, тому історичні постаті, що господарювали до 1917 року, залишалися в тіні, відповідні публікації були фактично заборонені.

У статті «Перегляд історії міст і сіл – об'єктивна необхідність», що опублікована в матеріалах II всеукраїнської науково-практичної конференції, яка проходила в селищі Ярмолинці 27 червня 2025 року, щодо історії міст і сіл Хмельниччини [1, с. 137-143], я, на прикладі Новоушицького району, простежив обмеженість «Історії міст і сіл УРСР» (1971).

У цьому виданні до висвітлення історії Новоушицького району доклав зусиль історик, краєзнавець, тодішній директор Новоушицької середньої школи Андрій Дмитрович Білик, родом з Хребтієва. Але, зверніть увагу, у матеріалах видання про старовинний Хребтіїв не виявилось жодної історичної довідки. І це не випадково. Це був період, коли про фортецю Володийовського, що височила над Дністром, дворянський рід Патонів, господарювання та меценатство очільника Ушицького повіту Михайла Оскаровича Патона, який, у зв'язку із зростанням кількості учнів, побудував у Хребтієві за власні кошти нову простору школу, освячену у 1912 році, годі було й говорити [2, арк. 138]. Нині славній родині Патонів присвячена книга «Михайло Оскарович Патон: державник, господар, меценат» [3]. Мені пощастило віднайти фото Михайла Оскаровича, поки що єдине, яке прикрашає палітурку книги.

У період Михайла Патона в селі Песець цього ж повіту господарював відомий на Поділлі державний діяч барон Павло Павлович Местмахер.

Досліджено, що у 1903 році Новоушицький повітовий предводитель дворянства барон П. П. Местмахер був Почесним наглядачем при двокласних міських училищах, а полковник М. О. Патон – Почесним блюстителем при Хребтіївському однокласному сільському училищі [4].

П. П. Местмахер більше 25 років був на посаді Ушицького повітового предводителя дворянства. Нещодавно, у підтвердження цього, у паралельному джерелі віднайдено чудовий артефакт: у російському історичному музеї в Нью-Йорку зберігається срібна подарункова скринька фірми Фаберже, яка виготовлена в Москві. На скриньці – вітальний напис: «Барону Павлу Павловичу Местмахеру з нагоди 25-ліття на посаді Ушицького повітового предводителя дворянства від товаришів – губернських та повітових предводителів дворянства». Напис датований 12. 12. 1903 р.

Дослідник Андрій Миколайович Пох, який цікавиться історією Поділля, віднайшов фото скриньки в інтернеті у вільному доступі.

Як меценат, П. П. Местмахер заснував у Новій Ушиці ремісниче училище (на той час нижчу ремісничу школу імені барона Павла Павловича Местмахера). Будівництво велося за кошти П. П. Местмахера, М. О. Патона та інших землевласників повіту. Лише по завершенню будівництва, у 1908 році на відкриття школи було асигновано із державного казначейства 2305 крб., а починаючи з 1909 року – по 4670 крб. щорічно. Крім цього було відпущено на облаштування та обладнання школи 22257 крб. 30 копійок [5, с. 532]. У рішенні зазначалося щодо компенсації витрат за рахунок місцевого бюджету Ушицького повіту, тобто за кошти тих же землевласників як платників податків (прим. автора).

Тут варто зазначити щодо меценатства роду Местмахерів. Мати П. П. Местмахера, землевласниця Ольга Дівова побудувала за власні кошти кам'яну церкву в селі Песець у 1858 році на місці дерев'яної [6, с. 969].

Однак віднайдені архівні документи дозволяють докладніше дослідити історію, генеалогію та діяльність роду Местмахерів на Поділлі.

Барони Местмахери на Поділлі (XIX – поч. XX ст.)

Як відзначено вище, Михайло Оскарович Патон та Павло Павлович Местмахер співпрацювали в земських та громадських органах, займалися благодійністю, породичалися. Генеалогічно доведено приналежність матері академіка НАН України Б. Є. Патона – Наталії Вікторівни Будде до баронського роду Местмахер.

Рід баронів Местмахер на теренах Російської імперії започаткував Іван Іванович Местмахер (1732-1805), міністр-резидент

III всеукраїнська науково-практична конференція

при князі-єпископі Любекському, пізніше посланець в Голштинії, в Дрездені. 1770-1772 рр. керував посольством у Данії, Саксонії. Титул барона отримав у 1777 р. Помер та похований у Петербурзі [7].

На Поділлі впливовими представниками роду баронів Местмахер були: Павло Федорович, Павло Павлович Местмахер та усиновлений П. П. Местмахером рідний йому племінник Віктор Вікторович Будде, якому 1 грудня 1902 року дозволено приєднати до свого прізвища титул його усиновника, барона Местмахера і називатися бароном Местмахер-Будде з правом користуватися фамільним гербом.

Павло Федорович Местмахер (1807-1882) – дійсний статський радник, з 1857 по 1861 роки був градоначальником м. Одеси, у шлюбі з Ольгою Дівовою (власниця сіл Песець, Куча, Івашківці) мав чотириох дітей: Олену, Ольгу, Олександрю та Павла.

Дата смерті та місце поховання П. Ф. Местмахера були невідомими. Оскільки Павло Федорович був градоначальником Одеси, дослідники вважали, що він похований в Одесі. Але таке припущення не підтверджувалося архівними документами.

У Державному архіві Хмельницької області щойно віднайдено метричну книгу церкви села Песець за 1882 рік, у якій зазначено, що поміщик, дійсний статський радник барон Павло Федорович Местмахер приєднаний до православного віросповідання, помер 1-го січня 1882 року у віці 74 роки. Похований 4 січня 1882 року на кладовищі с. Песець (нині старий цвинтар) у родинному склепі [8].

Павло Павлович Местмахер (1848-1909) – син барона П. Ф. Местмахера та Ольги Дівової. Павло Павлович навчався на філософському факультеті в Єнському університеті, закінчив навчання у 1868 році.

Розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 2 липня 1872 року призначений засідателем Ушицької дворянської опіки. Рішенням Подільського губернатора від 8 березня 1875 р. № 270 призначений членом Ушицького повітового комітету по проведенню єврейського перепису та його ревізором (від 11 березня 1875 р. № 281).

1875 року П. П. Местмахер здає іспити у Кам'янецькій класичній гімназії (отримав свідоцтво від 23 серпня 1875 р. № 920).

Указом Сенату від 22 січня 1876 року № 7, по вилученні років, переведений в колецькі регістратори зі старшинством. За

пропозицією Подільського губернатора від 28 вересня 1876 р. № 1151 призначений завідуючим Миньковецьким військовим участком. За резолюцією Подільського губернатора від 15 грудня 1878 р. призначений Ушицьким повітовим предводителем дворянства. Наказом Міністерства юстиції від 24 серпня 1878 р. № 33 призначений Почесним мировим суддею по Ушицькому округу. Указом Сенату від 24 листопада 1879 р. № 3572 призначений, по вилузі років, в губернські секретарі. Указом Сенату від 10 листопада 1880 р. № 165 призначений в колецькі секретарі.

Згідно з постановою Головного Управління Російського товариства Червоного Хреста (свідоцтво від 23 серпня 1880 р. № 24706) барон П. П. Местмахер отримав знак Червоного Хреста. За відмінну старанну службу нагороджений 3 липня 1881 р. орденом Св. Станіслава 3-го ступеня.

За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 22 березня 1882 р. № 1523 призначений Мировим посередником 1-ої ділянки Ушицького повіту зі збереженням посади Ушицького повітового предводителя дворянства. Від 20 вересня 1882 р. – на посаді Ушицького повітового предводителя дворянства.

За розпорядженням Подільського губернатора з 14 липня по 20 вересня 1883 р. барон П. П. Местмахер працював на посаді Подільського губернського предводителя дворянства.

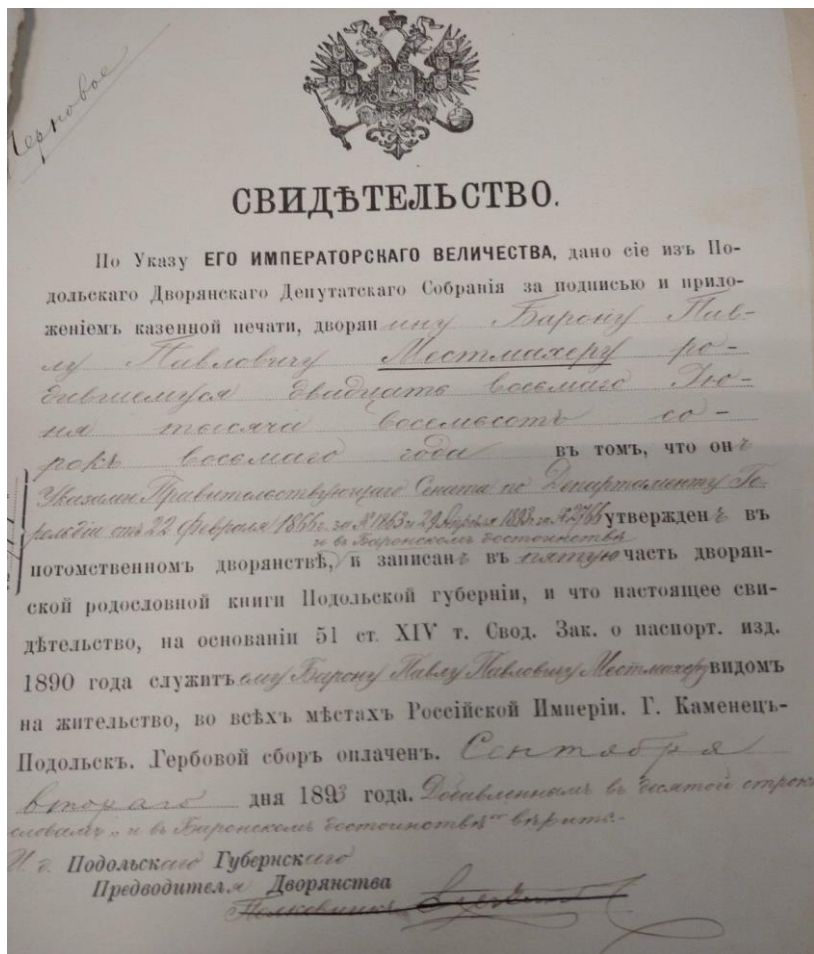
13 вересня 1884 р. наказом міністра внутрішніх справ барон Местмахер призначений головою Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників. Наказом по відомству міністерства юстиції від 4 жовтня 1884 р. № 47 П. П. Местмахер призначений почесним мировим суддею Ушицького округу Подільської губернії.

Указом Сенату від 13 листопада 1885 р. № 116 П. П. Местмахер переведений по вилузі років у титулярні радники. 30 липня 1886 р. Павло Павлович нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня.

Указом Сенату від 16 грудня 1886 р. № 5276 П. П. Местмахер переведений по вилузі років у колецькі асесори. Указом Сенату від 2 листопада 1890 р. № 200 Павло Павлович переведений по вилузі років у надвірні радники.

III всеукраїнська науково-практична конференція

А ось щойно віднайдений цікавий архівний документ, яким підтверджено належність П. П. Местмахера до баронського роду та його дворянське походження.

Свідцтво, видане Павлу Павловичу Местмахеру про його належність до баронського роду та дворянське походження

2-го вересня 1893 року надвірний радник Павло Павлович Местмахер, який тимчасово проживав у 3-й частині міста Кам'янець, звернувся з проханням до Подільських дворянських депутатських

зборів щодо видачі йому свідоцтва про дворянське та баронське походження [9, арк. 1-2]. До свого прохання П. Местмахер додав довідку, що він народився 28 червня 1848 року і є сином барона Павла Федоровича Местмахера. Таке свідоцтво йому було видане 2. 09. 1893 р. № 914, яке давало право на проживання в усіх місцях Російської імперії. У справі зберігається чорновик свідоцтва [9, арк. 3].

У 1904-1909 роках Павло Павлович Местмахер - на посаді предводителя дворянства Подільської губернії.

Із архівного документу за 1869-1914 рр. «Плани поміщицьких земель Ушицького повіту» дізнаємося, що в 1911 році, згідно плану Подільської губернії, в Ушицькому повіті землі при селі Песець, володіння нащадків барона П. П. Местмахера, були визначені до продажу віддільними ділянками (1-8 дес.) селянам з допомогою Селянського Поземельного Банку (всього 155 дес. 1248 саж.) [10].

На цьому документі М. О. Патон власноручно розписався як «повірений спадкоємців барона П. П. Местмахера» [10, кресл. 5]. Визначені в документі спадкоємці: дворяни Ольга Павлівна Мацнева, Віктор Вікторович Будде, Олена Михайлівна Тодорович, Варвара Михайлівна Будде, Ольга Михайлівна Казіна.

Інша земельна ділянка П.Местмахера при с.Івашківці, загальною площею 19 дес. 1000 саж., була продана селянам: Василю Івановичу Трофанову - 3 дес., Григорію Михайловичу Гребенюку - 3 дес., Фіміті Лук'яновичу Цехмістеру - 3 дес., Кирилу Іллічу Юхименко - 3 дес., Івану Григоровичу Лісовику - 3 дес. 1000 саж., Івану Петровичу Гребенюку - 4 дес. [10, кресл. 6]. Такі земельні ділянки могли викупити лише заможні селяни, оскільки в селах були малоземельні селяни, які щоліта ходили в Бессарабію на заробітки (прим. автора).

Местмахер-Будде Віктор Вікторович (1881-1914).

Його батько - Віктор Емануїлович Будде, начальник 31-ої піхотної дивізії, генерал-лейтенант, мати Олександра Павлівна Местмахер,баронеса. Дружина - Местмахер-Будде (Дмитрієва) Людмила Олексіївна. Сестри - Олександра Вікторівна Будде, Наталя Вікторівна Будде (мастків не мали, одружені за Михайлом Оскаровичем та Євгеном Оскаровичем Пагонами).

В. В. Местмахер-Будде навчався у Пажеському корпусі (1900 р.). Служив у 1900-1904 роках поручиком Гренадерського полку, у 1906 р. закінчив Миколаївську академію генштабу. З 1912 р. -

III всеукраїнська науково-практична конференція

підполковник, служив у Генеральному штабі Київського військового округу. Нагороди – ордени Св. Станіслава 3-го ступеня (06. 12. 1910 р.), Св. Анни 3-го ступеня (06. 12. 1913 р.). Помер у Харкові у 1914 р., похований у Подільській губернії.

У селах Песці, Кучі, Івашківцях Ушицького повіту станом на 1914 р. спадкоємцям барона П. П. Местмахера належало більше 500 десятин землі (дворянці Мацневій Ользі Павлівні – 250 десятин, барону Местмахеру-Будде Віктору Вікторовичу – 250 десятин).

Палац баронів Будде-Местмахерів сьогодні, с. Песець

За радянських часів у баронському будинку в селі Песець знаходилася контора місцевого колгоспу. Мисливський флігель, склади спиртзаводу і конюшні використовувалися для зберігання сільськогосподарської продукції. У 1978-1979 роках я був у цьому будинку, який на той час мав гарний вигляд.

За колгоспу в будівлі спиртзаводу розміщувалася виноробка, виготовлялося виноградне вино «Бромбас». Підвали використовувалися для зберігання овочів та фруктів.

Друге життя цій будівлі дав приватний підприємець Довгий Володимир Володимирович, який провів капітальний ремонт будівлі. Він прославився вирощуванням у Песці часнику, організував міжнародний фестиваль часнику, а поетеса-піснярка Ніна Кордонська і композитор Іван Пустовий спеціально до фестивалю підготували «Пісню про часник», яку у 2019 році вперше виконала на фестивалі артистка Хмельницької обласної філармонії Марина Клишната. Отакий приємний зв'язок історичної будівлі із сьогоденням.

Будівля колишнього спиртзаводу баронів Будде-Местмахерів у селі Песець

Примітка. Приємно, що діяльність роду Местмахерів на Поділлі, їхній вклад у розвиток тютюноводства вивчає молодий дослідник Андрій Пох. Він родом із села Куча. Як відомо, ще за колгоспного ладу в господарствах Новоушицького району продовжували вирощувати тютюн, який давав значні прибутки. Частина висушеного тютюну в тюках, обв'язаних мішковиною, поставлялася на експорт. У Новій Ушиці діяла дослідна станція з вирощування тютюну. У Калюсі працювала тютюнова фабрика. Випускалися, зокрема, папіроси «Індустрія» з фільтром. У період Другої світової війни обладнання фабрики перевезли до Кам'янця-Подільського. У Державному архіві Одеської області зберігаються документи щодо діяльності Павла Федоровича Местмахера як градоначальника Одеси [11, арк. 4-7].

Але повернемося до основного напрямку статті – меценатства.

Дуже приємно, що історичні будівлі наших меценатів служать людям і сьогодні.

До будівель нижчої ремісничої школи імені барона Павла Павловича Местмахера пізніше добудували 4-х поверховий навчально-лабораторний корпус та їдальню. Тут розміщувався Новоушицький технікум механізації сільського господарства, нині коледж.

III всеукраїнська науково-практична конференція

У церкві села Песець у 1906 році відбувся шлюб Михайла Оскаровича Патона та Олександри Вікторівни Будде (племінниці Ольги Дівової) [12].

У 1933 році з будівлі церкви було знято купол, приміщення переобладнано під сільський клуб на 200 місць. У 1995 році церкву відремонтовано та відкрито.

Доля будівлі Хребтівського двокомплектного народного училища досить щаслива. У 1990 році в Хребтієві завершилось будівництво нової двоповерхової школи. Приміщення школи, яке побудував Михайло Оскарович Патон, вивільнилося і було переобладнане під церкву, яка нині діє.

Тут необхідно відзначити суспільно-політичне значення меценатства як важливого напрямку вирішення проблем соціально-економічного співжиття в громадах, подальшого духовного, інтелектуального розвитку нації.

Приклади наших меценатів необхідно поширювати, вони варті наслідування.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія міст і сіл Хмельниччини: матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції (селище Ярмолинці, 27 червня 2025 р.). Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 550 с.

2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 150. Лист інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії А. Лошкарьова директору народних училищ Подільської губернії, № 4486, 07. 10. 1912, 1 арк.

3. Храпак П. Д. Михайло Оскарович Патон: державник, господар, меценат: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2021. 212 с.: іл.

4. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО) Ф. 67. Оп. 1. Спр. 622. Звіт про стан навчальних закладів, підвідомчих дирекції училищ за 1903 р. 35 арк.

5. Полное собрание законов Российской империи. Собр.третье, том XXVI, 1906. Санкт-Петербург, 1909. (Собр.узак 1906 г. июля 29, отд. 1, ст. 1232). О кредите на содержание в городе Новой Ушице Подольской губернии низшей ремесленной школы имени Барона Павла Павловича Местмахера.

6. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. Вып. 9, 1267 с.

7. Шпаковский С. М. Барони Местмахер – власники села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. В кн.: Новоушиччина: історія в

пам'ятках. Наукове видання. Упорядники: Петраш І. В., Шпаковський С. М., Климчук В. В. Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. С. 207-215.

8. ДАХмО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 74. Метрична книга запису народження, шлюбу та смерті церкви села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. Т.1, 1881 – 1888 рр., 272 арк.

9. ДАХмО. Ф. 230. Оп. 2. Спр. 237. Подольское дворянское депутатское собрание. Дело по прошению Павла Местмахера о выдаче свидетельства о его дворянском происхождении. 2-го вересня 1893 р., 3 арк.

10. ДАХмО. Ф. 234. Оп. 2. Спр. 210. Подольское отделение крестьянского поземельного банка. Планы помещичьих земель Ушицкого уезда. 1863-1914 рр., 15 арк.

11. Державний архів Одеської області. Ф. 4. Оп. 33. Спр. 774. По предписанию Одесского градоначальника о причислении в одесское 2-й гильдии купечества грекоподданого, торгующего в Одессе по 3-й гильдии, Михаила Петрококина. 1857-1858рр., 16 арк.

12. ДАХмО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 74. Метрична книга церкви с.Песець. Т.ІІІ, (1901-1908 рр.), 244 арк.; Метрическая книга, часть вторая, о бракосочетавшихся за 1906 г., с. 177-178.

УДК 908(477.43):929

*Захар Григоренко,
Олександр Григоренко,
м. Хмельницький*

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ СТАРОСИНЯВЩИНИ ТА ЇХ ВИЗНАЧНИХ ПОСТАТЕЙ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЧЕСНОЇ КРАЄЗНАВИЦІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЛЮБОВІ СЕРДУНИЧ

У статті йдеться про дослідницькі праці Почесної краєзнавиці Хмельницької області, видатної постаті новітньої історії України, культурно-освітньої діячки, письменниці, відомої просвітниці, публіцистки, активної учасниці суспільно-політичного життя України й авторитетної дослідниці актуальних проблем історії України Любові Сердунич. Зокрема, автори зосереджують увагу на дослідженій нею короткій історії сіл Старосинявщини. Акцентовано увагу й на життєвому шляху та діяльності визначних уродженців і мешканців цих сіл.

Ключові слова: *Поділля, Хмельниччина, Старосинявщина, Любов Андріївна Сердунич, історія, просвітництво, видатні особистості Старосинявщини.*

Доробок краєзнавчих досліджень про Старосинявщину (до 2020 року – Старосинявський район, нині – Хмельницький район) найбільше поповнився дослідницькими працями Почесної краєзнавиці Хмельницької області, культурно-освітньої діячки, письменниці, відомої просвітниці, публіцистки, активної учасниці суспільно-політичного життя України й авторитетної дослідниці актуальних проблем історії України Любові Андріївни Сердунич. Усі вони дуже різноманітні за темами, цікаві й пізнавальні. Коротко зосередимо увагу на дослідженій нею історії сіл Старосинявщини та діяльності відомих уродженців і мешканців цих сіл. Свої розвідки авторка постійно публікує у краєзнавчих збірниках, у пресі та в соціальних мережах. Її короткі нариси, які вона підготувала про кожне село, – і в колективній збірці про Старосинявщину, котру вона редагувала та на котру ми найчастіше й посилатимемось у цій статті [1].

Село Бабине розташоване в долині річки Синюшка (притока Ікви) за 9 км на захід від Старої Синяви, а від м. Хмельницький – за 80 км. Варіанти: Babin (1784), Бабин (1800), Бабино (1898), Бабине (1941). Основні назви – Баба (1425), Бабин (XVI ст.). За переказами, поселення виникло біля лісового куреня, де жила кріпачка Ольга Сторожук, яка втекла від панщини; початкові назви – Бабин курінь, Бабин яр. Перші відомості про Бабине – у книзі В. Гульдмана «Населенные места Подольской губернии» (1893 р.): «Бабин, село, Литинського уезда, Пилявской волости. 154 двора. Жителей 1103 душ обоего пола». У книзі «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1901 р.) під редакцією Ю. Сіцинського сказано, що село «состоит из двух отдельных крестьянских обществ, имеющих отдельное самоуправление. Первоначально такого разделения не было, имение в целом составе перешло от князя Адама Чарторыйского к польскому хорунжему Северину Букарю в 1835 г., последний оставил его своему сыну Викентию, но этот владелец около 1855 г. отделил третью часть Бабина, находившуюся за ручьем, назвал ее Бабинком и продал помещику Крушевскому, от которого она перешла к Адаму Яроцкому, этой фамилии принадлежит и теперь. Большая же часть Бабина, оставшаяся во владении Викентия Букаря, перешла в последствии к князю Любомирскому, а потом к графине Софии Тарнавской. В 1894 г. Бабин был продан русскому помещику Сергею Уварову, а последний через два года переступил имение

своей сестре Вере Олениной, которая владеет им и поныне. Православных прихожан мужского пола 808, женского пола 815; они малоросы, крестьянского сословия, занимаются только земледелием. Есть 20 мужчин, 17 женщин католиков и несколько еврейских семейств». Легенда про заснування села: Бабине заснували 2 втікачки із села Пилява. Рятуючись від кріпосної кабали, донька і мати втекли у глухий ліс. Хижку вони збудували на березі річки Синьоха у лісі. Відтоді місце, де жили жінки, назвали Бабиним. У Бабиному є урочище Берегельська руда. В середині ХІХ століття при сільській церкві діяла церковно-приходська школа, де діти зазубрювали тексти церковних книг. Така система освіти давала насамперед релігійні знання. 1866 року вчителював піп А. Білинський, при ньому 1876 року у Бабині було відкрито народне училище. У так звану громадянську війну селянськими загонами керував бабинець Павло Ємець. 1930 року в Бабиному було три колгоспи. 1952 року НКВС розкрив боївку ОУН (чи УПА), яка була у посадці між селами Бабине, Пилява, Дубова. 1974 року Бабинську 8-річну школу реорганізували у середню, добудували двоповерхове приміщення. У новій школі навчалось близько 300 учнів, працювало 19 вчителів. Зараз у селі нема ні школи, ні дитсадка. Село газифіковане 2007 року. У Бабиному на 1 січня 2007 року було 307 дворів і 625 мешканців [1, с. 113–114]. Гордість села Бабине – лікар-хірург, кандидат медичних наук, доцент Федір Пилипович Міщенко. У різних джерелах Л. Сердунич розповідала громадськості про відомого хірурга із села Бабине, Почесного громадянина Старої Синяви, його професійний ріст, новаторство у медицині, успіхи в лікуванні хворих та власні людські чесноти [2, с. 5].

Село Гречана – у північній частині Старосинявщини, за 20 км від Старої Синяви, на річці Гречанка (Грабарка). «Засноване 1765 р.» (Вікіпедія). Варіанти назви: Hreczana, Hreczanska (1784), Гречана (1805), Гречина (поч. ХІХ ст.), Гречаны (1862), Гречана, Гречана (1893), Гречана (1958). Етимологічні гіпотези: 1) від назви річки Гречанка, яка є в селі; 2) першопоселенцем був якийсь грек; 3) колись біля села сіяли гречку; 3) Гречана (Гречана) – корчма. Як назва поселення зареєстрована у ХVІІІ–ХІХ ст. Село належало князеві Чарторийському, від нього дісталось поміщикаві Тржецякові, котрий заснував неподалік село Адампіль, яке заселив кріпаками із Гречаної. У Гречаній жила 701 особа православних,

близько 100 осіб римо-католиків і близько 30 євреїв. Усі селяни займалися землеробством, безземельні – ремеслами. У Гречаній із 1885 року була церковно-парафіяльна школа. З 1960 року Гречана входила до Пасічнянського дослідного господарства «Пасічна» як бригадне відділення. Село має 1021 мешканця [1, с. 115–116]. Роман Йосипович Юзва, поет, член Національної Спілки письменників України, народився в Гречаній. За фахом інженера-шахтобудівельника працював у солекопальнях Закарпаття, на шахті Калуського хіміко-металургійного комбінату, в Івано-Франківському проектно-конструкторському технологічному інституті. Автор кількох збірок віршів. Понад 50 віршів поета покладено на музику. (1934–2003) [3, с. 14].

Село Лисанівці – на північному сході від обласного центру і за 16 км на південь від Старої Синяви. До 1959 року Лисанівці входили до Меджибізького району. Варіанти назви: Lyssonowcze (1493), Лесановцы (1530), Liszanowcze (1578), Lisanowce (1661), Lysanowce (1784), Лисановцы (поч. XIX ст.), Лисанівці (1926). За С. Бабишиним, назва пов'язана з полюванням на лиса; за Б. Грінченком, «лисан» – «кінь». Назва радше патронімічна: Лисан, Лисун, Лисанів (1649). Назва може походити і від слів «лиса нивка»: так називали невелике поле під селом. Навколо були ліси, а земля, де зараз кладовище, була чиста від лісу, наче нива, її й назвали: лиса нивка. Згодом назва перетворилась у «Лисанівці». Версія Любові Сердуніч: від слова «лисань» (лисий чоловік), а нащадки л(Л)исаня – лисанівці. Про село Лисанівці у книзі «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (випуск 9, вид. 1901 р.) записано: «расположено в 4-х верстах от Меджибожа на покато́й возвышенности... В 2-х верстах от Паньковец находится деревня Лисановцы, ставшая приписной и вошедшая в состав этого прихода с 1843 г., а до той поры бывшая самостоятельной... С 1831 г. в состав с. Лисановцы перешла часть населения упраздненных деревень Грабовец и Золотаренок, а также деревня Бонашек... С уничтожением военных поселений в 60-х годах Паньковцы и Лисановцы перешли в ведение Палаты Государственных Имуществ. В Лисановцах было тогда 357 мужчин и 368 женщин, вероисповедование православное, католики – 5 мужчин и 3 – женщины, евреев – 9 семей». На околицях села знайдено рештки знарядь праці часів неополіту (новий кам'яний вік). У часи набігів турків і татар люди селилися під лісом, де

ховалися від орд, розселялися хуторами, які входили до села: Терещенків, Лавріненків, Ковбасів, Брицьких, Андрійчуків, Хамських. У першій чверті XIX ст. царська влада переселила мешканців Лисанівців на Херсонщину. Населення у Лисанівцях зменшилось, тому було проведено округлення: до Лисанівців було доселено мешканців Золотаренки і Грабівців. 1890 року коштами громади була збудована церковно-приходська школа. Навчалися три роки, але до 1900 року у школі не було жодної дівчинки. Від голодомору у Лисанівцях померло 138 людей: могили займають третину місця на кладовищі. На німецькій війні загинуло 98 осіб. 1996 року проведено паювання сільськогосподарських земель. 2009 року Лисанівці газифіковано. Мешкає 439 людей [1, с. 120 – 121]. Мали Лисанівці світоча науки, це Петро Павлович Брицький, доктор історичних наук, професор. Народився в Лисанівцях (1931–2020). Професор катедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, автор 4-ох індивідуальних, 11-ох співавторських монографій, понад 120 наукових брошур і статей. 2007 року Указом Президента України № 1123 нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. Л. Сердунич створила статтю про співпрацю зі славним краянинею [4, с. 373–375].

Село Олексіївка – на правому березі р. Іква, було частиною села Пилява. Засноване, згідно з Вікіпедією, 1640 року. Церква Успіння, збудована 1799 року, була дерев'яною. триверхою. Нова церква збудована у 1890–95 роках, кам'яна, одностовпа, існує досі. За радянських часів у ній був склад мінеральних добрив, пилорама. У 1990-их роках її відреставрували, відновили богослужіння. Тепер це – село Олексіївка. Раніше це було одне містечко. У селі діє Пилявецька школа козацького гарту, переведена із села Пилява. Мешкає близько 685 осіб [1, с. 124]. Про мешканку Олексіївки, народну співачку, майстриню короваїв Любов Сінчук Любов Сердунич розповідала у районній пресі [5, с. 7].

Селище Стара Синява, до 2020 року – райцентр. Розташоване у північно-східній частині області. До обласного центру шосейним шляхом 65 км, залізницею 112 км. Стара Синява виникла на поч. XIV ст. навколо місця, де Іква впадає у Південний Буг. Заснували у XVI столітті переселенці із Синяви (тепер – село Нова Синявка), зруйнованої татарами. Обидва поселення належали польським магнатам Сенявським. Із 1543 року до 1940-их – містечко, з 1959

III всеукраїнська науково-практична конференція

року – селище міського типу. З кінця XIX століття до 1923 року – волосний центр. У 1923–1931, 1935–1963 і з 1967 року – райцентр. Варіанти: Stara Sieniawa (1668), Siniawa (1721), Sieniawa (1789), Стара Сеньява (1792), Стара Синява (1800), Синява Старая (1873), Стара Синява (1926). Частиною Старої Синяви був куток під назвою Цукроварня. Цукроварня – заводське поселення. Як населений пункт зареєстрований у кінці XIX – I третині XX ст., злився із селищем Стара Синява. Варіанти назви: поселення Старо-Синявський сахароваренний завод (1893), Цукроварня (1926). Юридика, частина Старої Синяви, була селом, виникло у XVI ст. Як населений пункт зареєстроване у кінці XIX – на поч. XX століття біля Старої Синяви. Варіанти: Старо-Синявская Юридика (1888), Юридика (1915) зі значенням «передмістя чи частина міста, де жила шляхта, яка не визнавала влади магістрату як нешляхетського стану» (С. Бабишин). Польська хроніка М. Бельського «Про спустошливий татарський набіг на Синяву»: «8 вересня напали на Поділля з меж землі Волоської, переправившись через Дністер і, несподівано для всіх, зупинились у Синяві, розійшлись (окремими загонами), забираючи людей, стада та іншу маєтність, спустошуючи, палячи містечка і села. Таку незліченну шкоду вчинили, якої не було ще у Польщі; бо, не рахуючи забитих старих людей і малих діточок, іншого населення забрали у полон 55 тисяч, а коней та кобил 150 тисяч, також худоби й овець дуже багато, не згадуючи іншої здобичі, одягу, золота, срібла; і так швидко з тим пішли, що їх ніхто наздогнати не зміг». За текстом далі зрозуміло, що цей набіг стався 1608 року. Не поминули татари синявські землі і 1618 року. Це був один із найспустошливіших набігів 30-тисячного татарського війська на весь подільський край. Орда зруйнувала села, знищила людей і спалила околиці містечка Синява. В один із таких набігів татари дуже зруйнували синявську фортецю. Після знищення поселення люди, які врятувалися, піднялись на 10 верств за течією Ікви і заснували село з тою ж назвою (тепер – Стара Синява). В середині XIV ст. частина втікачів повернулася на старе місце, до гирла Ікви, відбудувавши там село (тепер – Нова Синявка). Як дослідила Л. Сердуніч, у топонімі Синява, як і Пилява й Пилявка, – суфікс -яв, який у давнину був словом із величним значенням. Довго приховуваний від нас рідний світогляд вчуває у них прадавнє слово Яв (світ явний, справжній). Перші історичні згадки приписують XVI сторіччю, але селилися люди тут давно. Синявський замок був над Іквою і став одним із

опорних пунктів шляхти на Поділлі. Сюди мешканці ховалися під час нападів. 1543 року польський король подарував Синяві міську автономію: магдебурське право, яке звільняло старосинявців на 15 років від податків. Їм було дозволено «корчми будувати і всілякі трунки: мед, пиво, горілку держати і усілякими куплями, як звиклий обичай єсть, шинкувати, продавати, купувати і пожитки усілякі собі з того прилаштувати і примножати». У Синяві було 2 ярмарки і торги. Після 3-ого поділу Речі Посполитої Поділля відійшло до Московщини, Стара Синява 1797 року стала волосним центром Літинського повіту Подільської губернії. Життя під захистом фортечного замку і численні пільги для синявців почали притягувати людей до «нової осади».

Ще на межі XV–XVI ст. у містечку з'явилися перші єврейські громади. Головною сферою діяльності євреїв Синяви була торгівля. У XV ст. поляки склали вже 25% усього населення тут. Польща завершувала загарбання Волині й Поділля, інтенсивно будувала й укріплювала міста, містечка у прикордонних землях Волині і Поділля, з'явилися нові «господарі». Процес дістав назву «воєнної колонізації», коли попереду мирних поселень будували фортеці і замки, а навколо розселявся збройний люд. 1543 року польський король Сигізмунд I дав дозвіл белзькому воєводі Миколі Сенявському (1489–1569) на місці поселення Синява заснувати за власні кошти місто і збудувати фортецю. 1640 року Сенявські збудували тут римо-католицький костел. Остання з представників Сенявських, Марія-Зофія Чарторийська, донька Адама-Миколи Сенявського, отримала містечко як посаг. Так Синява перейшла до Чарторийських. Після смерті Александра Чарторийського володіння переходить до його сина, Адама Казимира (1734–1823). З 1782 року Адам-Казимир і його дружина Ельжбета найбільше перебували у Старій Синяві та Межибожі. Адам-Казимир Чарторийський (похований у Старій Синяві) – драматург, критик, меценат літератури, кандидат на польський престол після Августа III, його ім'ям назване с. Адампіль. У липні 1648 року козацькі загони М. Кривоноса визволили містечко, Стара Синява ввійшла до Брацлавського полку. Мешканці у складі військ Б. Хмельницького брали участь у битві під Пилявцями. 1871 року в містечку заснували однокласне народне училище, яке охопило лише 22% дітей. Відкрити 1889 року школу грамоти згодом перетворили на церковно-парафіяльну переважно для простих людей, а після революції закрили. Як і в селах Пасічна, Пилява, Пилявка, Заставці,

III всеукраїнська науково-практична конференція

у Старій Синяві тоді були однокласні (3-річні) і двокласні (5-річні) школи. Ліквідацією неграмотності у 1925 р. в Старій Синяві займалися 2 школи, до 1934 року мети було досягнуто. Відкрили середню і вечірню школи, а за 2 роки – середню школу робітничої молоді. 1923 року створено Старосинявський район, який входив до Проскурівської округи. У лютому 1931 року Старосинявський район увійшов до складу Летичівського. Постановою ЦВК УРСР від 26 лютого 1935 р. район відновлено. Суттєву частину населення містечка (1237 осіб на 1939 рік, 21%) становили євреї. Старосинявська селищна рада утворена 1921 року, їй підпорядковані села Іванківці, Йосипівка, Теліжинці, Уласово-Русанівка. 1959 року села південної частини Остропільського району відійшли до Старосинявського. Невдовзі Старосинявщину знову віднесено до складу Летичівського району. У грудні 1966 року Указом Президії Верховної Ради було сформовано 4 райони, в тому числі й Старосинявський. 2020 року Старосинявщина увійшла до Хмельницького району. 1. 01. 2022 року у селищі жило 5084 особи [1, с. 130–131].

Сергій Вікторович Цушко, прозаїк, поет, бард, член Національної спілки письменників України. Народився 1945 року на Миколаївщині. Дитячі та юнацькі роки пройшли у Старій Синяві. Навчався у Київському політехнічному інституті, працював на цукрозаводах України. Автор 8-ох книг поезії й понад 10 збірок для дітей. Працював редактором видавництва «Пульсари». Помер 2021 року. Мешкав у Києві [6, 228–230]. Справжньою майстринею бібліотечної справи, організаторкою численних заходів, небайдужою синявкою була Галина Степанівна Мальченко. Її Л. Сердунич теж увічнила у схвальному слові [7, с. 180–184].

Село Теліжинці розташоване за 5 км від Пиляви і Старої Синяви. Засноване 1583 року, та життя людське вирувало тут ще у трипільські часи. Досліджуючи, Любов Андріївна зробила свої Теліжинці старшими на 7 років (мається на увазі перша згадка про село), переконливо аргументуючи це у своїй книзі «Столиця твого родоводу». Тож тепер найдавніша (на цей час) згадка про старосинявські Теліжинці – 1583 рік. Варіанти назви: Theleżincze alias Telihaad Sieniawa (1583), Teleżyniecczyli Czyzowka (1602), Тележинцы (1855), Тележинці (1926), Теліжинці (1946), Теліженці (2006), Теліжинці (2009). Теліжинцям як поселенню – щонайменше 442 роки з часу найдавнішої писемної згадки про саме село з 278

сучасною назвою, а за віком могил і знайдених у них речей – близько 7 тисячоліть (В. Якубовський). Теліжинці знаходяться навпроти Валів: городища часів Болохівської Русі (XI–XII ст.). Шедевр світового рівня – скарб, виявлений там під час розкопок 1978 року у зерносушильному приміщенні: 32 позолочені і срібні жіночі прикраси. Фахівці відносять їх до вбрання знатної особи. У XVIII ст. село належало поміщикові Михайлові Дружбацькому, а в XIX ст. – поміщикові К. К. Дорожинському. Останнього вважають чи не найвидатнішою постаттю минувшини села, хоча був поляком і поміщиком. Перед селом стояв великий поміщицький маєток Кароля Карловича. Село мало 70 дворів. Розвивалося тваринництво і рослинництво. Вирощували велику рогату худобу м'ясо-молочних порід і свиней англійської сальної породи. За успіхи К. Дорожинський мав 3 почесних дипломи, 62 золотих і срібних медалі. Щомісяця поміщики зі всієї округи з'їжджалися сюди і Дорожинський влаштовував виставки, кінні змагання, полювання, бенкет. Мешканець села Г. Роздорожний зберіг поміщикову скриню, всередині якої наклеєний плакат із зображенням господарством К. Дорожинського, показано цифрові показники прибутків. Досі в селі є кам'яна поміщицька комора. 1863 року відкрито школу грамоти, 1895 року реорганізовано у церковно-парафіяльну. Крім католиків (110) і євреїв (15), із православних селян було 491 чоловіків і 489 жінок (із селом Уласово-Русанівка включно). У Теліжинцях є гідрологічний ландшафтний заказник місцевого значення «Теліжинецький». 19 липня 2020 року, в результаті ліквідації Старосинявського району, село увійшло до Хмельницького району. Як справжня патріотка Теліжинців і як мовознавиця, Любов Андріївна довгий час виборювала граматично правильну назву села: з буквою «и» у суфіксі, адже у радянські часи її вживали з помилкою (з «е»). І це їй вдалося, тому від 2009 р. назву села Теліжинці треба писати з буквою «и» в суфіксі. Зараз у Теліжинцях проживає понад 100 мешканців [8, с. 197]. Єва Петрівна Дідук, Герой Соціалістичної Праці народилась у Теліжинцях (1900–1964). Була депутатом Верховної Ради УРСР двох скликань. Ланкова буряківничої ланки. 1958 року за високі досягнення в галузі сільського господарства отримала Золоту Зірку Героя і орден Леніна. Нагороджена шістьма золотими і срібними медалями ВДНГ, медаллю «За трудову відзнаку» [9, с. 212–213]. Володимир Маркович Купчишин, майстер декоративно-прикладного

III всеукраїнська науково-практична конференція

мистецтва. Народився 1941 року в с.Теліжинці. Талановитий художник-односелець теж став об'єктом досліджень Любові Сердунич [10, с. 221-222]. Як берегиня народної пісні, мати-героїня, трудівниця Ганна Василівна Крот увійшла до кількох статей Любові Сердунич про неї [11, с. 319-320]. Розвиткові Теліжинців сприяла поява на посаді голови спілки (ПП «Обрій») Олександра Іларіоновича Крота. Про нього і становлення спілки Любов Сердунич розповіла в інтерв'ю з О. І. Кротом [12, с. 4]. Денис Іванович Мельник, головний освітянин району, жив у Теліжинцях, найдовше в Україні працював завідувачем районним відділом народної освіти. У пам'ять про нього кращі освітяни Старосинявщини отримують премію ім. Д. Мельника. Теж увійшов до праць односелиці-краєзнавиці про відомих теліжинців [13, с. 169-172]. Поміщик-господарник Казимир Каролевич Дорожинський. Галузь сільського господарства в нього набула культурного характеру. Теліжинецьке племінне господарство було найвідомішим господарством, яке застосовувало найновіші досягнення в зоотехнії, працювало за напрямками конярства, скотарства, свинарства і птахівництва. Про нього писав часопис «Вестник сельского хозяйства», де відзначено зразковість ведення родовідних книг худоби, ведення молочної справи й утримання тварин [14, с. 257-274].

Село Харківці розташоване на двох берегах Грабарки, правої притоки Случі, за 30 км від Старої Синяви, у східній частині Старосинявщини. Засноване 1500 року (Вікіпедія). Відоме з XVIII століття. Варіанти: Харьковцы (1855), Харковцы (1911), Харківці (1926). Відантропонімна назва: Харка, Харко (1495). Село належало до Звягельського повіту Остропільської волості, за 115 км від Звягеля, на кордоні Волині і Поділля. За 1 км від Харківців був курган. За переказами, на поч. XIV ст. на цьому місці, на правому березі річки Грабарка, поселився перший мешканець: утікач із-за Дніпра Харко. Відтоді і звідти почало рости село. Землі належали Володимиро-Волинському князівству. Заїжджий поляк привласнив частину земель і збудував маєток (фільварок). Привіз прислугу, поселив біля фільварка. Так виникла вулиця, яку назвали Польським кутком. У XVII ст. у краї лютувала епідемія холери, більша частина харковецького люду вимерла. Поміщик закупив кріпаків в інших селах: частину – в ладизького поміщика. Виникла вулиця Ладозьких і прізвище Ладижець. З 1870 року в Харківцях

діяла церковно-приходська школа, у 1913 році в ній навчалося 36 учнів. У 1930-их репресовано 71 мешканця. Уродженець Харківців Мефодій Степанович Мончак – Герой Радянського Союзу, нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни II ступеня, двома орденами Червоної Зірки. Ще один харківець: Герой Радянського Союзу Володимир Михайлович Тимошук – нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ступеня. 1 січня 2013 року в селі було 158 дворів і 383 мешканці [1, с. 133-134]. Володимир Іванович Ладижець, письменник (1924-1991), уродженець Харківців; перекладач, входив до НСПУ, нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями, грамотою Президії Верховної Ради України. Дебютував як поет. На початку Другої світової війни родина евакуювалась у Казахстан. Продовжив трудову діяльність у військовій газеті «Зенитчик», де публікував свої вірші. Після війни – журналістська і видавнича робота, які поєднував із літературною. 1949 року направлений на роботу в Закарпаття. Відтоді до кінця життя жив у місті Ужгород і працював на редакційно-видавничих посадах у газеті «Закарпатська правда». Автор близько 40 поетичних книг. За збірки поезії для дітей удостоєний Республіканської премії ім. Лесі Українки (1985) [15, с. 176-182].

Село Цимбалівка – за 12 км від Старої Синяви на північний схід. Належало до Звягельського повіту Качанівської волості. Біля села був Чорний (Шпаковий) шлях. Цимбалівка заснована 1675 р. (Вікіпедія), за деякими джерелами, у XVI ст., за офіційними відомостями існує із XIX ст. Варіанти: Цымбаловка (1862), Цембалевка, Цимбалівка (1926). Відантропонімна назва: ц(Ц)имбал (цимбали, цимбалісти – музики «вільного» фаху, які задовольняли культурно-побутові потреби населення). Ймовірно, заснували село особи, які від заняття могли одержати прізвиська, котрі й дали назву селу (С. Бабишин). Цимбалівка – хутір, існував у XIX ст. біля с. Варварівка як Цембалевка. Цимбалівська корчма як населений пункт зареєстрована 1893 р. У кінці XIX ст. в Цимбалівці було 145 димів, 908 мешканців. Входила до помість князів Любомирських, а потім село купив Карл Шашкевич. 1859 року Цимбалівка дісталася зятеві Шашкевича, поміщику Сціпо-дель-Кампо. На той час у парафії було 1016 чоловіків і 1090 жінок, 4 родини римо-католиків і 37 євреїв. «Усі парафіяни – селяни-малороси, землероби». Церковно-парафіяльну школу відкрив піп

Олександр Кремінський 1867 року, а 1893 року для неї збудували спеціальне приміщення. 1 листопада 1921 року під час Листопадового рейду у Цимбалівці зупинилася на ночівлю Подільська група (командувач Михайло Палій-Сидорянський) Армії Української Народної Республіки. Вранці 2 листопада до села почав підступати 7-ий кавалерійський полк (ком. – Ілля Дубинський) 1-ої бригади 2-ої кавалерійської дивізії московитських військ, який переслідував групу. Тоді Михайло Палій-Сидорянський відправив у північному напрямку свою піхоту, а сам і кіннота лишилися у селі прикривати її відступ. Завдяки багnistій річці, котра протікала обіч села, йому вдалося вивести свої частини. Зараз у селі близько 500 мешканців [1, с. 134]. У Цимбалівці народилася сучасна поетка Валентина Борисівна Савелюк (Євсеєва). Мешкала в Києві, працювала журналісткою у столичних газетах «Закон і бізнес», «Вечірній Київ». Має поетичні збірки [16, с. 39-42].

Внесок Л. А. Сердуніч в історію населених пунктів Старосинявщини є досить вагомим. Саме завдяки таким ентузіастам історична регіоналістика значно збагачується, а отже, і вся наша вітчизняна історія.

Список використаних джерел та літератури:

1. Старосинявщина: віхи історії. Нариси з історії Старосинявського району на Хмельниччині. – Хмельницький, 2016. – 350 с.
2. Сердуніч Л. Почесний громадянин Старосинявщини (Про лікаря-хірурга Ф. П. Міщенка) // Колос. – 2020. – 25 вересня.
3. Сердуніч Л. «І просто чесно жити і трудитись на цій дідами зораній землі» (Про Р. Юзву) // Проскурів. – 2003. – 31 січня.
4. Сердуніч Л. Збірка «Столиця твого родоvodu» і співпраця з головним її рецензентом П. П. Брицьким // XV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тези доповідей. – Чернівці, 17–18 жовтня 2025 р. – Чернівці, 2025.
5. Сердуніч Л. «Та й ім'я в неї теж – від любови» (Про майстриню короваїв Любов Сінчук) // Колос (сторінка «Любавка»). – 1999. – 29 жовтня.
6. Сердуніч Л. Внутрішні монологи Сергія Вікторовича Цушка (До 75-річчя від дня народження) // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 28. – Хмельницький, 2020.
7. Сердуніч Л. Майстриня бібліотечної справи Г. Мальченко // Перші краєзнавчі читання пам'яті П. Тронька. Бібліотечне краєзнавство у

культурному просторі України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 22. 11. 2011. - К., 2011.

8. Сердунич Л. Столиця твого родоводу (Історія села Теліжинці. Історично-краєзнавче видання). - Хмельницький, 2015. - 308 с.

9. Там само.

10. Там само.

11. Сердунич Л. Ганна Крот: берегиня народної пісні зі Старосинявщини // Болохівщина: земля і люди. Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь». Житомир, 2000.

12. Сердунич Л. «Люди зробили подвиг» // Крок. - 2001. - 2 серпня.

13. Сердунич Л. Головний освітянин Старосинявського району Денис Іванович Мельник // Духовні витоки Поділля: письменники в історії краю. (Матеріали X всеукраїнської науково-практичної конференції). - Хмельницький, 2020.

14. Сердунич Л. Поміщик Казимир Дорожинський. Загадки роду та родини // Село Теліжинці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку. (Збірник матеріалів науково-краєзнавчої конференції). - Сміт Стара Синява, с. Теліжинці. 19 серпня 2022 р. - Вінниця, 2022. - 396 с.

15. Сердунич Л. Володимир Ладижець: поет, прозаїк, художник, журналіст // Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 39. - Хмельницький, 2022.

16. Сердунич Л. Художній світ поетів південного Прибужжя: поетичний розмаї Старосинявщини // Краєзнавча робота в системі філологічної освіти молоді. Матеріали наукової конференції 28-29 жовтня 2011 р. - Миколаїв, 2012.

УДК 72.025:004.9(477.43)

*Валерій Напиткін,
м. Славута*

ОЦИФРОВКА АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК КОЛИШНЬОГО СЛАВУТСЬКОГО РАЙОНУ

У статті підводиться підсумок багаторічної роботи з оцифровки архітектурної спадщини на території колишнього Славутського району. Проводиться аналіз цієї спадщини і паралелі з сучасними досягненнями в царині архітектури. Наводяться дані по кількості цифрових моделей будинків і споруд, розташованих на території колишнього району.

Ключові слова: Славута, район, Зд, архітектура, Сангушко, палац, релігія.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Славутський район – колишня адміністративно-територіальна одиниця на півночі Хмельницької області – припинив своє існування у 2020 році, увійшовши до новоствореного Шепетівського району. Терени району у різні історичні періоди належали родинам Яблоновських, Любомирських, Сангушків, які внесли величезний внесок у створення архітектурного обличчя Славутчини. Розвиток промисловості тягнув за собою потребу створення інфраструктури – житла, шкіл, релігійних споруд тощо. І хоча на Славутчині відсутні збережені цілісні архітектурні ансамблі (житлові чи промислові), ряд об'єктів (церкви, костели, промислові споруди) все ж дають уявлення про минувшину.

Найбільша, на мій погляд, проблема перехідного періоду – історія маленьких районів при поглинанні їх великими може просто щезнути як така. Мова не лише про передачу архівів, що зробить важкодоступним (або просто неможливим) доступ до певних історичних документів, а й про архітектурну спадщину – якийсь невеликий архітектурний об'єкт, що був знаковим для маленького міста чи села, просто втратить своє значення, оскільки для нового райцентру він буде на далекій (отже, нецікавій), периферії, в статусі чужинця. І якщо колишній район не створив запасу міцності – економічного, фінансового, туристичного – то створити такий імідж вже як частини іншої території, не маючи адміністративної спроможності, буде проблематично. Надто ж враховуючи війну і втрату фінансових потоків як адміністративної одиниці, так і зацікавленості з боку потенційних виробничників до, фактично, провінції. Так, у Славуті свого часу розглядався проект створення ратуші як культурного та архітектурного центру міста [5], а також пішохідної зони – цілком зрозуміло, що навіть по закінченні війни він не буде реалізований як в силу непотрібності в провінційному згасаючому місті, так і в силу банальної незацікавленості потенційних інвесторів у вкладенні коштів у цю провінцію.

Справедливості заради, зазначимо, що і до адміністративно-територіальної реформи Славута не переймалася збереженням історичних споруд. Так, торгові ряди в Славуті (пам'ятка містобудування і архітектури УРСР, що перебуває під охороною держави), продані і зруйновані в 2010-х. [2]. Знищені також казарми військового містечка, передані приватним власникам. Практично зруйнований переданий в 1990-х в приватні руки палац

Четвертинських в Стриганах [3]. Це свідчить про утилітарне розуміння історичної спадщини як владою, так і власниками – ця спадщина оцінюється виключно за кількістю цегли, яку можна продати.

Чим вирізнялася Славутчина?

По-перше, наявністю двох міст обласного значення – Славуті і Нетішина. По-друге, наявністю на території Хмельницької АЕС, що, відповідно, приносило району фінансові плюси. По-третє – близькістю Острозької академії з її науковим впливом (який, на жаль, не використовувався належно). По-четверте – зручним транспортним сполученням з Рівним. Таким чином, район формувалася як ментальна частина історичної Волині (якою він, власне, і є). Волинський розширений хрест є на багатьох гербах населених пунктів району, як і на гербі колишнього району.

Щодо геральдики варто також зазначити, що Славутський район – єдиний в області, всі села і громади якого мали власну символіку. Повертаючись до назви статті, відзначу, що частина гербів прямо несе на собі зображення архітектурних об'єктів. Зображення церкви бачимо на гербах Гориці, Миньківців, Ставичан, зображення палацу – на гербах Варварівки, Глинників, Старого Кривина, зображення водяних млинів – на гербах Комарівки і Стриган, зображення вітряків – на гербах Гути і Клепачів.

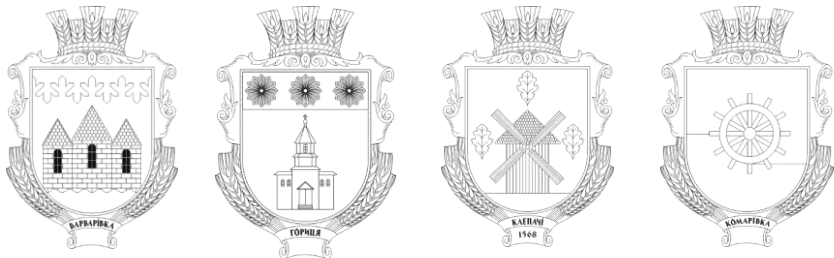

Рис. 1. Герби населених пунктів району

Всього для Славуті оцифровано 110 об'єктів 2d, 35 об'єктів 3d, 1 об'єкт – старий привокзальний пакгауз – реалізовано в модельному масштабі 1:87, зроблено 36 відеопрезентацій на сайті youtube.com, проаналізовано близько 10000 світлин, з яких 920 було вибрано для створення цифрового контенту.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Для району і Нетішина оцифровано 35 об'єктів 2d, 4 об'єкти 3d, зроблено 4 відеопрезентації на сайті youtube.com, відібрано 240 світлин для створення цифрового контенту.

Методика роботи полягала у наступному:

1. Збір фотоматеріалів і оцінки можливості комп'ютерного моделювання з урахуванням реальних розмірів;
2. Вимірювання розмірів уціплених споруд (включно з дрібними елементами, як-от двері, вікна, форми карнизів тощо);
3. Створення 2d-креслень;
4. Створення 3d-моделей;
5. Створення відеопрезентацій по кожному окремому будинку.

Рис. 2. Церква Св. Параскеви, с. Цвітоха

В ході роботи зроблені креслення всіх дерев'яних церков, які існували в районі – 12 тих, що збереглися, і 2 тих, що не дожили до

наших днів (Варварівка і Кам'янка). Окрім церкви в Старому Кривині, всі дерев'яні храми колишнього району певним чином схожі між собою, що і не дивно – вони були споруджені за часів Російської імперії, де проекти були жорстко стандартизовані.

Рис.3. Церква Св. Вмч. Дмитрія Солунського, с. Старий Кривин

Кумисолікувальний заклад міста Славути оцифровувався завдяки значній кількості листівок з видами закладу. Тому вдалося створити креслення головного павільйону, купалень, житлового будинку лікаря.

Зроблені 2d і 3d креслення двох дерев'яних вокзалів – Славутського і Старокривинського. Попри певну зовнішню схожість, вони мають різну внутрішню будову. На жаль, питання їхнього збереження навіть не піднімалося.

Таблиця 1. Храми колишнього Славутського району (історичні та сучасні), для яких розроблені 2d- і 3d-моделі

Населений пункт	Назва храму	Період	2d	3d
-----------------	-------------	--------	----	----

III всеукраїнська науково-практична конференція

Бачманівка	Церква Св. Покрови	1830	*	
Варварівка	Церква Св. Трійці	1884	*	
Вачів	Церква Ікони Казанської Божої Матері	1905	*	
Ганнопіль	Церква Св. Архистратига Михайла	1778	*	
Голики	Церква Ікони Казанської Божої Матері	1924	*	
Головлі	Церква Св. Параскеви	1730	*	
Головлі	Церква Св. Параскеви	1902	*	
Гориця	Церква Св. Олександра Невського	1870	*	
Кам'янка	Церква Св. Параскеви	1913	*	
Колом'є	Церква Св. Архистратига Михайла	1869	*	
Миньківці	Церква Воскресіння Христового	1905	*	
Нетішин	Церква Св. Параскеви	1862	*	
	Церква Св. Івана Богослова	2015	*	
	Костел Матері Божої Ченстоховської	XXI ст.	*	
Пашуки	Церква Св. Івана Богослова	1836	*	
Перемишель	Церква Св. Івана Богослова	1857	*	
Полян	Церква Георгія-Переможця	XXI ст.		*
Понора	Церква Св. Покрови	1912	*	
Славута	Церква Різдва Богородиці	1819	*	

Історія міст і сіл Хмельниччини

	Костел Св. Дороти	1825	*	*
	Церква Св. Покрови	XXI ст.	*	
	Церква Св. Петра і Павла	XXI ст.	*	
	Церква Св. Миколая	XXI ст.	*	
	Синагога	XIX ст.	*	*
Ставичани	Церква Святого Архистратига Михаїла	1803	*	
Старий Кривин	Церква Св. Вмч. Дмитрія Солунського	1763	*	*
Улашанівка	Церква Ікони Казанської Божої Матері	1875	*	
Цвігоха	Церква Св. Параскеви	1904	*	

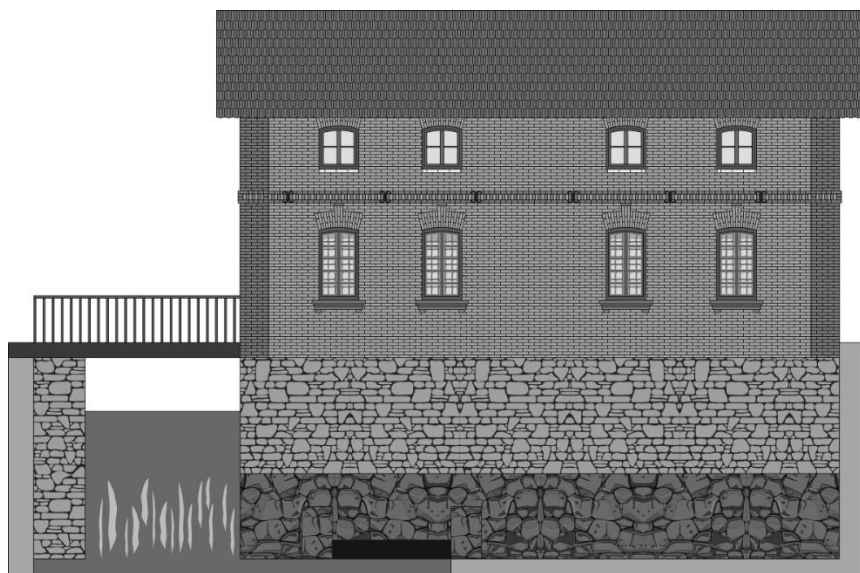

Рис. 4. Водяний млин, с. Печиводи

III всеукраїнська науково-практична конференція

Рис. 5. Паровий млин, м. Нетішин

Таблиця 2. Млини колишнього Славутського району, для яких розроблені 2d- і 3d-моделі

Населений пункт	Тип млина	Період	2d	3d
Гута	Вітряний млин	1937		
Комарівка	Водяний млин	1930		
Мухарів	Водяний млин	Поч. XX ст.		
Нетішин	Паровий млин	1905		
Печиводи	Водяний млин	Поч. XX ст.		
Славута	Паровий млин	1915		
Хоровець	Водяний млин	Поч. XX ст.		

Таблиця 3. Палаці колишнього Славутського району, для яких розроблені 2d- і 3d-моделі

Населений пункт	Назва палацу	Період	2d	3d
Варварівка	Палац Сангушків	XVIII ст.	*	
Ганнопіль	Палац Яблоновських	XVIII ст.	*	
Славута	Палац Сангушків	XIX ст.	*	*
Старий Кривин	Палац Яблоновських	XVII ст.	*	*
Стригани	Палац Четвертинських	1905	*	*

Рис. 6. Палац Четвертинських, с. Стригани

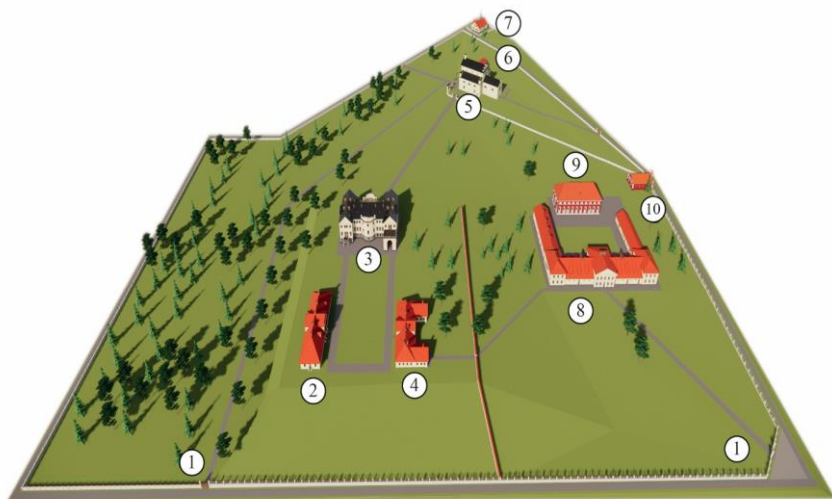

Рис. 7. Палацовий комплекс князів Сангушків, м. Славути
1. Паркова огорожа. 2. Кухня. 3. Палац князів Сангушків.
4. Флігель. 5. Костьол Святої Дороти. 6. Будинок ксьондза. 7. Палац
Потоцьких. 8. Стайні. 9. Манеж. 10. Капличка (архів).

III всеукраїнська науково-практична конференція

Таблиця 4. Вокзали колишнього Славутського району, для яких розроблені 2d- і 3d-моделі

Населений пункт	Станційні споруди	Період	2d	3d
Славута	Вокзал	XX ст.	*	*
	Пакгауз	XIX ст.	*	
	Житловий будинок	1914	*	
	Будинок обхідника	XX ст.	*	
	Водогінна башта	XIX ст.	*	
Старий Кривин	Вокзал	XX ст.	*	*

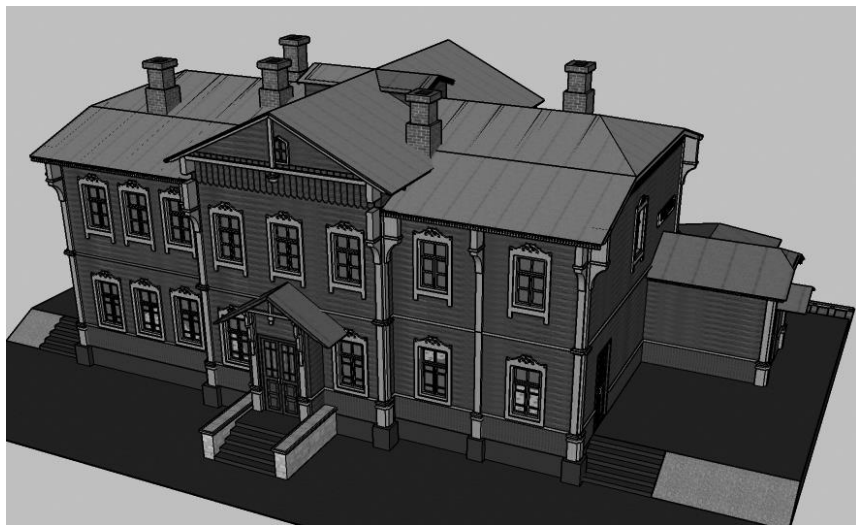

Рис. 8. Вокзал, с. Старий Кривин

Таблиця 5. Споруди військового містечка Славути, для яких розроблені 2d- і 3d-моделі

	Споруда	Період	2d	3d
Славута	Будинки офіцерського складу	1930-і рр.	*	*
	Казарми	1930-і рр.	*	*
	Будинок офіцерів	1930-і рр.	*	*
	Житлові будинки	1950-і рр.	*	*

Історія міст і сіл Хмельниччини

	Водогінна башта	1930-і рр	*	*
	Допоміжні споруди (10)	1930-і рр	*	

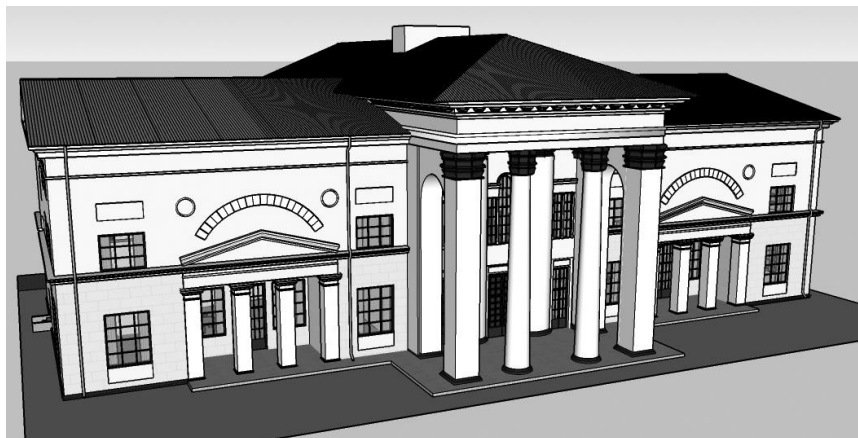

Рис. 9. Будинок офіцерів, м. Славута

На жаль, більшості об'єктів, про які згадується в статті, вже не існує. Залишки того, що можна було б зберегти, навряд чи дадуть уявлення про первісний вигляд споруд. Фактично, щез цілий культурний пласт, який цікавить хіба що істориків та краєзнавців. На весь колишній район, фактично, існує одне виключення – в Нетішині, де стіни старого млина вписали в проект нового житлового комплексу.

Висновки:

1. Вся робота з оцифровки архітектурної спадщини колишнього Славутського району велася автором статті, що, з одного боку, дало певну свободу вибору в її здійсненні, а з іншого – сильно обмежувало можливості.

2. Подібні проблеми існують у всіх невеликих громадах і колишніх районах – відсутня централізована координація подібних робіт як в межах громади, так і в межах області.

3. Часу на оцифровку вцілілих об'єктів залишається все менше – почасти з неможливості фінансування цих робіт, почасти з тієї причини, що самі об'єкти руйнуються (надто ж передані в

III всеукраїнська науково-практична конференція

приватну власність – вище йшлося про військове містечко і торгові ряди в Славуті).

4. Очевидно назріло питання координації таких робіт в межах області.

Список використаних джерел та літератури:

1. Напиткін В. М. CODEX UNIVERSUM: Фотодокументальне наукове видання. Хмельницький : Видавець ПП Заколотний М. І., 2020. 190 с. (Acta Historica Slavutensis. Vol. XVII).

2. Напиткін В. М. CODEX: Фотодокументальне наукове видання. Одеса : ТакиБук, 2024. 308 с. (Acta Historica Slavutensis. Vol. XVIII).

3. Сапошко К. В., Напиткін В. М. Погляд янгола: Ілюстроване видання / за ред. В. Г. Берковського. Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 28 с.

4. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. 1996. Т. 4. С. 74-159.

5. Трудівник Полісся. 2017. 9 листопада. № 45.

6. Відеопрезентації будинків. URL: <https://www.youtube.com/user/pikniknauzbichchi>

7. Файли моделей в SketchUp: URL: <https://3dwarehouse.sketchup.com/search/models?q=slavuta>

8. Моделі будинків міста Славути в CorelDraw і SketchUp. URL: https://drive.google.com/drive/folders/1ri5oqh-0j_3bfI3uP4LynpCsTWw10bvg

9. 2D і 3D візуалізація будівель Крупецької громади. URL: <https://krupetskaotg.gov.ua/2d-s-3d-vizualizaciya-budivel-krupeckoi-gromadi-08-17-08-31-10-2025/>

УДК 821.161.2-1

*Любов Сердунич,
селище Стара Синява*

ДО ВРАТ ОСТРОЗЬКИХ (Поема)

*Найбільша відплата за добро
є робити добро
(Григорій Сковорода).*

*Усі українські магнати, взяті разом,
не зробили стільки для України,
скільки зробив князь Костянтин
(Іван Огієнко).*

Де власний розум – батько, а не вітчим,
Добродіяння там немає меж.
Стоока вічність дивиться у вічі –
Не утайш душі за муром веж.
Хтось крадеться, міняє шкіру, б́хка,
Когось душа у спокій знову зве.
Не обирає меценат епоху,
А добродіє в тій, в якій живе.

І, безперечно, Князю наш, ти вірив,
Знав, що тебе шукатиму і я.
Твій розум заповняли думи щирі.
Якби й мені ота жага твоя!..
Збирав єдину молоду державу,
Єднав людей, міста. Ішов на прю!
Звеличив Книгу на віки, на славу,
На Русь Острозьку і на всеньку Русь.

Народові х'тів дати кращу долю
І освітити прагнув темний світ,
Із золотоординської неволі
Піднести з забуття, як маків цвіт.
Мо', джерело натхнення – у прислів'ї:
«Під час їди приходить апетит»?
Не знала права, що чинила ліва.
Робив, як вчив його звичай святий.

Вкраїнської культури славні зодчі...
Він, Костянтин-Василь, і був таким.
Вдивляються в майбутнє їхні очі,
І зоряться обличчя між рядків.

Подвижництву – належна, скромна строгість.
Вітчизни доля – в твердості руки.

Зростала Академія Острозька,
Що перед нею меншали й віки.
Тягнулися до неї Дрезден, Люблін,
Берлін і Копенгаген, Вітенберг...
Для грека й брата-чеха – ненька люба.
І кожен отрок в ній знайшов себе.
Старий Острог – Атени на Волині.
Одна в них ціль. Просвітництво в них – те ж.
Бо що здобуде – не зника донині,
Не утаять віки за муром веж.
Краси і слова голосне буяння,
Друкарні, книги і монастирі...
Нащадки вдячні за добродіяння:
І Старокостянтинів, і Остріг,
І новокостянтинівці, й дерманці,
І вся твоя нова, Острозька, Русь.
Як промінь в ночі – «Азбука» для агнів.
І «Біблія Острозька» – в руки з рук.

За всю родину ти ростив і діяв.
Важку взяв ношу і найважчу роль!
Та ще б загадку-правду нам розкрити:
Чом' ти – не коронований король?

У тому – наші не лукаві мислі.
Дійти верхівки істини змогли б!
Освіти гордість, князю-осмомисле,
З якого града? Де твій перший тин?

Твої труди – оце твоє безсмертя.
Світаєш нині пам'яттю віків.
І зважує все час, суддя упертий:
Не тільки «хто?» і «що?»,
а – як? Чому? Який?
Так й живемó: «напевно...»,
«може...», «мабуть...»...
Лиш знаєм, звідки цілився ордин.
Немов канва, п'ятівікова мапа.
Але на ній – ти, Князю! Й не один!
296

Великі мужі,
По уму побратими,
Під мудру князівську
Збігались опіку.
Святились діла
Словесами святими
На доблесть нащадків,
На славу,
Навіки!

У Кам'янці примічений був князем
На ректора Смолницький Герасім.
Із Чехії – Палерус, з Польщі – Лятос...
Були уми й з Острозької Руси.

Відомі вчені, славні українці:
Василь Суразький, Наливайків ум
І Михайлович – в освітянській гілці
Примножували ум і ясність дум.
І щирий ректор гуртував учених,
Міць гартував, серця й спудеїв дух.
Слова, як воїв стяги золочені,
Ступають твердо, високо ідуть.

Насильство Папи бачив в Україні.
Судив покірність і будив рабів.
– Неволя духу – це життя руїна!
...Ростив думки, не зраджував собі.
Зі всіх Острозьких: предків і нащадків –
*Уславились найбільше **син***

і

БАТЬКО

Відроджував у полум'ї і поті
Батьківську, прадідівську, рідну, Русь.
Не відкладав на кращий час, на потім,
Служив одним царям: Знанню й Добру.

Маленький зростом, а душа – як Всесвіт.
Таким і має бути меценат.
Як добрий дядько, щирий, милосердний.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Червоний віск – уже його печать.
Призначили: ти – охоронець-гетьман.
Бо світлий розум і тверда рука.
Тож москалям й татарам кинув: гетьте!
Пів ста побід!
Є в когось слава отака?!

СИН

Як' сина маєш, ти – щасливий батько.
Та більше щастя – якщо гідний син.
Прийнявши планів батькових багацько,
Продовжив справи Костянтин (Василь).

«Софія» – «мудра». Він пишавсь жоною.
По-європейськи вчена. Тож і князь
Суперникові* тайною війною
Довести прагнув, що і він – не «аз».
Порятував небогу Лисавету** –
І честь Острозьких роду врятував.
Та дорога ціна за ризик смути:
Служити Посполитій присягав.

Хоч власна репутація – багато,
Та над усе – честь рідної Руси.
Вже бачив: в лахи обертались шати,
На русича ішов католик-син...

Чим рятувати? Що розвіє смуток?
Як' лад в родині – смута не страшна.
– Це – віра! – Спільний біль й Софію мучив.
І вже духовна йде за мир війна.

За віру, косаки, пліч-о-пліч станьмо!
За світ новий, за руський! Нумо всі!

* Петро Скарга, єзуїт, католик-богослов, який домагався руки Софії
Тарнавської

** племінниця, котру насильно видавали заміж за католика

...Кониського і Северина драма* –
Як сіль на рани давні у душі...

І все частіше з Господом розмови.
Вже й сподівань на Унію нема.
І ворушилися стяги малинові.
Русь знову – між вогнями обома!
Маршало́к, воєвода, вже й сенатор...
Фортеці, замки і нові міста...

Від себе – вище благородство – нате!
Народові – книжок, ще й шкіл і братств – до ста!
З Європою, із Азією, Сходом
Був дипломатом. Зміцнювався глас.
І вже острозькі певнішали сходи.
Хто ще у свій час випередив час?!
За родом і за вдачею – з слов'ян він.
Та був... чужим серед своїх. Чого ж?
Хоч вірою він – щирий православний,
Європа ж в ньому бачила свого.

Чекала дальших дій нова напруга.
Щодень – іскрина в вічності вогонь.
Ніщо не стало першим, ані другим:
Те головніш, що діялось кругом.
Душевна щирість бесід запальних.
Гурток дискусій – коло тем складних.

Зростали їхні подвиги, мов діти.
Як сонця круг, що світить у літа.
Йшла слава на чотири боки світу,
На всі кінці священного хреста.
І сяли слова уми гарячі,
Запалювали букви осяйні.
І прозрівали отроки незрячі,
І сходили посіви навесні.

* Григір Кониський і Северин Наливайко – керівники селянських повстань. Зазнали поразки. Їх жорстоко закатували поляки.

III всеукраїнська науково-практична конференція

Родились нбчами ідеї,
Коли дрїмав трудящий люд.
Про даскалів і про спудеїв
Думки у скронях б'ють і б'ють.
В глибоку ніч – не наодинці.
Із книгою – в майбутню Русь.
Але перевертні й ординці
Уперто в наші землі пруть.

Та вірю, книги: крила ваші – дужі.
Будіть людей, щоб промінь не зачах.
Лише б світили в мороці байдужим,
Лише б не згасла буквочки свіча!
Де хліб і книга, там – життя розвій.
Це пантрував ще Костянтин Острозький.
Князь Ярослав у мудрості живий.
Одну читаєш – розуму потроїш.
А надто – коли сам ще й написав.
Бо слово точне – це найкраща зброя.
Багато не буває знань, а сан
Дають найвищий. Тож знанням – дорогу!

Острозька школо! Радосте і муко!
Надбань неспокій і утрати зойк.
У хвилю щастя і в часи розпуки
Тримала мене ти, моя сльозо.

Оборони жде віра!
Зі сміливців яке буде мито?
Сум, неволю і смуту
Несла Річ Посполита.
Князь улучив
В занепаді тому момент.

А заблудших повчав
Наливайків «Лямент...»*:
*«Коли предки ваші
Віру, як щит, держали,
то недруги дому їх*

* книга Дем'яна (Дам'яна) Наливайка «Лямент дому княжат
Острозьких...»

завше перед ними дрижали».

І щоб «через сталість віри
ваших князівських станів»
Дім наш: Школа Острозька –
Україні славою стала!

Звертали до людей сміливі рими.
Леліяли й найслабшу іскру-вірш.
Найбільш надійна рима: віра – з ними,
Що люд не вглухне, а слова – живі!

І слово йде! Не зражене, сміливе.
І никне перед ним усяка лжа.
Із молодих пагінців-відань – нива,
Котру усяк ростив, плекав і жав.
Свободу дати слову, думці – волю!
Розвій – талантам, а завзяттю – гарт.
Як' добре діло – маєш добру ролю.
...От нам би, нинішнім, така діянь жага!..

Приймав дітей міщанських, більше – знаті,
Державців княжих, хто в науці гожд.
Платили за навчання не багато.
Були і на утриманні його.
Малий спудей, та завтра, відай, – даскал.
І заки рання сходилла зоря,
На стінах бурси пил словес вкладався,
В єдине слово оберталась пря.

Ось друком в Україні – перша книга.
Творив її Федорів Іван.
Кому там ревно хочеться інтриги? –
Я ще Газофілакію* дам вам.
Бо знаю кожну букву і сторінку.
У них – моє життя. І сам я – в них.
Люблю, коли лунає скрипка дзвінко,
Відроджує в душі красу весни.

* книгозбірня в Академії для всіх бажаючих

III всеукраїнська науково-практична конференція

Не можу вже не дбати про народне:
Віч-на-віч із сумлінням знов стою.
Що день прийдешній скаже про сьогодні?
І чи згадають (й чим?) добу мою?
– Я знаю: словом треба – не мечем! –
Утверджувати в світі: ти – людина...

Тож і писав, і зводив. Ще і ще...
Бо до нових висот вела Україна!

Якби ж Європі – спокою церков!
Допоки різновірцям – у гордині?
А в нас – чужий бог дивиться з ікон...
Єдиновір'я – сила! Тож будити
Не раз він зачинав Європу, Русь...
Та так і не вдалося досягнути.
О князю! Знову станеш ти на прю!
Ти знав: де віра, там не можна в душу взутим.

Не княжа річ: навертати на віру.
Якось таке у нас уже було...
Але ти просто широко прагнув миру,
Щоб жоден лях не ображав село.
Чи знав ти, що є й руська віра, власна?..
Однак не менше дорогий і мир.
Можливо, в двадцять першій віці, Князю,
Це об'єднання проголосим ми.

Якщо так треба. Тільки... Знаєш, Князю,
Хоч у тобі й живе козацький дух,
Та не у вірі предків. Прямо скажем:
Як' вести до Свого – тоді підуть!
От як тяглись зусюди до науки,
Твою хвалили мудру новизну.
Складне долали легко, без принуки.
Будилися Європа й Русь од сну.

Волів, щоб грала скрипка ув Острозі –
То й грав із українцем Риму син.

Тобі з литовцем, шведом – по дорозі.
Француз, татарин шанував твій чин.
Пішли до предків вірні: Гардабурда.
Друкар Іван, Микола Радзивіл,
Ходкевич і Волинський воєвода...
Син Олександр... надія!..
З ними – й він...

Коли була така потреба в думці!..
Довкола темінь, розпач – хоч завий,
Світ залишали друзі й однодумці.
І ти – один! – серед людей нових.
Нехай магнат, а ясно бачив далі
На полі брані, світла і пітьми.
Утримував історії скрижалі.
Творив нові. Над ними – слово «мир».

Друкарні, книги, віди* – щоб у люди!
А що ж іще утримає мораль?!
*Ходім, огонь до серця роздобудем,
До Врат Острозьких,
До Учення Врат!*

Лиш той навек живий, хто мислить ще,
Кому далась у руки думка яра.
О Князю, світло мудрости очей.
Ти будеш! Завше! Був ти, Князю, й Завтра.

Бо мислити – це жити, не копіти.
Долати ворогів і звести хран.
Побіди словом – ось найкращі діти
В зеніті слави і в острозьку рань.
Людей навчати мудрости простої,
Їм відкривати очі на світи.
Про альфи і омеги, і про Трою –
І далі Світла, що несеш їм ти.
Де ще знайдеш такі дари пророчі?
У тих дарах надію бачить всяк.

* відання, знання

III всеукраїнська науково-практична конференція

Її ніякі зайти не зурочать.

Вага віків – навек в тих словесах.

...Зустрілися ми з князем на світанні.

– Отут, на вежі, – птаха висота.

– А що зробив би ще ти? Що – останнє?..

Надовго стало тихо... Крикнув птах...

Не міг сказати князь.

Лиш погляд кинув:

Мовляв, он – старший син прийняв діла.

Світліли стіни: це – лиш половина,

А може, й менше.

Бо якби був лад,

Не трапив воєвода стільки б воїв

У Дубні... І Синява, й Остроріг...

А втрата сил в духовному розвої?..

На що вдалося б повернути їх?!

І князь мовчить... Мій голос б'ється в скронях:

– Додай ще драму княжої сім'ї...

Не прагнув він австрійської корони.

І в Польщі теж отримав би її!

Свистять вітри історії довкола.

То гомін битви, то духовна мла,

Тумани безголосся, брані поле...

Усе нам двом минувшина несла.

– Отут-от, скраю, в двадцять першій, станьмо.

Огляньмо Русь Острозьку з висоти.

Пійтко люба! Що було б останнім,

Те – вам вже залишилось осягти!

Не тиша мені – оця нинішня тиша.

Вчуваю в ній болохівців плем'я горде.

Тут – шелест сторінки,

Пера скрип, що пише.

Думки Наливайка, Лукариса голос...

...А світ дивувався звитягою роду,

Який Україну вберіг од розгрому.

Феномен Острозьких – перлина народу,

Загадка нова у сторіччі новому.

Спішився жити: стільки справ великих!
Сини? Надіявсь... Та... якби ж знаття...
І чи комусь передчувалось лихо,
Що не судилось довге їм життя?
І згущувались хмари над тобою,
Бо езуїтам стала на путі.
Острозька Школо! Знову боротьбою
Відроджуєш свої шляхи святі.
Не вистояла в смутний час вона.
Та вистояла на старім папері.
Тому сміливо відчиня нам двері,
Запрошуючи до глибоких надр.

Людське життя – вісімдесят два роки...
Тож сталося і в тебе, як в людей.
Та тільки у луні острозьких кроків
Твоє життя упевнено іде!
Ступило в двадцять перший вік, у нині.
Шле запитання молодим умам:
З якого роду і порід твердиня,
Що досі – є, хоч стільки літ нема?

З косацької чи з болохівців днини
Зросла людина, та, що йшла на прю?
...*Острозькій йду вклонитися родині
За Академію, за всеньку нашу Русь!*
Як серце світла, сонце України,
Несла огонь у ночі темні й злі.
Чиясь нога зробила тут руїну.
Та Книга* ця розкрита стільки літ!
Луна лишилась, котиться над світом.
В її душі нема ніяких втрат.
*Пишаємося давньоруським цвітом,
Вертаємося
до Острозьких
Врат.*

* пам'ятний знак у вигляді розгорнутої книги на місці, де стояла Острозька академія і друкарня

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

АДАМСЬКИЙ Віктор, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, кандидат історичних наук, доцент

БЕРКОВСЬКИЙ Владислав, завідувач кафедри цифрового мистецтва Київського національного університету технологій і дизайну, кандидат історичних наук, доцент

БУДЗІНСЬКИЙ Ілля, історик, дослідник Голокосту на Кам'яниччині, син і онук Праведників народів світу

ВИХОВАНЕЦЬ Тарас, заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею

ГРИГОРЕНКО Захар, здобувач освіти Хмельницького ліцею № 13,

ГРИГОРЕНКО Олександр, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, почесний краєзнавець України, доктор історичних наук, професор

ГРИНЧУК Тарас, здобувач освітнього рівня «Бакалавр» спеціальності «Середня освіта (Історія)» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ДАЦЮК Олександр, протоієрей, PhD, кандидат богослов'я

ЄСЮНІН Сергій, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, член НСКУ

ІЛЬІНСЬКИЙ Валентин, доцент кафедри культурології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець Хмельниччини

КОРЖИК Світлана, вчитель-методист, голова Летичівської територіальної організації НСКУ

КУЛІШОВА Анна, заввідділом реставрації та реабілітації пам'яток Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

КУНДЕЛЬСЬКИЙ Валерій, вчитель історії Хмельницького ліцею № 3 імені Артема Мазура, кандидат історичних наук;

КУНДЕЛЬСЬКИЙ Дмитро, вчитель інформатики та історії Хмельницького ліцею № 6 імені Назара Макаренка

КУЧЕРУК Сергій, член Національної спілки краєзнавців України

МАРЦЕНЮК Надія, викладачка Вінницького технічного фахового коледжу

МЕЛЬНИЧУК Микола, Старокостянтинівський міський голова

МУЛЯР Анатолій, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Університету економіки і підприємництва, кандидат історичних наук

МУЛЯР Василь, перший заступник начальника управління культурної політики і ресурсів виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради, член НСКУ

НАПИТКІН Валерій, геральдист, член НСКУ

ПАГОР Валентин, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»

ПРОКОПЧУК Віктор, заслужений працівник освіти України, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор

РЕВА Лариса, член-кореспондент Національної Академії наук Вищої освіти України, кандидат філологічних наук, член НСКУ

САВЧЕНКО Едуард, краєзнавець

СЕМЕНЧУК Сергій, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, кандидат історичних наук, доцент, член НСКУ

СЕРДУНИЧ Любов, спілчанка НСКУ, НСПУ, НСЖУ, АДГУ, ВТ «Просвіта» імені Т. Шевченка

СТРЕЛЬБИЦЬКА Наталія, голова Хмельницького відділу УТОПК, членкиня Національної спілки краєзнавців України

ТРЕМБИЦЬКИЙ Анатолій, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член НСКУ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник;

ТРЕМБИЦЬКИЙ Андрій, магістр історії

ФІЛІНЮК Анатолій, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, академік НАН ВО України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор

ЧАБАН Катерина, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ

ХРАПАК Петро, краєзнавець, почесний працівник Хмельницької АЕС, почесний краєзнавець Хмельниччини

ЗМІСТ

**ВІТАЛЬНІ СЛОВА УЧАСНИКАМ НАУКОВО-
ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Мельничук М. Шановні учасники конференції! Шановні гості!	3
Адамський В. Шановні учасники конференції! Дорогі краєзнавці!»!	5

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Мельничук М. Старокостянтинівська міська територіальна громада в умовах широкомасштабної російсько-української війни	7
Кучерук С. Сфрагістична пам'ятка Старокостянтинова ...	9
Трембіцький А., Трембіцький А. Преподобний Феодосій (в миру Феодор Острозький) – прапрадід князя Костянтина Острозького	15
Рева Л. Князь Костянтин-Василь Острозький (1526–1608) – державник, просвітител, меценат (до 500-річчя з дня народження В. К. Острозького)	27
Льїнський В. Історична ретроспектива геральдичної символіки князів Острозьких і створення сучасного герба міста Старокостянтинова	37
Прокопчук В. Мала Батьківщина Смотрицьких	43
Кундельський В., Кундельський Д. Поділля та Південно-Східна Волинь у контексті козацьких повстань кінця XVI ст.	58
Муляр А. Аграрна політика князів Острозьких у Старокостянтинівському ключі: трансформація землеволодіння та соціальний інжиніринг (друга половина XVI – початок XVII ст.)	68
Вихованець Т. «Кораблі пустині» на Південному Сході Волині, або про верблюди у маєтках князів Острозьких поблизу Старокостянтинова	89
Єсюнін С. Іконографія Старокостянтинова в польських періодичних виданнях XIX – початку XX століття	92
Чабан К. Документи Старокостянтинівського повітового земського зібрання як джерело вивчення історії Старокостянтинова	103

Берковський В. Формування апарату німецької окупаційної влади на Славутчині (1941–1943 роки)	108
Філінюк А. Археологічні експедиції Василя Якубовського в давньоукраїнському Губині на Случі у 2004–2012 рр.	122
Стрельбіцька Н. Туристичний потенціал Старокостянтинівщини: проблеми та перспективи розвитку	133
Адамський В. Підпільна організація «За Україненьку» в Хмельницькому педагогічному училищі: як відбувалася боротьба за українську мову у 1971 році	145
Кулішова А., Пагор В. Замок князів Острозьких у Старокостянтиніві: автентичність та еволюція технічного стану	159

СЕКЦІЯ 1

**ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Муляр В. Архітектурна спадщина Василя-Костянтина Острозького на теренах Південно-Східної Волині	170
Семенчук С. Кам'яні антропоморфи Болохівської землі..	183
Дацюк О. Джерельна база для вивчення історії монастирів та храмів Волині Старокостянтинівського округу	196
Гринчук Т. Сенси історичної Волинської символіки та сучасне герботворення на Хмельниччині	206
Савченко Е. Геральдична спадщина Олександра Пажимського. Її цінність для української геральдичної системи	212
Трембіцький А. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Східної Волині Андрія Хойнацького	224
Марценюк Н. Спогади В. Боржковського про події Української революції на Вінниччині 1918 року	233
Коржик С. Фронтний епістолярій як джерело реконструкції родинної пам'яті та морально-психологічного стану українського воїна: історія Броніслава Бачинського (1944–1945)	238

III всеукраїнська науково-практична конференція

Будзінський І. Віддзеркалення часу діяльності ОУН у с. Зеленче Дунаєвцького району крізь призму архівно-кримінальних справ	249
Храпак П. Зразковим господарям, які прославили велич меценатства, – гідне місце в історії міст і сіл України	261
Григоренко З., Григоренко О. Історія населених пунктів Старокостянтинівщини та їх визначних постатей у дослідженнях почесної краєзнавиці Хмельниччини Любові Сердунич	271
Напиткін В. Оцифровка архітектурних пам'яток колишнього Славутського району	283
Сердунич Л. До врат Острозьких	294

Наукове видання

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(присвячена 500-річчю від дня народження
Василя Костянтина Острозького)

**Матеріали ІІІ всеукраїнської науково-
практичної конференції**

Т. 1

(м. Старокостянтинів, 22 травня 2026 р.)

Комп'ютерна верстка *Віктор Адамський*
Дизайн обкладинки *Валентин Болжун*

*За достовірність фактів назв, дат, посилань на літературні джерела
тощо відповідальність несуть автори.*

Підписано до друку 12. 05. 2026. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.
Ум. друк. арк. 18,7.
Тираж 100 прим. Зам. № 132/2026

Видано та виготовлено з готового оригінал-макету
ФОП Стрихар А. М.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37.
Тел. моб. 096-709-11-10.